

Małgorzata Kułakowska
Agnieszka Myszka

Na tropach przeszłości języka

Fonetyka

Rzeszów 2013

Myszka

Na tropach przeszłości języka

Fonetyka

Małgorzata Kułakowska
Agnieszka Myszka

Na tropach przeszłości języka
Fonetyka

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2013

Recenzowała
prof. dr hab. BARBARA GRESZCZUK

Opracowanie redakcyjne i korekta
KRYSTYNA STRYCHARZ

Opracowanie techniczne, łamanie
NATALIA KOCZĄB

Projekt okładki
MIKOŁAJ BIREK

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2013

ISBN 978-83-7338-913-7

910

WYDAWNICTWO UNIwersytetu Rzeszowskiego
35-959 Rzeszów, ul. prof. S. Pigoń 6, tel. 17 872 13 69, tel./faks 17 872 14 26
e-mail: wydaw@univ.rzeszow.pl; <http://wydawnictwo.univ.rzeszow.pl>
wydanie I, format B5, ark. wyd. 12,45, ark. druk. 16,5 + wklejka, zlec. red. 14/2013

Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

SPIS TREŚCI

WSTĘP	13
-------------	----

CZĘŚĆ I

PODSTAWOWE WIADOMOŚCI O POCHODZENIU JĘZYKA POLSKIEGO I ROZWOJU PISOWNI POLSKIEJ

I.1. POCHODZENIE JĘZYKA POLSKIEGO	19
Pytania, które może zadać poloniście Jaś Dociekliwy	19
Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego.....	20
1. Języki indoeuropejskie	20
1.1. Wspólnota praindoeuropejska.....	20
1.2. Rozpad wspólnoty praindoeuropejskiej	20
1.3. Języki satemowe i kentumowe.....	21
1.4. Indoeuropejskie rodziny językowe	22
1.5. Inne, nienależące do rodziny indoeuropejskiej, języki w Europie	26
1.6. Wspólnota bałtosłowiańska.....	27
2. Powstanie języka prasłowiańskiego	28
2.1. Słowianie i ich język	28
2.2. Rozpad wspólnoty prasłowiańskiej	30
2.3. Rozwój grupy zachodniosłowiańskiej	33
3. Język prasłowiański	34
3.1. Co to jest język prasłowiański	34
3.2. Prasłowiański system wokaliczny.....	35
3.3. Prasłowiańskie prawa głosowe	36
3.3.1. Prawo korelacji miękkości	36
3.3.2. Prawo sylaby otwartej	37
3.4. Prasłowiański system konsonantyczny	38
3.5. Struktura sylaby prasłowiańskiej	39
3.6. Metody badania języka prasłowiańskiego	40
3.6.1. Metoda rekonstrukcji wewnętrznej	40
3.6.2. Metoda historycznoporównawcza.....	41
3.6.3. Metoda filologiczna.....	41
4. Periodyzacja dziejów języka polskiego.....	41
Jak uniknąć najczęstszych błędów	45
Odsyłacze do podręczników i opracowań	45
Pomoc dydaktyczna	46
Pytania	47
Ćwiczenia	47

I.2. POWSTANIE I ROZWÓJ POLSKIEJ PISOWNI	49
Pytania, które może zadać poloniście Jaś Dociekliwy.....	49
Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego	49
1. Cyrylica, gągolica i łacinka – alfabety języków słowiańskich	49
2. Zapisywanie tekstów staropolskich – transliteracja i transkrypcja.....	52
3. Etapy rozwoju pisowni polskiej	55
3.1. Pierwszy okres rozwoju pisowni – grafia niezłożona	55
3.2. Staropolskie próby przystosowania alfabetu łacińskiego do polskiego systemu fonetycznego – grafia złożona	57
3.3. Co zawdzięczamy średniowiecznym twórcom polskiej grafii	59
3.4. Co zawdzięcza współczesna polska pisownia średniopolskim reformatorom grafii	61
3.5. Najważniejsze zmiany pisowni w dobie nowopolskiej	62
4. Zasady polskiej ortografii.....	63
Jak uniknąć najczęstszych błędów	64
Odsyłacze do podręczników i opracowań.....	64
Pomoc dydaktyczna.....	65
Pytania	65
Ćwiczenia	66
Praca z tekstem	68

Część II WOKALIZM

II.1. JERY I WZDŁUŻENIE ZASTĘPCZE	73
Pytania, które może zadać poloniście Jaś Dociekliwy.....	73
Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego	74
1. Jery i ich rozwój	74
1.1. Jery jako element prasłowiańskiego systemu wokalicznego.....	74
1.2. Zanik jerów	74
1.3. Wokalizacja jerów	75
1.4. Jery w pozycji napiętej	76
1.5. Chronologia zaniku jerów.....	77
2. Konsekwencje zaniku i wokalizacji jerów.....	78
2.1. Zniesienie prawa korelacji miękkości	78
2.2. Powstanie samodzielnych fonemów miękkich.....	78
2.3. Zanik miękkości spółgłosek wargowych w niektórych pozycjach	78
2.4. Zniesienie prawa sylaby otwartej	79
2.5. Zanik dźwięczności wygłosowych spółgłosek i ubezdźwięcznienia grup spółgłoskowych..	79
2.6. Zmiany w strukturze morfemów	79
2.7. Wzdłużenie zastępcze	79
2.8. Powstanie alternacji <i>e</i> : \emptyset	81
2.9. Odmiana nazwisk a zanik i wokalizacja jerów.....	81
3. Anomalie w rozwoju jerów	82
3.1. Wyrównania analogiczne w odmianie wyrazów	82
3.2. Wyrównania analogiczne w przyimkach.....	82
3.3. Analogiczne <i>e</i> ruchome	83

Odsyłacze do podręczników i opracowań	83
Jak uniknąć najczęstszych błędów	84
Pomoc dydaktyczna	85
Pytania	85
Ćwiczenia	86
Praca z tekstem	89
II.2. PRZEGŁOS	92
Pytania, które może zadać poloniście Jaś Dociekliwy	92
Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego.....	92
1. Przeglós jako proces językowy	92
1.1. Istota przegłosu	92
1.2. Zasięg przegłosu w językach słowiańskich	94
1.3. Czas trwania przegłosu	94
2. Konsekwencje przegłosu	95
2.1. Alternacje <i>a : e</i> i <i>o : e</i>	95
2.2. Fonologizacja miękkości i defonologizacja fonemów <i>i – y</i>	96
3. Anomalie w procesie przegłosu i po jego zakończeniu	97
3.1. Wyrównania analogiczne	97
3.2. Odstępstwa od przegłosu	98
3.3. Przeglós w przyimkach	98
3.4. Pozorny brak przegłosu.....	99
3.5. Przeglós w gwarach.....	99
Przegłós a nazwy własne.....	99
Odsyłacze do podręczników i opracowań	100
Jak uniknąć najczęstszych błędów	101
Pytania	101
Ćwiczenia	102
Praca z tekstem	104
II.3. METATEZA	106
Pytania, które może zadać poloniście Jaś Dociekliwy	106
Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego.....	106
1. Przyczyna metatezy	106
2. Istota metatezy	107
3. Rozwój połączeń dyftongicznych w innych językach	107
4. Chronologia zjawiska	108
5. Odstępstwa od regularnego przebiegu metatezy	109
6. Wpływ języków mniejszości narodowych na nazewnictwo miejscowe Podkarpacia	109
Odsyłacze do podręczników i opracowań	110
Jak uniknąć najczęstszych błędów	110
Pytania	110

Ćwiczenia	111
Praca z tekstem	113
II.4. SONANTY	115
Pytania, które może zadać poloniście Jaś Dociekliwy.....	115
Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego	115
1. Miejsce sonantów w systemie wokalicznym	115
2. Rozwój sonantów w językach słowiańskich.....	115
3. Rozwój sonantów w języku polskim.....	116
4. Nieregularny rozwój sonantów	117
5. Chronologia procesu	117
6. Rozwój sonantów w gwarach.....	118
7. Rozszerzenie grup <i>ir</i> <i>irz</i> , <i>il</i> <i>ił</i>	118
Odsyłacze do podręczników i opracowań.....	120
Jak uniknąć najczęstszych błędów	120
Pytania	121
Ćwiczenia	121
Praca z tekstem	123
II.5. SAMOGŁOSKI NOSOWE	125
Pytania, które może zadać poloniście Jaś Dociekliwy.....	125
Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego	125
1. Rozwój samogłosek nosowych w języku polskim.....	125
1.1. Geneza samogłosek nosowych	125
1.2. Zmiany w obrębie samogłosek nosowych w dobie staropolskiej	126
1.3. Rozwój samogłosek nosowych w dobie średniopolskiej	127
2. Pochodzenie współczesnych samogłosek nosowych.....	128
3. Procesy fonetyczne, którym podlegały samogłoski nosowe	128
3.1. Przeglós	128
3.2. Pochodzenie alternacji <i>a</i> : <i>ę</i> w języku polskim.....	129
3.3. Utrata nosowości i wtórna nosowość	130
4. Rozwój samogłosek nosowych w gwarach.....	130
5. Archaizmy w zapisie samogłosek nosowych.....	130
Odsyłacze do podręczników i opracowań.....	131
Jak uniknąć najczęstszych błędów	131
Pomoc dydaktyczna.....	132
Pytania	132
Ćwiczenia	132
Praca z tekstem	134
II.6. ILOCZAS. ROZWÓJ PRASŁOWIAŃSKICH SAMOGŁOSEK DŁUGICH I KRÓTKICH W JĘZYKU POLSKIM	137
Pytania, które może zadać poloniście Jaś Dociekliwy.....	137
Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego	137

1. Iloczas w języku prasłowiańskim.....	137
2. Zmiany w długości samogłosek w dobie staropolskiej.....	138
2.1. Iloczas jako kategoria fonologiczna.....	138
2.2. Wzdłużenie zastępcze	139
2.3. Kontrakcje	139
2.4. Wpływ spółgłosek półotwartych.....	141
2.5. Inne zmiany	142
3. Zanik iloczasu i jego przyczyny	142
3.1. Datowanie zaniku iloczasu.....	142
3.2. Przyczyny zaniku iloczasu w języku polskim	143
4. Zanik iloczasu i jego konsekwencje.....	143
4.1. Powstanie, rozwój oraz zanik samogłosek pochylonych w języku ogólnym.....	143
4.2. Rozwój samogłosek pochylonych w gwarach	145
4.3. Zmiany w obrębie samogłosek nosowych	146
Odsyłacze do podręczników i opracowań.....	147
Jak uniknąć najczęstszych błędów	147
Pytania	147
Ćwiczenia	148
Praca z tekstem	149
II.7. WOKALIZM – POWTÓRZENIE	151
Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Docieklivego.....	151
1. Późnoprasłowiański system wokaliczny	151
2. Najważniejsze zmiany w systemie samogłoskowym na gruncie języka polskiego	151
2.1. Okres staropolski	151
2.2. Okres średniopolski	152
2.3. Okres nowopolski	152
Odsyłacze do podręczników i opracowań.....	153
Pytania i polecenia.....	153
Ćwiczenia	153
Teksty do analizy wokalicznej	155

CZĘŚĆ III KONSONANTYZM

III.1. PALATALIZACJE PRASŁOWIAŃSKIE	161
Pytania, które może zadać poloniście Jaś Docieklivy	161
Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Docieklivego.....	161
1. Tendencje rozwojowe prasłowiańskiego systemu konsonantycznego	161
2. Powstanie spółgłosek palatalnych pod wpływem miękczącego oddziaływania <i>j</i>	163
2.1. Jotacyzacja spółgłosek tylnojęzykowych	163
2.2. Jotacyzacja spółgłosek zębowych.....	164
2.2.1. Jotacyzacja spółgłosek zębowych zwartych	164
2.2.2. Jotacyzacja spółgłosek zębowych szczelinowych	164
2.2.3. Jotacyzacja spółgłosek zębowych półotwartych.....	165

2.3. Jotacyzacja spółgłosek wargowych.....	165
2.4. Jotacyzacja grup spółgłoskowych.....	166
3. Powstanie spółgłosek palatalnych pod wpływem miękczącego oddziaływania samogłosek szeregu przedniego – palatalizacje prasłowiańskie	167
3.1. Pierwsza palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych	168
3.1.1. Istota procesu	168
3.1.2. Czas działania pierwszej palatalizacji.....	168
3.1.3. Konsekwencje pierwszej palatalizacji	168
3.2. Druga palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych.....	169
3.2.1. Istota procesu	169
3.2.2. Czas działania drugiej palatalizacji.....	170
3.2.3. Efekty drugiej palatalizacji	170
3.3. Trzecia palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych.....	171
3.3.1. Istota trzeciej palatalizacji.....	171
3.3.2. Czas działania trzeciej palatalizacji	171
3.3.3. Efekty trzeciej palatalizacji	172
3.4. Palatalizacja grup spółgłoskowych.....	172
Jak uniknąć najczęstszych błędów	173
Odsyłacze do podręczników i opracowań.....	173
Pomoc dydaktyczna.....	174
Pytania	175
Ćwiczenia	175
Praca z tekstem.....	179
III.2. ZMIANY MIĘKKOŚCI SPÓLGŁOSEK W JĘZYKU POLSKIM	180
Pytania, które może zadać poloniście Jaś Dociekliwy.....	180
Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego	180
1. Spółgłoski miękkie w przedpolskim systemie konsonantycznym.....	180
1.1. Przedpolski system konsonantyczny w podręcznikach do gramatyki historycznej języka polskiego i w innych opracowaniach	180
1.2. Spółgłoski miękkie i rodzaje miękkości w przedpolskim systemie konsonantycznym..	181
2. Fonologizacja miękkości.....	187
2.1. Istota procesu	187
2.2. Przyczyny fonologizacji miękkości.....	187
3. Polskie procesy palatalizacyjne.....	188
3.1. Przyczyny palatalizacji spółgłosek półpalatalnych	188
3.2. Palatalizacje spółgłosek zębowych.....	188
3.2.1. Istota procesu	188
3.2.2. Czas działania palatalizacji	189
3.2.3. Konsekwencje palatalizacji.....	189
3.2.4. Realizacja kontynuantów półpalatalnych spółgłosek przedniojęzykowo- zębowych w gwarach i języku kaszubskim	190
3.2.5. Rozwój miękkości spółgłosek w grupach: <i>st, zd</i>	190
3.3. Palatalizacje spółgłosek wargowych	191
3.3.1. Istota procesu	191
3.3.2. Realizacja kontynuantów półpalatalnych i palatalnych spółgłosek wargowych w gwarach	191

3.4. Palatalizacje spółgłosek półotwartych	192
3.4.1. Rozwój spółgłoski <i>r'</i>	192
3.4.2. Konsekwencje rozwoju <i>r'</i>	193
3.4.3. Rozwój <i>r'</i> w gwarach	194
3.5. Palatalizacje spółgłosek tylnojęzykowych	194
3.5.1. Istota procesu palatalizacji spółgłosek <i>k, g</i> (czwartej palatalizacji polskiej)	195
3.5.2. Czas działania czwartej palatalizacji polskiej	196
3.5.3. Ewolucja wymowy połączeń <i>g'e</i> oraz <i>x'i</i> w wyrazach obcych	196
3.5.4. Spółgłoski <i>k', g'</i> w gwarach i w języku kaszubskim	197
4. Polskie procesy depalatalizacyjne	197
4.1. Utrata miękkości spółgłosek po zaniku samogłosek przednich	198
4.2. Depalatalizacja spółgłosek <i>c', ʒ', ś, ź, ć, ź, r^z</i>	198
4.2.1. Czas działania depalatalizacji <i>c', ʒ', ś, ź, ć, ź, r^z</i> w języku polskim	199
4.2.2. Depalatalizacja <i>ś, ź, ć, ź</i> w polskich gwarach	199
4.2.3. Konsekwencje depalatalizacji <i>c', ʒ', ś, ź, ć, ź, r^z</i> w języku polskim	200
4.3. Utrata miękkości spółgłosek <i>p', b', m', v'</i> przed spółgłoskami i w wygłosie wyrazu ...	200
4.4. Wpływ języka czeskiego	201
4.5. Utrata miękkości <i>l</i> w sąsiedztwie samogłosek innych niż <i>i</i>	201
5. Powstanie nowych spółgłosek spalatalizowanych	202
6. Palatalizacje i depalatalizacje a nazwy własne	202
Jak uniknąć najczęstszych błędów	203
Odsyłacze do podręczników i opracowań	204
Pytania	204
Ćwiczenia	205
Praca z tekstem	207
III.3. PRZEOBRAŻENIA W SYSTEMIE SPÓŁGŁOSKOWYM NIEZWIĄZANE Z MIĘKKOŚCIĄ	210
Pytania, które może zadać poloniście Jaś Dociekliwy	210
Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego	210
1. Dzieje głosek [j] i [ɟ]	210
1.1. Miejsce joty i <i>u</i> niezgłoskotwórczego w systemie głosek polskich	210
1.2. Geneza joty i jej rozwój	211
1.3. Geneza prasłowiańskiej półsamogłoski * <i>ɥ</i> i przekształcanie się * <i>ɥ</i> ≥ <i>v</i> . Powstanie <i>u</i> niezgłoskotwórczego na gruncie polskim	213
1.4. Protetyczne [j] i [ɟ] w języku prasłowiańskim i polskim	215
1.4.1. Prejotacje w okresie przedpolskim	215
1.4.2. Labializacje w okresie przedpolskim	216
1.4.3. Głoski protetyczne w epoce staropolskiej	216
1.4.4. Spółgłoski protetyczne w gwarach	216
2. Powstanie spółgłoski <i>f</i>	217
3. Zmiany w obrębie grup spółgłoskowych	218
3.1. Dysymilacje	219
Okres przedpolski	219
Okres polski	219
3.2. Upodobnienia	221

3.2.1. Upodobnienia pod względem dźwięczności.....	221
3.2.1.1. Ubezdźwięcznienia w wygłosie	221
3.2.1.2. Ubezdźwięcznienia i udźwięcznienia w śródgłosie.....	222
3.2.2. Upodobnienia pod względem miejsca artykulacji.....	223
3.2.3. Upodobnienia pod względem stopnia zbliżenia narządów mowy	224
3.3. Uproszczenia grup spółgłoskowych	224
3.4. Wzbogacenia grup spółgłoskowych	228
Jak uniknąć najczęstszych błędów	228
Odsyłacze do podręczników i opracowań.....	228
Pytania	229
Ćwiczenia	229
Praca z tekstem	231
III.4. KONSONANTYZM – POWTÓRZENIE	233
Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego	233
1. Wczesnoprasłowiański system konsonantyczny.....	233
2. Zmiany w systemie spółgłoskowym na gruncie języka prasłowiańskiego	233
3. Zmiany w systemie spółgłoskowym na gruncie języka polskiego	234
3.1. Okres staropolski	234
3.2. Okres średniopolski	234
3.3. Okres nowopolski	235
Odsyłacze do podręczników i opracowań.....	235
Pytania	235
Ćwiczenia	236
Praca z tekstem	238
INDEKS REKONSTRUKCJI PRASŁOWIAŃSKICH.....	241
BIBLIOGRAFIA	258
Opracowania	258
Słowniki.....	261
Teksty, których fragmenty wykorzystano w ćwiczeniach	262
WYKAZ SKRÓTÓW	263
Skróty bibliograficzne	263
Skróty nazw zabytków języka polskiego.....	263
Pozostałe skróty.....	263

WSTĘP

Publikacja jest skierowana do studentów polonistyki, do czynnych nauczycieli (zwłaszcza szkół średnich), którzy szukają materiałów do ćwiczeń i pomysłów na lekcje oraz zajęcia pozalekcyjne poruszające tematykę historycznojęzykową, a także do wszystkich osób zainteresowanych przeszłością języka polskiego, w szczególności do uczestników olimpiad polonistycznych i innych konkursów humanistycznych. Książka ma ponadto służyć odpowiedzi na pytania nasuwające się w trakcie studiowania gramatyki opisowej. O ile gramatyka opisowa odpowiada na pytania o funkcjonowanie języka, np. pokazuje określone alternacje tematyczne, takie jak $e : o$, $e : a$, o tyle gramatyka historyczna informuje o tym, dlaczego tak się dzieje, czyli np. o procesie przegłosu, który doprowadził do tej alternacji.

Pytania, które mogą się nasunąć osobom zainteresowanym tymi zagadnieniami, zadaje na początku każdej części wirtualna postać Jasia Dociekliwego. Pytania te bywają nieco naiwne – tak jak wątpliwości uczniów młodszych klas. W kolejnej części każdego z rozdziałów znajdują się informacje niezbędne do udzielenia odpowiedzi na te pytania. Pod częścią teoretyczną zamieszczamy wybór literatury omawiającej szerzej dane zagadnienie. Z uwagi na to, że z publikacji będą korzystać studenci, postanowiłyśmy – opierając się na własnych doświadczeniach dydaktycznych – zamieścić wykaz najczęściej popełnianych błędów oraz podpowiedzi, jak ich unikać (pomoce dydaktyczne). Ważną częścią każdego rozdziału są zadania utrwalające materiał, podzielone na pytania, ćwiczenia i pracę z tekstem.

W celu ułatwienia korzystania z książki na marginesach są zamieszczone symbole, których wykaz znajduje się poniżej:

Pytania, które może zadać poloniście Jaś Dociekliwy

Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego

Odsyłacze do podręczników i opracowań

	Jak uniknąć najczęstszych błędów
	Pomoc dydaktyczna
	Pytania
	Ćwiczenia
	Praca z tekstem
	Informacje uzupełniające
	Słowniczek rekonstrukcji prasłowiańskich

Hipotetyczne, błędne formy oznaczamy wykrzyknikiem przed wyrazem (np. !szmerac̃). Jeśli jakieś zagadnienie jest omówione szerzej w innej części podręcznika, dajemy odsyłacze, np. III.2: 2.3, przy czym cyfra rzymska odsyła do części podręcznika, pierwsza cyfra arabska – do rozdziału w danej części, cyfry po dwukropku oznaczają numer rozdziału w części „Co powinien wiedzieć nauczyciel Jasia Dociekliwego”.

Podawane przez nas rekonstrukcje prasłowiańskie i praindoeuropejskie pochodzą przede wszystkim z najnowszego *Słownika etymologicznego języka polskiego* autorstwa Wiesława Borysia.

Czytelnika może zdziwić różnorodny zapis joty. Przyjęliśmy zasadę, że najstarsze formy, w których głoska ta jest częścią dyftongów (*oj, aj, ej*), zapisujemy fonetycznie (tak jak niemal we wszystkich opracowaniach), natomiast w rekonstrukcjach prasłowiańskich i we współczesnych formach – o ile nie są podawane w transkrypcji fonetycznej – stosujemy literę *j* (np. *gnězdjǫ).

Treść publikacji jest skorelowana z programem przedmiotów diachronicznych realizowanych na Uniwersytecie Rzeszowskim na studiach pierwszego i drugiego stopnia. Wierzymy, że książka okaże się przydatną pomocą dydaktyczną dla studentów, będzie ponadto wyznaczać kierunek samodzielnych

studiów nad dziejami języka polskiego oraz będzie stanowić zachętę do systematycznej nauki.

Książka składa się z trzech części. W pierwszej zostały omówione wybrane zagadnienia z zakresu historii języka (pochodzenie języka polskiego i rozwój grafii staropolskiej). Druga część jest poświęcona wokalizmowi, czyli rozwojowi samogłosek polskich, w trzeciej części są zawarte wiadomości z zakresu konsonantyzmu, czyli rozwoju spółgłosek. Całość uzupełnia indeks form omawianych w częściach teoretycznych oraz wykorzystanych w ćwiczeniach.

Podręcznik ukazuje się w czasie, kiedy rzeszowska polonistyka świętuje swoje pięćdziesięciolecie. Jednym z ojców tutejszej filologii polskiej jest prof. Stefan Reczek, autor esejów o języku *Na tropach słów*. Tytuł prezentowanej książki jest parafrazą tamtego, bardzo znamienego tytułu i wspomnieniem Nauczyciela.

* * *

Bardzo dziękujemy Szanownej Pani Profesor Barbarze Greszczuk, która recenzowała to opracowanie, za życzliwość, wnikliwą lekturę i cenne uwagi merytoryczne podnoszące wartość publikacji.

CZĘŚĆ I

**PODSTAWOWE WIADOMOŚCI
O POCHODZENIU JĘZYKA POLSKIEGO
I ROZWOJU PISOWNI POLSKIEJ**

I.1. POCHODZENIE JĘZYKA POLSKIEGO

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. W różnych językach europejskich niektóre wyrazy brzmią podobnie, np. ang. *mother*, niem. *Mutter*, franc. *mère*, pol. *matka*, ros. *mat'*, natomiast język węgierski jest tak odmienny od wszystkich języków europejskich – *matka* po węgiersku to *anya*. Dlaczego tak się dzieje?
2. Dlaczego języki polski i czeski są tak bardzo do siebie podobne, a język niemiecki, który jest „sąsiadem” języków polskiego i czeskiego, nie jest już tak podobny?
3. Od kiedy istnieje język polski?
4. Dlaczego w Wejherowie są tabliczki z nazwami ulic po polsku i w jeszcze jednym języku, podobnym do polskiego?
5. Czy Prusowie, którzy zabili św. Wojciecha, mieli coś wspólnego z Prusami, państwem, które brało udział w rozbiorach Polski?
6. Dlaczego w północno-wschodniej części Polski pojawiają się nazwy wodne i miejscowe, takie jak *Gotdap*, *Ełk*, których nie da się wyjaśnić tak łatwo jak nazw typu *Jezioro Białe*?
7. Czy legenda o Lechu, Czechu i Rusie jest prawdziwa, gdy przedstawia miejsce pochodzenia wszystkich Słowian?
8. Dlaczego państwa, w których mówi się językami słowiańskimi na południu Europy (takie jak Bułgaria, Chorwacja), nie sąsiadują z państwami w środkowej części Europy (takimi jak Ukraina, Czechy), w których także używa się języków słowiańskich?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Języki indoeuropejskie

1.1. Wspólnota praindoeuropejska

Od dawna zauważano, że języki używane w Europie i w południowo-zachodniej Azji są do siebie podobne¹. Zwrócono przede wszystkim uwagę na zbieżności leksykalne, ale sądzono, że są one wynikiem zapożyczeń. Na przełomie XVIII i XIX w. uczeni zaczęli porównywać języki europejskie z sanskrytem i doszli do wniosku, że tak duże podobieństwo między niektórymi językami europejskimi a sanskrytem wynika z faktu, że języki te pochodzą ze wspólnego źródła. Wówczas F. Bopp zaproponował, by języki pochodzące z tego samego źródła nazywać indoeuropejskimi (por. Bednarczuk 1986). Dalsze badania języków indoeuropejskich, a także odkrycia zabytków językowych, takich jak np. teksty hetyckie, pozwoliły zrekonstruować prajęzyk, z którego wywodzą się języki indoeuropejskie. **Język ten znany tylko z rekonstrukcji, dlatego nosi nazwę praindoeuropejskiego.** Był używany ok. 4000 lat p.n.e. przez koczowniczą wspólnotę, którą określa się mianem Praindoeuropejczyków.

Istnieją różne teorie na temat ojczyzny tej grupy etnicznej². Występowanie licznych nazw zwierząt hodowlanych, określenia zjawisk takich jak śnieg, mróz, zima oraz brak wspólnej nazwy morza i zjawisk z nim związanych pozwalają przyjąć, że Praindoeuropejczycy mogli zajmować „znaczne obszary środkowego pasa zachodniej Eurazji między Europą Środkową a centralną Azją” (Bednarczuk 1986: 36).

1.2. Rozpad wspólnoty praindoeuropejskiej

Proces rozpadu języka Praindoeuropejczyków na dialekty praindoeuropejskie był związany z rozprzestrzenianiem się tego ludu. Rozpoczął się już na przełomie IV i III tysiąclecia p.n.e. i trwał do pierwszej połowy II tysiąclecia p.n.e., co oznacza, że dialekty indoeuropejskie wyłaniały się z prajęzyka stopniowo. Najpierw od prajęzyka oderwały się dialekty peryferyjne, do których nie docierały już zmiany wychodzące z centrum. Z dialektów tych (w różnym czasie) powstały języki: na wschodzie – tocharski, na zachodzie – języki italskie

¹ To podobieństwo jest widoczne, gdy porównuje się postać fonetyczną wyrazów o tym samym znaczeniu (por. pkt 1.5 w tym rozdz.).

² Szerzej o teoriach na temat praojczyzny ludów indoeuropejskich pisze L. Bednarczuk (1986: 35–36).

i celtyckie, na północy – języki germańskie, a na południu – najpierw język hetycki, a potem grecki i macedoński. Dialekty, które wyodrębniły się później, noszą nazwę centralnych; z dialektów tych formowały się następujące grupy języków: na wschodzie – indoirañskie, na zachodzie – albańskie, na północy – bałtosłowiańskie, na południu – tracko-ormiańskie.

Za koniec okresu wyodrębniania się dialektów indoeuropejskich uznaje się moment, gdy powstają „trzy wyraźnie odrębne języki indoeuropejskie: staroindyjski, hetycki i grecki” (Bednarczuk 1986: 37). Najszybciej rozwinął się pochodzący z praanatolijskiego język hetycki – o jego zaawansowanym rozwoju świadczą zabytki tego języka pochodzące z XVIII w. p.n.e.

Wyodrębnienie się pierwszych języków jest uznawane za początek formowania się rodzin języków indoeuropejskich. W ich skład wchodziły **prajęzyki, które dały początek współczesnym rodzinom języków indoeuropejskich.** Rozwój rodzin języków indoeuropejskich – podobnie jak we wcześniejszych etapach – przebiegał w różnym tempie.

1.3. Języki satemowe i kentumowe

Zmianą, która objęła jedynie centralne dialekty praindeuropejskie, była palatalizacja praindeuropejska. Był to proces przekształcania się spółgłosek *k'*, *g'* w spółgłoski *s*, *z* (szerzej o tym zob. część III.1: 1). Jednym z wyrazów, w których doszło do palatalizacji *pie.*, jest liczebnik *sto*, którego odpowiednikiem w języku awestyjskim³ jest wyraz *satem*. Wyraz ten stał się podstawą do stworzenia innej nazwy grupy języków, które powstały w wyniku rozwoju praindeuropejskich dialektów centralnych – nazywa się je bowiem także **językami satemowymi**. W dialektach peryferyjnych nie doszło do palatalizacji, ponieważ zmiana ta nie dotarła do granic terytoriów zajmowanych przez ludy mówiące tymi dialektami. Języki, które powstały w wyniku rozwoju dialektów peryferyjnych, noszą nazwę **języków kentumowych**. Podstawą do utworzenia tej nazwy było dawne brzmienie łac. liczebnika ‘sto’ *centum* [czyt. kentum].

Terminów ‘język praindeuropejski’, ‘język prasłowiański’ używa się w językoznawstwie na określenie epoki przedpiśmiennej w historii danego języka. Brak źródeł pisanych powoduje, że jest on odtwarzany wyłącznie na podstawie rekonstrukcji, a formy danego języka są zawsze hipotetycznym zapisem, konwencjonalnie oznaczanym gwiazdką. Warto pamiętać, że oba prajęzyki miały charakter zbliżony do współczesnych narzeczy ludów pierwotnych, a nie do literackich języków wysoko rozwiniętych społeczności, takich jak np. *polski, czeski, angielski, niemiecki*.

³ Język awestyjski to język należący do dialektów indoirañskich (rodzina irańska).

1.4. Indoeuropejskie rodziny językowe⁴

I. JĘZYKI INDYJSKIE

Obecnie języków indyjskich używa ok. 50 mln osób. Grupę tę tworzy kilkadziesiąt języków używanych w północnych i środkowych Indiach i Asamie. Współcześnie do tej grupy należą m.in. języki: hindi, urdu, bengali, syngaleski i romski (cygański). Zabytkami tych języków są teksty sakralne hinduizmu, spisane w języku wedyjskim – święte księgi Wedy (por. *vedah* ‘wiedza’), pochodzące z ok. 1500 r. p.n.e.. Około 500 p.n.e. – 1000 n.e. język wedyjski przekształcił się w sanskryt klasyczny.

II. JĘZYKI IRAŃSKIE I DARDYJSKIE

Języki te są obecnie używane przez ok. 50 mln osób. Ta grupa językowa dzieli się na dwie podgrupy: zachodnią, do której należą m.in. języki: tadżycki i kurdyjski, oraz wschodnią, do której należą m.in. języki afgański (paszto), osetyński i języki pamiirskie. Zabytki tej rodziny językowej to święte księgi wyznawców Zaratustry, zapisane w języku awestyjskim (księgi Awesty) w VI w. n.e., oraz staroperskie inskrypcje na skałach pochodzące z czasów Dariusza I Wielkiego (521–486 r. p.n.e.).

Języki dardyjskie stanowią odrębną grupę, związaną po części z grupą indyjską. Używa się ich w płn.-zach. Indiach, Pakistanie i Afganistanie. Z tej grupy jedynie język kaszmirski ma tradycję pisaną.

III. JĘZYK TOCHARSKI (wymarły)

Język ten był używany do VIII w. n.e. we Wschodnim Turkiestanie do czasu najazdów Ujgurów. Zabytki tego języka to teksty z V–VII w. n.e., spisane na liściach palmowych – głównie tłumaczenia z literatury buddyjskiej.

IV. JĘZYKI ANATOLIJSKIE (wymarłe)

Języki te obejmowały tereny dzisiejszej Turcji (Anatolie). Najstarszym zabytkiem językowym tej rodziny są teksty starohetyckie, spisane pismem klinowym na glinianych tabliczkach, pochodzące z XVIII w. p.n.e. Języki wyszły z użycia na początku naszej ery.

Hetytą był Uriasz, dowódca wojsk króla Dawida, opisany w *Biblii*.

⁴ Rodziny języków indoeuropejskich zostały omówione głównie na podstawie opracowania pod red. L. Bednarczuka (1986, 1988). Nieco inna klasyfikacja znajduje się w podręczniku do gramatyki historycznej autorstwa S. Dubisza i K. Długosz-Kurczabowej (Dług.Dub. I.2).

V. JĘZYK ORMIAŃSKI

Języka ormiańskiego używa ok. 5 mln osób – głównie w Armenii. Członkowie diaspory Ormian posługiwali się tym językiem także w Polsce. Język ormiański nie wykazuje wyraźnych nawiązań do innych języków indoeuropejskich. Najstarsze zabytki pochodzą z V w. n.e. W tym okresie dokonano przekładu *Biblii* na język ormiański.

VI. JĘZYK GRECKI

Obecnie język grecki jest używany przez ok. 10 mln osób w Grecji. Jest wciąż żywy, chociaż ma ponad 33-wiekową historię. W ciągu tego czasu przeszedł wiele zmian; w jego historii wyróżnia się pięć okresów: mykeński (3000 p.n.e – 1200 p.n.e.), klasyczny (800 p.n.e. – 500 n.e.), bizantyjski (600 n.e. – 1452 r.), turecki (1453 r. – 1827 r.) i nowogrecki (od 1827 r. do dziś).

Najstarsze zapisy to sylabiczne pismo linearne B, odkryte na Krecie, pochodzące z XIV w. p.n.e.⁵, późniejszymi zabytkami są teksty Homera *Iliada* i *Odyseja*. Język ten pozostawał w związku ze staromacedońskim (język wymarły na początku n.e.). W czasach cesarstwa rzymskiego greka była językiem o statusie, który dziś nazwalibyśmy – międzynarodowym; używano jej np. na Bliskim Wschodzie (we wschodnich prowincjach cesarstwa rzymskiego, czyli m.in. w Palestynie, Syrii, Egipcie i na terenach Azji Mniejszej). Warto pamiętać, że na grekę (koine) przetłumaczono jeszcze przed Chrystusem *Biblię* (*Septuaginta* i inne przekłady). Greka stała się pierwszym uniwersalnym językiem rodzącego się chrześcijaństwa – w języku greckim spisano też większość ksiąg *Nowego Testamentu*. Po upadku cesarstwa język grecki nadal był językiem cywilizacyjnym na terenach cesarstwa bizantyjskiego. Utracił to znaczenie po upadku Konstantynopola.

VII. INDOEUROPEJSKIE JĘZYKI BAŁKANÓW⁶

Językami tymi posługiwano się na terenie Półwyspu Bałkańskiego oraz Azji Mniejszej. Były to języki używane w starożytności: język mesapijski, którego teksty pochodzą z VI–I w. p.n.e., język Ilirów, języki z zespołu tracko-dackiego oraz język frygijski, w którym są spisane teksty pochodzące z VIII–V w. p.n.e. i z II–IV w. n.e.

W tej grupie znajduje się też język albański używany przez ok. 4,5 mln osób. Nie da się go wyprowadzić z antycznych języków bałkańskich. Najstarsze teksty spisane w języku albańskim pochodzą z XV w. n.e.

⁵ Pismo linearne A – to pismo kultury minojskiej, czyli przedindoeuropejskiej cywilizacji, która rozwijała się na Krecie w okresie od III tysiąclecia p.n.e. do 1450 r. p.n.e. (najazd Mykeńczyków, którzy reprezentowali grecką grupę języków).

⁶ W niektórych opracowaniach są zwane językami albańskimi (por. np. Dług.Dub.: 25).

VIII. JĘZYKI ITALSKIE (wymarłe, ale łacina ma wyjątkowy status)

Języki italskie dzieliły się na dwie grupy. Do grupy łacińskiej należała m.in. łacina. Do grupy samnickiej należały takie języki jak umbryjski i oskijski oraz inne słabo udokumentowane. Językiem italskim był też język wenetyjski. Wszystkie języki italskie, oprócz łaciny, wyszły z użycia na początku naszej ery.

Łacina jest językiem martwym – tzn. nie jest już językiem ojczystym żadnej z grup etnicznych, jednak zna ją wiele osób. Upadek cesarstwa rzymskiego, który nastąpił w V w., to okres, kiedy „język literacki definitywnie odsunął się od języka używanego na co dzień. Ten zaś język mówiony, zróżnicowany już terytorialnie na gruzach cesarstwa, tak tymczasem oddalił się od klasycznego, że zaczęły w nim kiełkować zupełnie nowe systemy językowe, które się już w najbliższym czasie przekształciły w **języki romańskie**. Literacka zaś łacina, już jako język martwy, szkolny, utrzymywała się nadal jako narzędzie literatury średniowiecznej” (Safarewicz 1988: 565). Można powiedzieć, że jako język martwy wiodła łacina bujne „życie pośmiertne”. Odegrała bowiem wielką rolę w rozwoju języków i kultury Europy. W krajach, które przyjęły chrześcijaństwo z Zachodu, rozwijające się piśmiennictwo w językach narodowych powstawało na bazie alfabetu łacińskiego (zob. część I.2: 1).

Łacina była językiem liturgicznym Kościoła katolickiego aż do Soboru Watykańskiego II, do czasów nowożytnych była też językiem nauki, prawa i medycyny – tworzące się języki narodowe były zbyt ubogie, by pisać w nich o skomplikowanych zagadnieniach.

Łacina jest nadal oficjalnym językiem Watykanu, nadal też są odprawiane msze w tym języku (także w Polsce).

Klasyczna łacina w dobie odrodzenia była językiem poezji – w języku tym tworzyli np. Kochanowski i Janicki. Łacińskie poezje pisali również pisarze barokowi. W XVIII w. języki narodowe zaczęły wypierać łacinę z nauki – jednak terminologią łacińską naukowcy posługują się do dziś. Do II wojny światowej łacina była nauczana obowiązkowo w szkołach typu gimnazjalnego, a do dziś nauka tego języka jest elementem studiów filologicznych.

IX. JĘZYKI ROMAŃSKIE

Obecnie języków romańskich używa ok. 500 mln osób, nie tylko w Europie, ale także w krajach Afryki, Ameryki Środkowej i Południowej.

Języki romańskie powstały z łaciny w drugiej połowie I tysiąclecia naszej ery. Można pogrupować je w 5 zespołów. Języki iberoromańskie to: portugalski, hiszpański, kataloński. Języki galloromańskie to: francuski oraz dialekty – prowansalski, langwedocki i gaskoński. Języki retoromańskie są używane na terenie

Szwajcarii oraz Tyrolu (Austria i Włochy). Języki italoromańskie reprezentują język włoski oraz sardyński. Języki bałkanoromańskie to język rumuński oraz wymarły w XIX w. dalmatyński.

X. JĘZYKI CELTYCKIE

Współcześnie językami celtyckimi posługuje się ok. 3 mln osób. Prawie zawsze języki celtyckie funkcjonują jako drugi język obok urzędowego, np. angielskiego. Języki te są obecnie używane na terenie Wysp Brytyjskich (Irlandia, Walia, Szkocja) oraz we Francji (Bretania). Pierwotnie (w drugiej połowie I tysiąclecia p.n.e.) zasięg tych języków był o wiele większy niż obecnie – występowały w całej Europie Zachodniej i Środkowej oraz na Bałkanach i w Azji Mniejszej, a także na Wyspach Brytyjskich. Z czasem plemiona Celtów zostały wyparte przez Rzymian i Germanów.

Rodzinę języków celtyckich tworzyły pierwotnie dwie grupy: grupa goidelska, w skład której wchodzi m.in. język szkocki (gaelicki) i irlandzki, oraz grupa gallobrytańska, w skład której wchodzi języki walijski i bretoński oraz język galijski i związane z nim wymarłe dialekty celtyckie Europy Środkowej, Italii, Bałkanów i Azji Mniejszej.

W Azji Mniejszej używano dialektu galickiego, którym zapewne mówili adresaci napisanego po grecku *Listu św. Pawła do Galatów*.

XI. JĘZYKI GERMAŃSKIE

Obecnie językami z tej grupy mówi ok. 400 mln osób na całym świecie, ponadto język angielski jest językiem o statusie międzynarodowym, co znacznie zwiększa liczbę jego użytkowników. Języki te dzielą się na trzy grupy. Do grupy zachodniej należy język niemiecki wraz z żydowskim językiem jidysz, niderlandzki, fryzyjski oraz angielski. Do grupy nordyjskiej należą języki: szwedzki, duński, islandzki, norweski i język Wysp Owczych. Grupa wschodnia obejmuje wymarłe języki Gotów, Gepidów, Wandalów i innych plemion germańskich. Najstarsze zabytki tych języków to zapisy w alfabecie runicznym (linie pionowe), pochodzące z I w. p.n.e., oraz przekład *Biblii* na język Wizygotów z IV w. n.e.

XII. JĘZYKI BAŁTYCKIE

Języków bałtyckich używa obecnie ok. 4,5 mln osób. Języki te tworzą dwie grupy. Do grupy wschodniej należą języki litewski i łotewski oraz wymarłe języki: kuroński, seloński i zemgalski. Wymarłe języki grupy zachodniej to dialekty Jadźwingów i Prusów – plemion zamieszkujących tereny północno-wschodniej Polski. Ludy te były pogańskie w czasach, gdy Polska była już krajem chrześcijańskim.

Warto przypomnieć, że podejmowano wiele prób nawrócenia Prusów na wiarę chrześcijańską. Najbardziej znaną była – zakończona tragicznie – misja św. Wojciecha w 997 r. Oficjalnie to właśnie nawracanie tych plemion było też powodem sprowadzenia do Polski zakonu krzyżackiego w XIII w. Polityka zakonu powodowała, że Prusowie mogli zachować pogańskie obyczaje i język, o ile byli wiernymi poddanymi. Dopiero gdy Albrecht Hohenzollern stał się protestanckim władcą Księstwa Pruskiego, nasilono działania germanizacyjne i chrystianizacyjne miejscowej ludności.

Według badaczy w XVIII w. ustają przekazy mówiące o używaniu języka pruskiego. Ziemie zamieszkałe dawniej przez plemiona pruskie stawały się ojczyzną ludzi zgermanizowanych, spolonizowanych lub zlituanizowanych.

Dziś w języku polskim funkcjonuje rozróżnienie: *Prusowie* ‘plemiona zamieszkujące kiedyś ziemie leżące obecnie na terenach północno-wschodniej Polski’; *Prusacy* ‘mieszkańcy Prus, państwa, które powstało po sekularyzacji zakonu krzyżackiego’. Nie zawsze jednak użytkownicy języka znają oba pojęcia.

Plemiona zachodniobałtyckie zawędrowały aż do terenu wokół Wielkich Jezior Mazurskich, do dorzecza Pregoły i dolnego Niemna. Jako pierwsi nad Bałtyk przywędrowali przodkowie Prusów i Jaćwingów, a kilka wieków później (II w. p.n.e. – V w. n.e.) dotarli tam plemiona litewskie i łotewskie. Po grupach Bałtów na tych terenach pozostały liczne nazwy niesłowiańskie, np. *Worliny*, prus. *warle* ‘żaba’, *Węgajty*, prus. *wangus* ‘dąbrowa’, *Godap*, prus. *galdo* ‘niecka, łęk, koryto’, *ape* ‘rzeka’, *Etłk*, lit. *lukne* ‘lilia wodna’, *Pilwa*, łot. *pilve* ‘błoto, muł, szlam’, *Spągi*, lit. *spangas* ‘ślepy, bezodpływowy’. Wśród nazw pruskich wiele jest takich, które utworzono od nazw osobowych, np. *Giedajty* od imienia *Gede*, *Różgity* od imienia *Ruzgas*. Z języka pruskiego pochodzą także m.in. nazwy: *Barwiny*, *Butryny*, *Jełguń*, *Łęgajny*, *Maruny*, *Mędrzyny*, *Mokiny*, *Pajtuny*, *Ruszajny*, *Sapuny*, *Stęki*, *Binduga*, *Bałąg*, *Bartąg*, *Wadąg*, *Redykajny*, *Tuławki*, *Gąglawki*, *Gitawy*, a także nazwy rzek tego obszaru, np. *Łyny*, *Pastęki*, *Gitwy*, *Pisy* i *Wadąga*, oraz nazwy wielu jezior, m.in.: *Dywickie*, *Gąglaweckie*, *Giedajskie*, *Jełguńskie*, *Łęgajńskie*, *Bartąg*, *Dobraż*, *Dydląg*, *Gamry*, *Kajmno*, *Kortowskie*, *Mosąg*, *Orzyc*, *Pisz*, *Purdy*, *Redykajny*, *Sarąg*, *Serwent*, *Skanda*, *Sukiel*, *Świątajno*, *Naterskie*, *Ukiel*, *Umląg*, *Upańtek*, *Wardąg*, *Wulpińskie* (Biolik 1998: 433–440; <http://www.olsztyn.286.pl/nazwy-pruskie.html>).

XIII. JĘZYKI SŁOWIAŃSKIE – zob. pkt 2.

1.5. Inne, nienależące do rodziny indoeuropejskiej, języki w Europie

Do indoeuropejskiej rodziny językowej nie należą używane dzisiaj w Europie języki ugrofińskie (np. węgierski, fiński, lapoński, estoński), języki uralskie

i altajskie (np. turecki, gagauski) oraz izolowany język baskijski, według niektórych badaczy używany w Europie przed pojawieniem się tam plemion indoeuropejskich.

Języki te wykazują wiele różnic, np. w większości języków indoeuropejskich pojęcie ‘matka’ jest oznaczane wyrazami, które pochodzą z tego samego rdzenia pie. *māter*, np. ang. *mother*, niem. *Mutter*, franc. *mère*, pol. *matka*, ros. *mat'*, natomiast w języku węgierskim matka to *anya*. Z kolei pojęcie ‘dać, dawać’ oznaczają wyrazy pochodzące od pie. rdzenia ***dō-*, np. sans. *dādāmi*, gr. *didomi*, łac. *dare*, lit. *dúoti*, scs. *damъ*, franc. *donner*, natomiast w nieindoeuropejskim języku fińskim to pojęcie desygnuje wyraz *antaa*, zaś w języku baskijskim – *eman*. ‘Syn’, pojęcie, które było oznaczane w pie. za pomocą wyrazu ***sūnūs*, w językach indoeuropejskich ma postać: niem. *Sohn*, ang. *son*, lit. *sūnūs*, staroindyjski: *sūnū*, goc.: *sunus*, natomiast w języku fińskim jest oznaczane wyrazem *poika*, a w języku węgierskim – *fiú*.

1.6. Wspólnota bałtosłowiańska

Naukowcy nie są zgodni co do czasu trwania wspólnoty bałtosłowiańskiej. Niektórzy całkowicie zaprzeczają jej istnieniu (np. Mańczak 2004). Według starszych teorii wspólnota języków bałtyckich i słowiańskich trwała w okresie ok. 2000–1500 p.n.e. (Lehr-Splawiński 1947), nowsze koncepcje wskazują na okres od X do VI w. p.n.e. (Dług.Dub.: 27).

Wspólnota Bałtów i Słowian powstała w wyniku nawarstwienia się indoeuropejskiej ludności kultury ceramiki sznurkowej na praugrofińską ludność kultury grzebykowej (nazwy od sposobów zdobienia naczyń glinianych). Kolebką tej wspólnoty było prawdopodobnie dorzecze Oki (zob. mapa I.1).

Do najważniejszych zmian językowych, które dokonały się w czasie trwania wspólnoty, zalicza się:

- wytworzenie systemu różnic intonacyjnych (odróżnianie w głoskach długich intonacji opadającej i rosnącej), mogących pełnić funkcje morfologiczne,
- oparcie systemu koniugacyjnego na dwóch tematach: czasu teraźniejszego i przeszłego,
- powstanie złożonej odmiany przymiotników,
- rozwój sonantów.

W wyniku napływu kultury łużyckiej (pragermańskiej) na zachodnią część zespołu bałtosłowiańskiego doszło do rozluźnienia związków między zachodnim i wschodnim odłamek Bałtosłowian. Język grupy, która pozostała na wschodzie, rozwijał się dalej jako język prabałtycki i dał początek bałtyckiej rodzinie językowej, natomiast język grupy zachodniej to język prasłowiański.

2. Powstanie języka prasłowiańskiego

2.1. Słowianie i ich język

Język polski należy do grupy języków słowiańskich. Posługuje się dziś nimi ponad 250 mln ludzi. Jak każdy język słowiański także polszczyzna powstała w wyniku rozwoju języka prasłowiańskiego. Nazwa *Słowianie* jest utworzona od rdzenia **slou-*, znaczącego pierwotnie ‘zwilżać, wilgoć, moko’. W ten sposób najprawdopodobniej określano mieszkańców wilgotnego kraju⁷.

Spójny zespół plemion prasłowiańskich ukształtował się około VI w. p.n.e. po rozpadzie wspólnoty bałtosłowiańskiej z zachodniego jej odłamu i istniał do VI w. n.e., jednak największą jednolitość osiągnął od III w. p.n.e. do III w. n.e.⁸

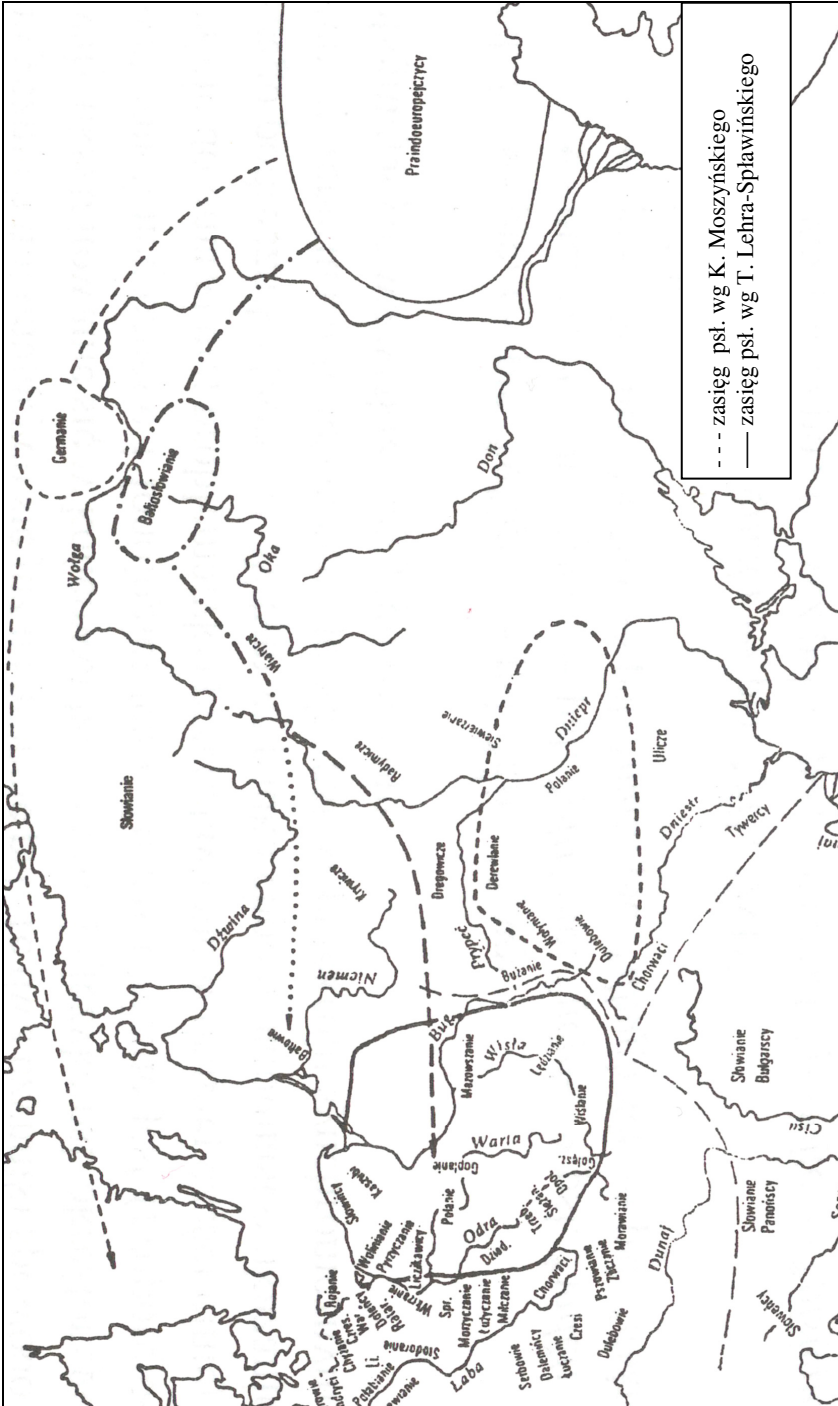
Rozpad wspólnoty bałtosłowiańskiej spowodował, że języki prabałtycki i prasłowiański zaczęły rozwijać się w odmienny sposób. Języki bałtyckie zachowały więcej cech archaicznych, właściwych prajęzykowi bałtosłowiańskiemu, natomiast w językach słowiańskich zaszło wiele zmian, które odróżniają je dziś od języków bałtyckich. Najważniejsze z nich to:

- przekształcenie krótkich samogłosek *i* i *u* w jery,
- przekształcenie długiego *u* w *y*,
- monoftongizacja dyftongów, czyli przejście dwugłosek w pojedyncze samogłoski,
- powstanie samogłosek nosowych.

Etnogeneza, czyli pochodzenie Słowian, jest – mimo licznych badań – przedmiotem sporu. Jedni badacze sytuują praojczyznę Słowian na dzisiejszych ziemiach polskich: pomiędzy Odrą, Wisłą, Bałtykiem i Tatrami (Lehr-Splawiński 1947), w dorzeczu Odry i Wisły między Odrą a Bugiem i Bałtykiem a Karpatami (Walczak 1999), na Podkarpaciu (Udolph, por. Dług.Dub.: 37), w Wielkopolsce (Mańczak 2004), inni lokują pierwsze siedziby Prasłowian poza terytorium naszego kraju: na nizinie naddunajskiej (Trubaczow, por. Dług. Dub.: 37), w pld. Rosji i wsch. Ukrainie (Gołąb, por. Dług.Dub.: 37), między Dniestrem, Dnieprem i Prypecią (Moszyński 1957). To ostatnie stanowisko ma współcześnie najwięcej zwolenników (por. mapa I.1).

⁷ Więcej na temat pochodzenia nazwy *Słowianie* zob. Rospond 1976: 240–244; Dubisz 2005: 88–89.

⁸ Na temat czasu powstania wspólnoty prasłowiańskiej istnieje wiele bardzo różnorodnych hipotez: wskazuje się na okres od XX w. p.n.e. do przełomu naszej ery. Tu przyjęto stanowisko Z. Stiebera i L. Moszyńskiego.

Mapa I.1. Zasięg prasłowiańszczyzny według polskich uczonych oraz rozmieszczenie plemion słowiańskich (Moszyński 2006: 204–205)

2.2. Rozpad wspólnoty prasłowiańskiej

Słowianie byli ludem koczowniczym. W trakcie wędrówek poszczególne plemiona zaczęły oddalać się od siebie. Przyczyną migracji była nie tylko potrzeba szukania nowych siedzib, ale też najazdy ludów turko-tatarskich (IV–VI w.) oraz rozpad imperium rzymskiego w V w. n.e.

Stopniowo Słowianie zasiedlili tereny między Odrą a Bugiem, Karpatami a Bałtykiem oraz nad Prypecią i środkowym Dniestrem. Najwcześniej poszli na wschód, aż do Dniepru. Ekspansję na zachód blokowały bowiem plemiona germańskie. Później terytoria zajmowane przez Słowian rozszerzyły się – doszli do Łaby na zachodzie i do Wołgi na wschodzie.

Rozszerzenie zasięgu terytorialnego Słowian doprowadziło do podziału języka prasłowiańskiego na dwa zespoły narzeczy: wschodniosłowiański i zachodniosłowiański. Pas graniczny między dialektami zachodnio- i wschodniosłowiańskimi stanowiło dorzecze Bugu. Kolejny etap migracji Słowian to wędrówka na południe. Grupy Słowian oddzieliły się od Słowian wschodnich i zachodnich, po czym przez Bramę Morawską i przełęcz w Karpatach i Sude tach powędrowały na Bałkany⁹. Pierwotnie granicą pomiędzy słowiańskimi dialektami zachodnimi i wschodnimi a południowymi były Karpaty i Sudety. W VII w. wędrówki Słowian zakończyły się, jednak nie zdołali utrzymać się na wszystkich ziemiach, do których dotarli.

Już na przełomie V i VI w. n.e. na terenie kotliny węgierskiej osiedliło się plemię Awarów. Przejęli oni władzę nad plemionami słowiańskimi zajmującymi te tereny. W ten sposób narzecza, z których powstały języki czeski i słowacki, zostały oddzielone od pozostałych dialektów południowosłowiańskich, co przyczyniło się do osłabienia związków tych narzeczy z dialektami południowosłowiańskimi. Ostatecznie więzy te rozerwała w IX w. migracja Madziarów, w wyniku której Słowianie zostali wyparci z Niziny Panońskiej.

Na terenie obecnych Węgier mówiono słowiańskim językiem panońskim. Około 900 r. na Panonię najechali Madziarzy – ludność uralaska; Czesi i Słowacy zostali oddzieleni od Słowian południowych przez plemiona Węgrów, Awarów i Rumunów. Na Węgrzech do dziś pozostało kilka nazw pochodzenia słowiańskiego, np. *Balaton* (por. psł. **bolto*), *Budapeszt*.

Wpływy narzeczy Słowian zachodnich na zespół czesko-słowacki musiały występować przed IX w., bo plemiona zachodniosłowiańskie już wcześniej

⁹ Wówczas to Słowianie opanowali Półwysep Bałkański z Peloponezem; miasta pozostały tam greckie, ale wieś była słowiańska; nie utrzymali się tam jednak długo; do IX w. zostali wyparci z Peloponezu i z terenów dzisiejszej Rumunii (Walczak 1999: 19).

przekraczały linię Karpat, o czym świadczą lechickie elementy językowe w gwarach pogranicza polsko-słowackiego i polsko-czeskiego.

Ostatecznie w wyniku podziału zespołu prasłowiańskiego powstały trzy grupy językowe: zachodniosłowiańska, południowosłowiańska i wschodniosłowiańska.

O podziale na Słowiańszczyznę wschodnią i zachodnią świadczą m.in. następujące fakty językowe:

- rozwój grup **kvě*, **gvě*: u Słowian zachodnich *v* hamowało palatalizację, u Słowian wschodnich – nie, np. **kvěť* ≥ pol. *kwiat*; ros. *cv'et*, **gvězda* ≥ pol. *gwiazda*, ros. *zv'ezda* (zob. część III.1);
- efekty drugiej i trzeciej palatalizacji prasłowiańskiej: u Słowian zachodnich **x* ≥ *š*, u wschodnich **x* ≥ *s'*, np. **muxě* ≥ pol. (o) *musze*, ukr. *mus'i* (zob. część III.1);
- rozwój grup **tl*, **dl*: u Słowian zachodnich grupa ta jest zachowana, u wschodnich – uproszczona do *l*, np. **mydlo* ≥ pol. *mydło*, ros. *myto*;
- rozwój spółgłosek dwuwargowych miękkich: u Słowian zachodnich zanika powstałe po zmiękczeniu *l* epentetyczne, u Słowian wschodnich jest ono zachowane, np. **lovjǫ* ≥ **lovlǫ* ≥ pol. *łowie*, ros. *lovl'u* (zob. część III.2).

O kolejnym podziale Słowiańszczyzny na trzy zespoły językowe (wschodni, zachodni i południowy) świadczą następujące argumenty językowe:

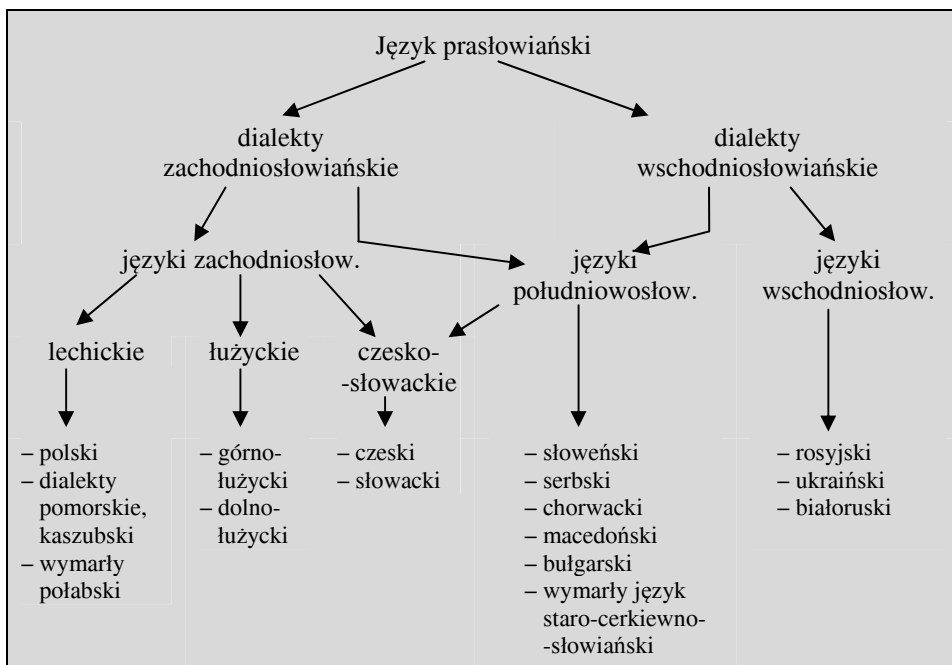
- metateza nagłosowa: u Słowian zachodnich i wschodnich jej rezultaty były zależne od intonacji (akutowej bądź cyrkumfleksowej, u południowych intonacja nie miała wpływu na efekty przestawki – zob. część II.3);
- jotacyzacja spółgłosek zębowych *t*, *d*: u Słowian zachodnich **tj*, **dj* ≥ *c*, *dz*, u wschodnich – **tj*, **dj* ≥ *cz*, *dź*, u południowych – **tj*, **dj* ≥ *szt*, *źd*, np. **světja*, **medja* ≥ pol. *świeca*, *miedza*, ros. *sv'eča*, ukr. *meža*, bułg. *svešta*, *mežda* (zob. część III.1);
- metateza śródgłosowa: u Słowian zachodnich dokonała się tylko przestawka, u wschodnich – pełnogłos, u południowych – przestawka + zmiana barwy samogłoski, np. **golva* ≥ pol. *głowa*, ros. *gotowa*, czes. *hlawa* (zob. część II.3).

Ewolucję języka prasłowiańskiego prezentuje schemat nr I.1 (zob. s. 32).

Grupa wschodniosłowiańska dość długo utrzymywała względną spójność i dopiero w wieku XIV podzieliła się na trzy języki: rosyjski (zwany także wielkoruskim), ukraiński (małoruski) i białoruski. Do tej grupy należy też mikrojęzyk rusiński, którym posługuje się ludność zamieszkująca wschodnie Karpaty (m.in. Huculi i Łemkowie).

Dwa pozostałe zespoły zróżnicowały się znacznie szybciej, już w VI w. (Moszyński 2006: 343). Podziały w zachodniej grupie języków słowiańskich zostaną szczegółowo omówione w kolejnym podrozdziale. W południowej grupie języków słowiańskich powstały dwie grupy narzeczy: wschodnia i zachodnia. Obecnie narzecza te przekształciły się w języki – do grupy wschodniej należą języki macedoński i bułgarski, do grupy zachodniej języki: słoweński, serbski, chorwacki oraz języki w fazie powstawania, czyli bośniacki i czarnogórski.

Schemat I.1. Ewolucja języka prasłowiańskiego

Do czasu rozpadu Jugosławii w latach 90. XX w. istniał jeden język literacki serbochorwacki, który powstał w XIX w. na bazie dwóch etnicznych języków: serbskiego i chorwackiego. Język ten był zapisywany graždanką albo łacinką.

Po rozpadzie Jugosławii – obok istniejących już wcześniej języków słoweńskiego i macedońskiego – powstały dwa odrębne języki literackie: serbski oraz chorwacki, rozpoczęto też prace zmierzające do skodyfikowania języka czarnogórskiego i bośniackiego. Tworzenie nowych języków w państwach powstałych po rozpadzie Jugosławii jest związane z sytuacją polityczną tych krajów.

Do wschodniej grupy języków południowosłowiańskich zalicza się także język staro-cerkiewno-słowiański. Język ten powstał w oparciu o dialekt bułgarsko-macedoński w IX w. dla potrzeb chrystianizacji Słowian¹⁰. Szybko oderwał się jednak od bazy dialektalnej i wchłaniał elementy morawskie, czeskie, panońskie. Staro-cerkiewno-słowiański jako język liturgiczny był używany przez Słowian prawosławnych, a także w niektórych szczególnych przypadkach przez

¹⁰ Warto pamiętać o tym, że w IX w. języki etniczne Słowian nie różniły się tak bardzo jak obecnie, gdy mają za sobą ponad tysiąc lat odrębnej historii – dlatego Cyryl i Metody bez trudu mogli porozumiewać się w języku wywodzącym się z dialektu bułgarsko-macedońskiego z poddanymi księcia Roścysława w Państwie Wielkomorawskim.

Słowian podległych Kościołowi katolickiemu¹¹. W tym języku zapisano najstarsze zabytki słowiańskie – teksty liturgiczne przygotowane na potrzeby misji wielkomorawskiej (zob. część I.2, poświęconą rozwojowi pisma).

2.3. Rozwój grupy zachodniosłowiańskiej

W okresie od VII do X w. grupa zachodniosłowiańska przeszła przemiany wewnętrzne i zaczęła się różnicować. Najpierw podzieliła się na dwie podgrupy: lechicką i łużycką, później w jej obręb weszła także grupa czesko-słowacka.

Narzecza czeskie i słowackie zajmowały obszar zbliżony do współczesnego zasięgu języków czeskiego i słowackiego. Znacznie szerszy zasięg miały natomiast dialekty łużyckie, którymi dziś posługuje się ok. 100 tys. osób mieszkających w okolicach Chociebuża (niem. Cottbus) – język dolnołużycki i Budziszyna (niem. Bautzen) – język górnołużycki.

Trzeci zespół narzeczy zachodniosłowiańskich – lechicki tworzyły języki plemion zamieszkujących tereny dzisiejszej Polski, a także obszary położone między Odrą a Łabą. Zespół ten dzielił się na trzy grupy dialektów: połabskie, polskie i pomorskie. Dialekty połabskie obejmowały swym zasięgiem dzisiejsze tereny Niemiec: Meklemburgię i okolice Hannoweru. Plemiona używające tych dialektów nie stworzyły własnej państwowości i szybko uległy germanizacji – ich języki etniczne zaczęły zanikać już w średniowieczu. Najpóźniej zanikł dialekt Drzewian Połabskich zamieszkujących zachodni brzeg Łąby. Plemiona pomorskie zajmujące pas wybrzeża Bałtyku od ujścia Łąby do ujścia Wisły również nie stworzyły państwowości i podzieliły los plemion połabskich. Korzystne warunki geograficzne w przypadku języka Słowińców – ludność ta była niejako odgradzona od żywiołu germańskiego pasem mokradeł od strony łądu i wybrzeżem Bałtyku – pozwoliły przetrwać temu językowi do końca II wojny światowej, jednak wysiedlenie Słowińców do Niemiec spowodowało szybki zanik ich języka. Dzięki związkom z dialektami polskimi i sprzyjającym okolicznościom historycznym do dziś przetrwał najdalej położony na wschód dialekt Słowian pomorskich, czyli język kaszubski.

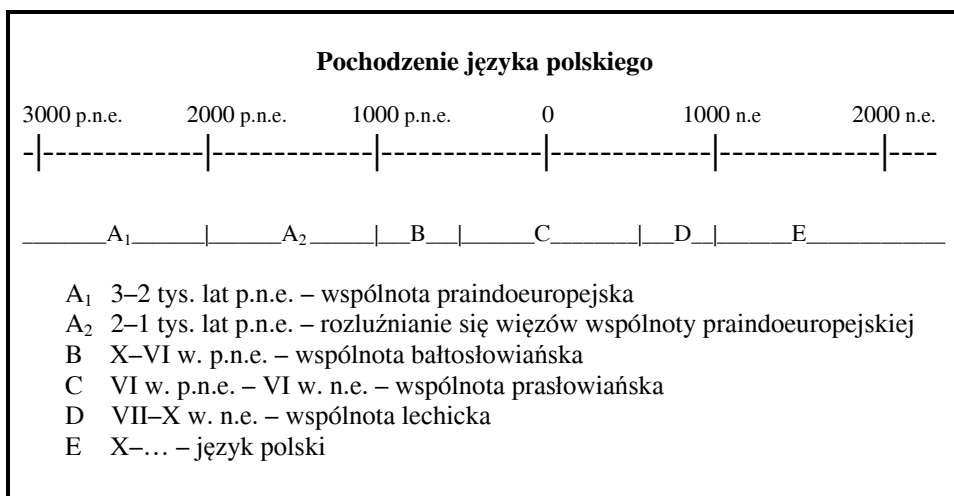
Wśród językoznawców nie ma zgody w kwestii statusu kaszubszczyzny. Jedni uważają, że jest to dialekt języka polskiego, inni uznają kaszubski za odrębny język. Warto jednak pamiętać, że o uznaniu mowy jakiejś grupy za odrębny język nie decydują jedynie fakty językowe. W polskim prawie kaszubszczyzna ma status języka regionalnego, co znalazło potwierdzenie w podpisaniu przez Polskę „Europejskiej karty małych języków” w 2009 r. Jednym z efektów tego statusu jest konieczność umieszczania nazw ulic w języku kaszubskim na terenach zamieszkałych przez Kaszubów.

¹¹ Szerzej o tym języku i jego zabytkach, a także o misji Cyryla i Metodego zob. Bartuła 1994: 7–17; Moszyński 2006: 72–113.

Na przełomie X i XI w. powstało państwo Polan, w którego skład oprócz zamieszkującego Wielkopolskę plemienia Polan weszły także inne plemiona lechickie, czyli Wiślanie i Ślężanie oraz Pomorzanie i Mazowszanie. Pod rządami Bolesława Chrobrego znalazły się też wschodnie tereny dzisiejszego województwa podkarpackiego, czyli Grody Czerwieńskie. Ziemie te znajdowały się jednak w zasięgu wpływów wschodniosłowiańskich, co znalazło odbicie w dialektach Podkarpacia (pogranicza wschodniego młodszego).

Dzięki powstaniu państwa Polan z narzeczy wymienionych wyżej plemion mógł powstać język polski¹². „Integracji psychicznej, obyczajowej i kulturowej plemion objętych granicami państwa towarzyszyła integracja językowa. Granice państwowe coraz wyraźniej wyznaczają kres rozprzestrzenianiu się innowacji (zmian) językowych: zrodzone gdziekolwiek wewnątrz tych granic, coraz częściej obejmują one cały obszar państwa i tylko ten obszar” (Walczak 1999: 24).

3. Język prasłowiański

3.1. Co to jest język prasłowiański

Słowianie stanowili jedność do VI w. naszej ery. Posługiwali się wówczas językiem, który nauka nazwała językiem prasłowiańskim. Jest to umowne określenie przodka wszystkich języków słowiańskich. Trzeba podkreślić, że nie był to twór jednolity wewnętrznie; różnice były jednak na tyle niewielkie, że nie utrudniały porozumiewania się pomiędzy członkami różnych plemion.

¹² Określenie *polski* pochodzi od plemienia *Polan*, a nazwa tego plemienia oznacza mieszkańców pola (na temat nazw *Polanie*, *Polska*, *Polacy* zob. Rospond 1976: 246; Dubisz 2005: 64–65).

Definiując język prasłowiański, językoznawcy zwracają uwagę na różne aspekty.

Język prasłowiański jest definiowany jako:

- „zespół wspólnych cech wyabstrahowanych z bardzo sobie pierwotnie bliskich dialektów plemiennych” (Strut.: 19)
- „pewien zespół dialektów, mających wspólny trzon systemowy, ale zarazem zróżnicowanych terytorialnie i językowo” (Dług.Dub.: 36)
- „rekonstruowana postać języka, z którego dadzą się wywieść wszystkie historycznie poświadczone języki słowiańskie” (*Encyklopedia wiedzy o języku polskim*: 141)

Należy też pamiętać, że wspólnota prasłowiańska trwała ponad tysiąc lat, a język, jako zjawisko żywe, podlegał ciągłej ewolucji. W związku z tym formy z wczesnego okresu wspólnoty prasłowiańskiej mogą być odmienne od form późnoprasłowiańskich.

Nie zachowały się żadne zabytki rejestrujące dialekty słowiańskie z okresu istnienia wspólnoty prasłowiańskiej (najstarsze zabytki języków słowiańskich pochodzą dopiero z drugiej połowy IX w.), toteż wszelkie formy prasłowiańskie to rekonstrukcje. Są to formy hipotetyczne, uzyskane dzięki porównaniu wyrazów i form występujących w różnych współczesnych językach słowiańskich, w dialektach ludowych oraz w zabytkach piśmiennictwa języków słowiańskich żywych i martwych (np. język scs.).

3.2. Prasłowiański system wokaliczny

Prasłowiański system wokaliczny wykształcił się na bazie systemu praindoeuropejskiego, w którym istniały cztery klasy dźwięków:

- monoftongi, czyli głoski pojedyncze: *i, e, a, o, u*,
- dyftongi, czyli należące do jednej sylaby (tautosylabiczne) połączenia monoftongów z niezgłoskotwórczymi *u* i *i*, np. *eĭ, aĭ*,
- połączenia dyftongiczne, czyli tautosylabiczne połączenia samogłosek i spółgłosek *m, n, r, l*, np. *er, ol, am, on*,
- sonanty, czyli głoski, które w otoczeniu spółgłosek pełniły funkcję ośrodka sylaby: *l̥, r̥, ŋ̥, ŋ̥*.

Każdy z tych elementów mógł być długi albo krótki, istniał bowiem iloczias, który był ważną cechą fonologiczną różnicującą znaczenie wyrazów.

W czasie trwania wspólnoty prasłowiańskiej ten odziedziczony z języka praindoeuropejskiego system wokaliczny uległ znaczącym modyfikacjom. Tendencja do przechodzenia różnic ilościowych w jakościowe (zastąpienie różnicy

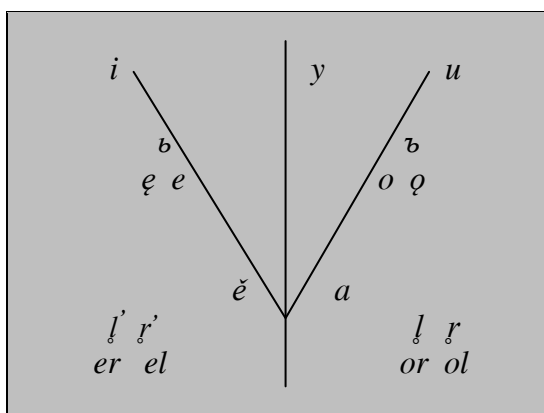

w czasie trwania samogłosek przez różnice w zakresie barwy) doprowadziła do powstania m.in. tzw. półsamogłosek, czyli jerów ь ѣ , które były bardzo krótkimi samogłoskami (zob. część II.1: 1.1), oraz do powstania samogłoski przedniej ѣ . Z kolei działanie prawa otwartej sylaby było przyczyną przekształceń w obrębie dyftongów i połączeń dyftongicznych (zob. pkt 3.3).

Porównanie współczesnych języków słowiańskich oraz analiza praw głosowych pozwala odtworzyć wygląd systemu wokalicznego w końcowej fazie istnienia wspólnoty prasłowiańskiej (tuż przed rozpadem na zespoły językowe, z których wykształcały się języki etniczne).

Późnoprasłowiański system wokaliczny składał się z trzech klas samogłosek:

- monoftongów,
- sonantów,
- połączeń dyftongicznych.

Schemat I.2. Późnoprasłowiański system wokaliczny

Przedstawione tu głoski mogły być długie albo krótkie, jedynie jery były krótsze od najkrótszych samogłosek pełnych.

3.3. Prasłowiańskie prawa głosowe

3.3.1. Prawo korelacji miękkości

W języku prasłowiańskim bardzo silna była opozycja samogłoski przednie : samogłoski tylne. Wszystkie elementy wokaliczne przednie, czyli: i , ь , e , ѣ , ѣ , r' , er , el , miękczyły poprzedzające spółgłoski (tym samym zawsze zajmowały pozycję po spółgłoskach miękkich, nigdy po twardych), np. **dužьbь* ≥ *duży*, **tenь* ≥ *cień*. Z kolei samogłoski tylne: y , u , ь , o , ѣ , a , ѣ , r , or , ol zawsze znajdowały się po spółgłoskach twardych, np. **kotь* ≥ *kot*, **korva* ≥ *krowa*, **grьbь* ≥ *garb*.

Prawo korelacji miękkości: samogłoski szeregu przedniego miękcyły poprzedzające spółgłoski, zaś samogłoski szeregu tylnego stały wyłącznie po spółgłoskach twardych.

3.3.2. Prawo sylaby otwartej

Prasłowiańszczyzna wykształciła określony model sylaby (zob. pkt 3.5), w którym każda zgłoska, zarówno nagłosowa, jak i śródgłosowa oraz wygłosowa, musiała być zakończona samogłoską, czyli musiała być otwarta, np. **ba-bʷ-ka* ≥ *babka*, **otʷ-ne-sti* ≥ *odnieść*.

Prawo sylaby otwartej:

Każda prasłowiańska sylaba była zakończona samogłoską.

Język prasłowiański odziedziczył z języka praindoeuropejskiego zarówno sylaby otwarte, jak i zamknięte, toteż już w czasie trwania wspólnoty prasłowiańskiej zaszły procesy, które doprowadziły do „otwarcia” sylab zamkniętych. Były to:

- zanik spółgłosek wygłosowych, np.:
 - pie. **sūnūs* ≥ psł. **synʷ* ≥ pol. *syn* – oprócz zaniku wygłosowego *-s* nastąpiły tu jeszcze dwie zmiany: pie. **ū* ≥ *y*, pie. **ǔ* ≥ *ʊ*;
 - pie. **ghostīs* ≥ psł. **gostʷ* ≥ pol. *gość* – zanikowi *-s* towarzyszyła zmiana pie. *ǐ* ≥ *ʊ*;
 - pie. **kleuos* ≥ psł. **slovo* ≥ pol. *słowo* – prócz zaniku *-s* doszło tu jeszcze do przejścia pie. **k* ≥ *s* oraz pie. *u* ≥ *w*;
- monoftongizacja dyftongów, czyli przekształcanie się praindoeuropejskich dyftongów w pojedyncze samogłoski; w wyniku tego procesu w języku prasłowiańskim powstały nowe samogłoski, które nazwano „drugimi”, aby odróżnić je od starszych monoftongów wywodzących się z pie. samogłosek długich:
 - \acute{e}_2 – pie. **k^hoīna* ≥ psł. **cē₂na* ≥ pol. *cena*;
 - Msc. lp.: pie. **u^hkoī* ≥ wczesnopsł. **v^hkoī* ≥ późnopsł. ≥ **v^hc'ē₂* ≥ stp. *wilce* ≥ nwp. *wilku*;
 - i_2 – pie. **seītos* ≥ psł. *si₂to* ≥ pol. *sito*;
 - M. lm.: pie. **u^hkoī* ≥ wczesnopsł. **v^hkoī* ≥ późnopsł. ≥ **v^hc'i₂* ≥ stp. *wilci* ≥ *wilcy* ≥ nwp. *wilki*;
- monoftongizacja połączeń dyftongicznych złożonych z samogłoski i spółgłoski nosowej; proces ten doprowadził do powstania w języku prasłowiańskim samogłosek nosowych \acute{e} i \acute{o} , np.:

pie. ***penk^utos* ≥ psł. **pęṭṭ* ≥ pol. *piąty*;

pie. ***sēmen* ≥ psł. **sēmę* ≥ pol. *siemię*;

pie. ***kamptos* ≥ psł. **kōṭṭ* ≥ pol. *kąt*;

pie. **g'ombhos* ≥ psł. **zōḃṭ* ≥ pol. *ząb*;

- wtórny podział na sylaby – dokonywał się wówczas, kiedy bez kolizji z prasłowiańską strukturą sylaby (zob. pkt 3.5) można było zamienić sylaby zamknięte na otwarte przez nowy podział wyrazu na zgłoski, np. ***nes-ti* ≥ **ne-sti* ≥ *nieść*; czasem procesowi temu towarzyszyły rozpodobnienia, czyli dysymilacje, np. ***pad-ti* ≥ **pa-sti* ≥ *paść*; ***gnet-ti* ≥ **gne-sti* ≥ *gnieść*; ***plet-ti* ≥ **ple-sti* ≥ *pleść*.

Już po rozluźnieniu wspólnoty prasłowiańskiej zaszedł jeszcze jeden proces, którego przyczyną była potrzeba „otwarcia” sylab zamkniętych: metateza. Proces ten zostanie opisany w rozdz. II.3.

3.4. Prasłowiański system konsonantyczny

W początkowej fazie istnienia wspólnoty prasłowiańskiej zasób spółgłosek odziedziczony z języka praindoeuropejskiego był niewielki w porównaniu do dzisiejszego. Wczesnoprasłowiański system konsonantyczny przedstawiał się następująco:

Tabela I.1. Wczesnoprasłowiański system konsonantyczny

	szczelinowe	zwarne	półotwarte
wargowe	<i>v</i>	<i>p b</i>	<i>m</i>
zębowe	<i>z s</i>	<i>t d</i>	<i>r l n</i>
welarne	<i>x</i>	<i>k g</i>	–

W porównaniu do współczesnego języka polskiego w prasłowiańskim systemie spółgłoskowym nie było:

- fonemów miękkich,
- szeregu zwarto-szczelinowego,
- szeregu dziąsłowego,
- spółgłoski *f*.

W początkowym etapie rozwoju języka prasłowiańskiego istniały spółgłoski palatalne, czyli miękkie. Nie były to jednak samodzielne fonemy jak obecnie. Miętkość nie była wówczas cechą fonologiczną, ponieważ w okresie prasłowiańskim wymowa spółgłosek spalatalizowanych zależała od sąsiedztwa samogłosek szeregu przedniego, np. w wyrazie **pъsъ* spółgłoska *p* była wymawiana jako spółgłoska spalatalizowana *p'*, ponieważ znajdowała się przed *ъ*, który był samogłoską z szeregu przedniego (zob. rozdz. 3.2 – prawo korelacji miętkości).

Palatalne spółgłoski były wariantami pozycyjnymi spółgłosek twardych (por. część III.2: 1.1).

Badacze historii języka (por. Koneczna 1965: 144), Kl.Urb.Le.: 129) uważają, że w języku prasłowiańskim pod wpływem samogłosek szeregu przedniego powstawały spółgłoski półpalatalne, znacznie słabiej zmiękczone niż współcześnie. Jedynie głoska niezgłoskotwórcza *j*, która zajmowała najwyższą pozycję na trójkącie samogłoskowym, powodowała, że znajdujące się przed nią spółgłoski były realizowane jako w pełni miękkie¹³.

System ten zaczął się zmieniać jeszcze w czasie trwania wspólnoty prasłowiańskiej i pod koniec jej istnienia wzbogacił się o fonemy miękkie pochodzące z palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych i grup spółgłoskowych przez samogłoski przednie i przez jotę: *š, ž, č, ž, c', ž'*. Szerzej zmiany te są opisane w rozdz. III.1 i III.2. W tym miejscu warto podkreślić, że nowo powstałe spółgłoski były miękkie – w języku polskim stwardniały dopiero na przełomie XV/XVI w. – i dlatego przez językoznawstwo opisowe nazywane są historycznie miękkimi lub funkcjonalnie miękkimi. Wzbogaciły one prasłowiański system spółgłoskowy nie tylko o fonemy miękkie, ale także o szereg głosek o nowym miejscu artykulacji: spółgłoski dźwięczne: *š, ž, č, ž*, oraz o szereg o nowym stopniu zbliżenia narządów mowy: spółgłoski zwarto-szczelinowe: *č, ž, c', ž'*.

3.5. Struktura sylaby prasłowiańskiej

Już w początkowej fazie istnienia język prasłowiański miał ściśle określone zasady dotyczące układu głosek w sylabie. Regułą było tu wzrastanie stopnia otwarcia głosek. Zgodnie z prawem otwartej sylaby zgłoska zawsze kończyła się samogłoską. Jeśli w sylabie była grupa spółgłoskowa, to spółgłoski wewnątrz niej mogły wystąpić tylko w kolejności: szczelinowa, zwarta, półotwarta. Warto przy tym zaznaczyć, że spółgłoska *w*, wywodząca się z *pie*. **u*, miała inną niż obecnie artykulację (zob. część III.3: 1.3) i należała do tej samej grupy spółgłoskowej, w skład której wchodziły głoski sonorne.

Język prasłowiański nie dopuszczał sąsiedztwa dwóch głosek o tym samym stopniu zbliżenia narządów mowy. Nie istniały wówczas wyrazy o budowie takiej jak np. współczesne: *babka, zsyłka, wanna*. Spółgłoska zwarta nie mogła zajmować pozycji przed szczelinową, a półotwarta przed zwartą. Możliwy był na przykład układ: spółgłoska szczelinowa + półotwarta + samogłoska, ale układ odwrotny (półotwarta + szczelinowa + samogłoska) był nie do przyjęcia. Tendencje te ilustruje tabela I.2.

¹³ O wpływie *j* na poszczególne spółgłoski zob. część III.1.

Tabela I.2. Struktura sylaby prasłowiańskiej

1	2	3	4
szczelinowe	zwalte	półotwalte + v	samogłoski
<i>s z x</i>	<i>p b t d</i> <i>k g</i>	<i>r l m</i> <i>n v</i>	<i>a o e u i</i> <i>y ь ъ ѝ ѣ</i> <i>ě ĺ r ĺ r'</i>

Możliwe układy głosek w sylabie były następujące:

- 1 + 4, np.: **pь-sь*, **zє-lo* ≥ *pies, zióło*
- 2 + 4, np.: **ba-vi-ti*, **da-ti* ≥ *bawić, dać*
- 3 + 4, np.: **ma-ti*, **lь-vь* ≥ *mać, lew*
- 1 + 2 + 4, np.: **sto-ja-ti*, **mě-zga* ≥ *stać, miazga*
- 1 + 3 + 4, np.: **slu-ga*, **ma-slo* ≥ *sluga, masło*
- 2 + 3 + 4, np.: **tro-pi-ti*, **kvě-tь-kь* ≥ *tropić, kwiatek*
- 1 + 2 + 3 + 4, np.: **stra-ši-ti*, **jь-skra* ≥ *straszyc, iskra*

3.6. Metody badania języka prasłowiańskiego

Język prasłowiański nie jest tworem materialnym, zapisanym i udokumentowanym (por. pkt 3.1), musi zatem być badany inaczej niż języki żywe czy te języki martwe, które mają swoją dokumentację. Przy badaniu języka prasłowiańskiego najczęściej stosuje się metody: rekonstrukcji wewnętrznej, historycznoporównawczą i filologiczną¹⁴. Każda z nich wymaga szczegółowego omówienia.

3.6.1. Metoda rekonstrukcji wewnętrznej

Metoda rekonstrukcji wewnętrznej pozwala na ustalenie, który z elementów obocznych występujących w danym stadium rozwojowym języka jest starszy (wcześniejszy), a który nowszy. Metoda ta pozwala zatem na ustalenie kierunku zmian językowych.

Za pomocą tej metody można badać zarówno formy polskie, jak i prasłowiańskie oraz praindoeuropejskie. Jest szczególnie przydatna przy ustalaniu chronologii względnej zjawisk czy procesów językowych, czyli ustalaniu kolejności zjawisk czy procesów językowych względem siebie, to znaczy wskazaniu, które ze zjawisk było wcześniejsze, a które zachodziło później.

Przy tej metodzie wykorzystywane są dwie tezy: 1. jeżeli z dwóch form synonimicznych jedna zanika, a druga się upowszechnia, to forma ginąca jest star-

¹⁴ Na temat tych i innych metod zob. Dług.Dub: 72–76.

sza; 2. jeżeli z dwóch form jednoznacznych jedna jest regularna, a druga wyjątkowa (nieregularna), to tę wyjątkową należy uznać za starszą.

3.6.2. Metoda historycznoporównawcza

Metoda historycznoporównawcza jest często wykorzystywana w językoznawstwie diachronicznym. Pozwala na ustalenia praform, czyli hipotetycznych, niezapisanych nigdzie wyrazów (form) z prajęzyków (np. prasłowiańskiego). Analiza języka prasłowiańskiego tą metodą polega na porównywaniu form staropolskich i współczesnych, literackich i gwarowych i zestawianiu ich z analogicznymi formami z innych języków słowiańskich, w tym z formami najstarszego zapisanego języka słowiańskiego: scs. (np. zestawienie form: pol. *mleko*, gwarowe *mliko*, czes. *mlako*, ros. *motoko*, scs. *melko* pozwala na ustalenie formy psł. **melko*).

W metodzie tej wykorzystuje się teorie zmian głosowych, co wymaga wiedzy na temat ewolucji pokrewnych systemów językowych.

3.6.3. Metoda filologiczna

Metoda filologiczna opiera się na analizie zabytków pisanych. Ponieważ nie istnieją zabytki pisane języka prasłowiańskiego, może ona być tylko metodą pomocniczą do badań języka sprzed X w. n.e. (np. pozwala na stwierdzenie, że w momencie pojawienia się pierwszych zabytków języków słowiańskich dany proces językowy był już zakończony).

W źródłach pisanych fakty językowe mogą być poświadczone bezpośrednio (np. kreskowanie samogłosek pochyłonych lub zapisywanie podwójnych samogłosek w celu oddania długości ich trwania) lub pośrednio (np. opis iloczasu w najstarszych traktatach ortograficznych).

Porównując różne źródła pisane z tego samego okresu, można ustalić fakt istnienia danego zjawiska językowego (np. określonych końcówek fleksyjnych w poszczególnych przypadkach). Z kolei porównanie tekstów z różnych okresów pozwala na obserwację ewolucji języka (np. czas zmiany końcówek fleksyjnych czy zaniku samogłosek pochyłonych).

4. Periodyzacja dziejów języka polskiego

Dzieje języka polskiego przed powstaniem najstarszych zabytków bada się innymi metodami niż po ich powstaniu. O tym, jak wyglądał język polski, zanim został zapisany, wnioskujemy na podstawie analiz porównawczojęzykowych (zob. pkt 3.6). Dopiero dysponując tekstami pisanymi, możemy się posługiwać metodą filologiczną. Dlatego data najwcześniejszego odnalezionego zabytku języka polskiego jest bardzo ważną cezurą wyznaczającą granicę **epoki przed-**

piśmiennej i epoki piśmiennej. Zabytek ten to pochodząca z 1136 r. bulla zwana gnieźnieńską, wystawiona przez papieża Innocentego II dla arcybiskupa gnieźnieńskiego Jakuba ze Żnina. Ten łaciński dokument (znany z późniejszego o kilka lat odpisu) zawiera 410 polskich nazw osobowych i miejscowych. Pozwała to na obserwację systemu fonologicznego i słowotwórczego języka polskiego (szczególnie w zakresie tworzenia antroponimów i toponimów).

Epoka przedpiśmienna to okres od początku istnienia języka polskiego (Dług.Dub.: 54). Wówczas powstało państwo Polan. Wydarzenie to odegrało doniosłą rolę w kształtowaniu się języka polskiego: państwo to czynnik jednoczący, podstawa kształtowania się świadomości narodowej. Drugi czynnik to przyjęcie chrześcijaństwa – umocniło to pozycję państwa polskiego na arenie międzynarodowej, wprowadziło w krąg kultury zachodniej¹⁵.

Wiele ważnych zjawisk i procesów fonetycznych rozpoczęło się jeszcze w epoce przedpiśmiennej. Do najważniejszych zmian językowych tego okresu należą: dyspalatalizacja (przegłos) samogłosek przednich, wokalizacja sonantów, zanik i wokalizacja jerów, wzdluzenie zastępcze oraz kontrakcje samogłosek rozdzielonych jotą, powstanie miękkich fonemów spółgłoskowych (fonologizacja miękkości), modyfikacja artykulacji głoski [ω] > [v] (pierwotna wymowa dwuwargowa przekształciła się w wargowo-zębową) i powstanie jej bezdźwięcznego wariantu f. W tym okresie zachodziły też przeobrażenia w systemie fleksyjnym (kształtowanie się nowych typów deklinacyjnych, zanik czasów przeszłych prostych, redukcja roli odmiany prostej przymiotników, zmiany w zakresie imiesłowów). Jest to jednocześnie okres pierwszych zapożyczeń z języków obcych (z łaciny – przez medium czeskie i niemieckie).

Epoka piśmienna języka polskiego dzieli się na trzy mniejsze okresy, wyznaczane na podstawie różnych tendencji, które działały w tych okresach. Bierze się tutaj pod uwagę przede wszystkim dwa zespoły czynników: czynniki wewnętrznyjęzykowe, czyli informacje o przeobrażeniach w systemie gramatycznym i leksykalnym polszczyzny, oraz czynniki zewnątrzjęzykowe, czyli takie, które determinują rozwój języka, bowiem „historia języka nie jest historią tylko ustroju gramatycznego i słownictwa w oderwaniu od dziejów ich twórcy i nosiciela” (Klemensiewicz 1981: 216). Do grupy owych czynników zewnątrzjęzykowych należą m.in.: wydarzenia historyczne i społeczne, rozwój gospodarki, oświaty, literatury, kultury, wpływy obce, polityka rządzących, pozycja Kościoła.

¹⁵ S. Urbańczyk (1963) wyznacza cezurę w 900 r.; jest to początek kształtowania się państwa Polan. Jednocześnie w tym czasie zachodziła dyspalatalizacja samogłosek przednich, prawdopodobnie rozpoczął się też proces wokalizacji sonantów i wokalizacji jerów.

Obecnie najczęściej przyjmuje się periodyzację języka polskiego zaproponowaną przez Z. Klemensiewicza (1981) i ta zostanie przedstawiona poniżej. Należy jednak pamiętać, że – jak podkreśla autor periodyzacji – granice epok są umowne, bo procesy językowe nie kończą się i nie zaczynają nagle, ale stare i nowe elementy przez jakiś czas współistnieją obok siebie.

Doba staropolska trwała od początku epoki piśmiennej (1136 r.) do przełomu XV i XVI w.¹⁶ Zwana jest okresem zabytków rękopiśmiennych (Strut.: 21). Rozwój języka w tym okresie determinowały działania władz kościelnych i świeckich, których celem było scalenie społeczeństwa i państwa (a ważnym czynnikiem scalającym jest przecież język).

Czynniki językowe wyznaczające koniec epoki staropolskiej to: zmiany w systemie gramatycznym i leksykalnym, rozwój systemu fonetycznego, fonologicznego, fleksyjnego (w szczególności zanik iloczasu i powstanie samogłosek pochylonych, przekształcenia w zakresie samogłosek nosowych oraz zmiany w systemie prozodycznym) i leksykalnego.

Z czynników zewnętrznojęzycznych, które miały wpływ na wyznaczenie owej granicy, do najważniejszych należą: organizowanie się państwa polskiego z pierwotnych wspólnot plemiennych, powstanie ponaddialektalnego języka narodowego, doniosła rola zreorganizowanej Akademii Krakowskiej jako ośrodka kultury, rozwój sieci szkół parafialnych, powstanie traktatów ortograficznych Parkoszowica (1440 r.) i Zaborowskiego (1513 r.), powstanie pierwszych utworów literackich pisanych po polsku, a nade wszystko – upowszechnienie druku (i związane z tym dążności i wysiłki mające na celu ustalenie zasad grafii i ortografii).

Okres staropolski „wytworzył polszczyznę ponaddialektalną i użył jej do stworzenia dość bogatej literatury z zarysowującymi się stylami językowymi, ale literatury nieoryginalnej i wyraźnie drugorzędnej” (Urbańczyk 1963: 233).

Doba średniopolska trwała od przełomu XV/XVI w. do trzeciej ćwierci XVIII w.¹⁷; wyróżnia się tu cztery podokresy:

1. cztery początkowe dziesięciolecia XVI w. – okres przejściowy; w tych latach rozpoczyna się rozkwit miast polskich i ich polonizacja, następuje wzrost demokracji szlacheckiej; są to początki reformacji i czas intensywnego rozwoju drukarni;

¹⁶ S. Urbańczyk przesuwając tę cezurę na lata 1520–1530 jako czas pojawienia się dużej liczby druków i czas większego dostępu mieszczaństwa do literatury.

¹⁷ Większość badaczy sytuuje koniec epoki średniopolskiej w połowie XVIII w. (Lehr-Splawiński 1947, Urbańczyk 1963, Walczak 1999); autorzy podręcznika do gramatyki historycznej (K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz) wskazują na rok 1772 (pierwszy rozbiór Polski).

2. okres do lat 30. XVII w. – rozkwit renesansowy: rozwijają się ruchy reformatorskie i kontrreformacja, kwitnie humanizm; powstają różnorodne tłumaczenia *Biblii*, jest to okres polemik poprawnościowych;
3. okres do końca XVII w. – w tym czasie następuje obniżanie się poziomu języka, sarmatyzm, makaronizmy – od połowy wieku upadek miast polskich (spada znaczenie Krakowa); rozwój literatury sowizdrzalskiej;
4. do połowy XVIII w. – dalszy upadek polszczyzny, zaniedbanie języka, zubożenie jego społeczno-kulturalnych funkcji, kryzys feudalnej Rzeczypospolitej szlacheckiej.

W okresie średniopolskim doszło do wielu zmian fonetycznych: powstały samogłoski ścieśnione (z dawnych długich), ustaliła się nowa barwa nosówek (po zaniku iloczasu), dokonały się procesy dyspalatalizacyjne w zakresie spółgłosek funkcjonalnie miękkich i wargowych miękkich w niektórych pozycjach (głównie w wygłosie). W tym czasie kończy się zasadnicza faza rozwoju fleksji (kształtuje się rodzaj męskoosobowy w liczbie mnogiej), intensywnie bogaci się leksyka, rozwija się słowotwórstwo i składnia.

Język doby średniopolskiej cechuje postępujące kształtowanie się znormalizowanego języka ogólnonarodowego i walka z łaciną. Język jest już w pełni wykształcony. Powstają style funkcjonalne; oprócz odmiany oficjalnej, literackiej, zauważalne staje się socjalne zróżnicowanie języka (odmiany środowiskowe, zawodowe) oraz regionalne zróżnicowanie (dialekty, gwary). Pojawiają się także pierwsze wydawnictwa leksykograficzne.

Okres ten wytworzył „bogatą literaturę oryginalną, w ocenie społecznej równorzędną twórczości w literaturze łacińskiej, a w poezji nawet nad tamtą górującą” (Urbańczyk 1963: 233).

Doba nowopolska rozpoczęła się w trzeciej ćwierci XVIII w., a zakończyła wybuchem II wojny światowej. Początek tej epoki wyznaczają przede wszystkim czynniki zewnątrzjęzykowe. Są to głębokie reformy okresu oświecenia.

Reformy w oświacie zapoczątkowało zorganizowanie przez Szymona Konarskiego w 1740 r. Collegium Nobilium, nieco później nastąpiła reforma szkolnictwa pijarów, a po niej – szkolnictwa jezuitów (Franciszek Bohomolec). Z inicjatywy króla Stanisława Augusta Poniatowskiego powstała Szkoła Rycerska, teatr narodowy, nowoczesne czasopiśmiennictwo. Ważnym momentem było powstanie Komisji Edukacji Narodowej (1773 r.). Siecią szkół z językiem polskim jako językiem wykładowym objęto cały kraj. Z inicjatywy Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych przygotowano nowe podręczniki. Zreformowano najstarszy polski uniwersytet – Akademię Krakowską.

Okres nowopolski cechuje dalszy rozwój języka narodowego: poszerzyła się liczba jego użytkowników, język znalazł zastosowanie w różnych dziedzinach

życia Polaków (kościół, administracja, literatura). W tym okresie wzrosła rola społeczeństwa Warszawy; powstała tam nowa inteligencja wywodząca się spośród wykształconego duchowieństwa, zubożałej szlachty, żyjąca z pracy umysłowej. W XIX stuleciu język stał się obiektem troski o jego poprawność i narzędziem walki o polskość w okresie utraty niepodległości.

Nastąpił intensywny rozwój literatury (I. Krasicki, S. Trembecki, F. Kniażnin, J.U. Niemcewicz) i piśmiennictwa. Okres nowopolski wytworzył najpiękniejszą polską literaturę (twórczość romantyków, pozytywistów, a nieco później poetów Młodej Polski i XX-lecia międzywojennego). Jest to także czas, w którym rozpoczęły się systematyczne badania języka (refleksja metajęzykowa): powstały pierwsze gramatyki języka polskiego (Onufry Kopczyński 1778–1783) i słowniki języka polskiego (Samuel Bogumił Linde 1807–1814).

Najważniejsze zmiany językowe doby nowopolskiej to: zanik samogłosek pochylonych, zmiany w zakresie akcentowania proklityków i enklityków, modyfikacja fleksji rzeczowników męskoosobowych, stabilizacja nowej odmiany liczebników, stabilizacja słowotwórstwa i składni, stabilizacja ortografii.

W okresie nowopolskim język stał się jedynym językiem literackim wszystkich Polaków. Wykształciły się różnorodne style funkcjonalne, udoskonalila składnia, wzbogaciło się słownictwo; język pisany zbliżył się do starannego języka mówionego.

JAK UNIKNĄĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Język scs. nie jest poprzednikiem języka polskiego; jest to najstarszy zapisany język słowiański i dlatego czasem porównujemy do niego formy polskie lub prasłowiańskie.
- Wymarły język pruski to jeden z języków bałtyckich, a nie germańskich.
- Nie należy próbować rekonstruować wyrazów, które nie są słowiańskie, a do polszczyzny dostały się w wyniku zapożyczeń.

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Bartula 1994: 7–17

Bednarczuk 1986: 20–49

Dług.Dub. I.1–4

Dubisz 2005: 88–89

Kl.Urb.Le. §1–7

Klemensiewicz 1981: 15–20

Lehr-Splawiński 1947: 19–60

Mańczak 1998: 189–193

Moszyński 1972: 293–304

Moszyński 2006: 193–210

Rospond 1976: 15–32

Safarewicz 1988: 515–572

Strut. §1–10

Urbańczyk 1963: 223–235

Walczak 1999: 17–22

POMOC DYDAKTYCZNA

RODZINA JĘZYKÓW SŁOWIAŃSKICH (BEZ MIKROJEZYKÓW)

Tabela I.3. Genealogia języków słowiańskich

do VI w.	VI–VII w.	VII–X w.		od X w.
język prasło- wiański	dialekty zachodnio- słowiańskie	języki zachodnio- słowiańskie	języki lechickie	polski
				dialekty pomorskie
				połabski (wymarły)
		języki łużyckie	górnołużycki	
			dolnołużycki	
			języki czesko- -słowackie	czeski
	dialekty wschodnio- słowiańskie	języki południowosłowiańskie		słowacki
				słoweński
				serbski
				chorwacki
				macedoński
				bułgarski
		język scs. (wymarły)		
		języki wschodniosłowiańskie		rosyjski
				ukraiński
białoruski				

PYTANIA

1. Dlaczego nazwy: pol. *gród*, *grodzisko*, ukr. *horodło*, *horodiszcze*, ros. *gorod*, czes. *hradec* brzmią tak podobnie w różnych językach, ale jednak nieco inaczej? Skąd się wzięły te drobne różnice?
2. Jakie języki tworzą rodzinę języków słowiańskich? Postaraj się wymienić wszystkie.
3. Kiedy wyodrębniły się poszczególne rodziny języków europejskich? Czy wszystkie języki europejskie mają wspólnego przodka?
4. Omów najważniejsze prasłowiańskie prawa głosowe.
5. Czy wszystkie odziedziczone z języka praindoeuropejskiego sylaby były otwarte? W jaki sposób te wyrazy przystosowywały się do prasłowiańskich praw głosowych?
6. Czy epoka staropolska w dziejach języka pokrywa się z epoką staropolską w dziejach literatury? Jakie czynniki decydują o wyznaczaniu granicy obu epok?
7. Przedstaw, jakimi metodami bada się polszczyznę epoki przedpiśmiennej.

ĆWICZENIA

1. Określ, które z wymienionych poniżej języków nie należą do rodziny języków indoeuropejskich:
hindi, *węgierski*, *baskijski*, *urdu*, *macedoński*,
rumuński, *walijski*, *osetyński*, *fiński*, *flamandzki*
2. W podanej grupie podkreśl nazwy dialektów i języków, które należą do rodziny germańskiej:
angielski, *pruski*, *duński*, *niemiecki*, *łotewski*,
irlandzki, *flamandzki*, *holenderski*, *gocki*, *kuroński*
3. Sprawdź, które z wyrazów mają budowę zgodną ze strukturą sylaby prasłowiańskiej:
 - a) *babka*, *sernik*, *tabaka*,
 - b) *przedmiot*, *akacja*, *zabójca*,
 - c) *karawana*, *dźwąg*, *podstrzyżyny*
4. Podkreśl wyrazy, w których obok siebie znajdują się spółgłoski, które nie mogły znaleźć się w takiej pozycji w języku prasłowiańskim. Ustal, w których z nich spółgłoski znalazły się obok siebie, ponieważ jedna należy do morfemu rdzennego, a druga do sufiksu:

zdrowy, mchu, otworzyć, skrócić, panna, muszka, wiatr, mleko, rączka, lekki, lnu, kartka, odwaga, grzeczny, drzeć, krzaczki, tba, psa, snu, swego, zdziwiony, oddzielić, zmyć

5. Przyjrzyj się podanym rekonstrukcjom; jak dziś brzmią te wyrazy? Co się stało z głoskami, których już dziś nie ma?

*květъnъjb – květъkъ

*lъvъ – lъva

*tr'nb – tr'nina

*bělъko – běliti

6. Podkreśl wyrazy, w których zostało zaburzone prawo korelacji miękkości. Podkreślone wyrazy pogrupuj tak, by w jednej grupie znalazły się te formy, w których po spółgłosce twardej lub dawnej twardej jest samogłoska przednia, a w drugiej te, w których po spółgłosce miękkiej (lub historyczne miękkiej) jest samogłoska szeregu tylnego:

czoto, len, bies, bez, przód, przed, kieł, łeb, miasto, piąty, pięć, mądry, ręka, wiatr, kwiecień, miech, mech, żółty, żuk, cieł, mały, cały, słowo, piosenka, szewc, siano, sanki, pisać, biega, dobre, małe, biały, duży, krótki, chleb, ciało, chwiać, twarde, szyja, życie

7. Podaj 5 przykładów rzeczowników zakończonych sylabą otwartą i pięć zakończonych sylabą zamkniętą. Do jakiej deklinacji współcześnie należą rzeczowniki zakończone sylabą zamkniętą? Czy w przypadkach zależnych też kończą się sylabą zamkniętą?

8. Podane wyrazy wpisz w odpowiednie kolumny w tabeli; pamiętaj, że ten sam wyraz może być wpisany w dwóch, a nawet trzech różnych kolumnach:

branie, laska, łom, miodek, pani, piana, stary, strach, wianek, wiosna, zagroda, zdrapka, zgoda

wyrazy, które są zgodne z psł. prawami fonetycznymi	wyrazy, które nie realizują prawa sylaby otwartej	wyrazy, które nie są zgodne z prawem korelacji miękkości	wyrazy, które są zbudowane niezgodnie z psł. strukturą sylaby

9. Przyjrzyj się podanym wyrazom. Dla których z nich nie powinno się wykonywać rekonstrukcji prasłowiańskich? Dlaczego?

kalafior marchewka

groszek sałata

kartofel ziemniak

pomidor pietruszka

I.2. POWSTANIE I ROZWÓJ POLSKIEJ PISOWNI

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Dlaczego łatwiej nam zrozumieć Ukraińców czy Rosjan niż przeczytać teksty napisane w ich językach, podczas gdy np. Niemców trudniej zrozumieć, za to litery mają podobne do polskich?
2. Skąd w języku polskim wzięły się dwuznaki? Nie ma ich w językach naszych sąsiadów.
3. Pisarze z XVI–XVII w. używają liter, których nie ma współcześnie (np. e z kreską); czy to znaczy, że kiedyś istniały głoski, których nie ma dziś, czy też te same głoski zapisywano inaczej niż dziś?
4. Dlaczego w języku polskim ta sama głoska, np. *ń*, raz jest zapisywana za pomocą „przecinka” nad literą, a raz jako połączenie z literą *i*?
5. Dlaczego tak trudno odczytać zapis *Bogurodzicy* zgodny z tym, jak była napisana w XV w.?
6. Dlaczego polska ortografia ma literę *ó*, skoro odczytujemy ją jako [*u*]? Dlaczego nie czytamy jej jako [*o*]?
7. Dlaczego w polskiej ortografii jest zasada, że np. imię *Maria* ma postać dopełniacza *Marii*, a imię *Maja* – postać *Mai*?
8. Dlaczego nie można pisać „tak jak się słyszy”?
9. Kto wymyślił zasady polskiej ortografii i dlaczego są takie trudne?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Cyrylica, głągolica i łacinka – alfabety języków słowiańskich

Obecnie w krajach słowiańskich używa się alfabetów opartych na alfabecie łacińskim, czyli tzw. łacince, lub takich, które powstały w oparciu o cyrylicę. Języki, które są zapisywane w alfabecie opartym na cyrylicy, to: rosyjski, ukraiński, białoruski, bułgarski, macedoński, serbski, rusiński oraz liturgiczny język

staro-cerkiewno-słowiański. Łacinka jest natomiast oficjalnym alfabetem języków: chorwackiego, bośniackiego, słoweńskiego, czeskiego, słowackiego, polskiego, kaszubskiego i łużyckiego.

Taki podział wiąże się z przyjęciem chrześcijaństwa z Zachodu (kraje, w których używa się łacinki) lub ze Wschodu (kraje, w których używa się alfabetu opartego na cyrylicy).

Mapa I.2. Alfabet łaciński i cyrylica w krajach słowiańskich

Historia powstania alfabetów słowiańskich jest jednak bardziej skomplikowana.

Najstarszym alfabetem słowiańskim była **głagolica**. Twórcą tego pisma jest św. Cyryl (który przed wstąpieniem do zakonu nosił imię Konstantyn). Św. Cyryl uważał, że nie można tłumaczyć *Biblii* na język, który nie ma swojego pisma, dlatego przygotowując się w Sołuniu¹⁸ w latach 860–863 do podjęcia wraz z bratem Metodym misji ewangelizacyjnej w Państwie Wielkomorawskim, stworzył alfabet, który później nazwano głagolicą. Alfabet ten nie był oparty na alfabecie innego języka (por. Moszyński 2006: 57) – był tworzony na potrzeby języka słowiańskiego i dlatego rządzi nim zasada fonetyczna, w myśl której każdej głosce odpowiada jedna litera. Po wygnaniu z Moraw uczniowie Cyryla i Metodego schronili się

¹⁸ Słowiańska nazwa Salonik.

w Ochrydzie oraz w Czechach, gdzie przez pewien czas – w Czechach do 1097 r., a w Ochrydzie do XII w. – używano w liturgii tekstów zapisanych głągolicą. Alfabet głągolicki był też używany jako narodowe pismo chorwackie do XIX w., a do połowy XX w. był używany w Kościele zachodnim w Chorwacji.

Warto zauważyć, że istnieją dowody wskazujące na to, że głągolica mogła być używana także na ziemiach polskich (zob. Moszyński 2006: 67), ponieważ w drugiej połowie IX w. Małopolska i Śląsk weszły przejściowo w skład Państwa Wielkomorawskiego. Potwierdzeniem mogą być zapisy w *Kronice* Galla Anonima, który w wierszu żalobnym na cześć Chrobrego wymienia Łacinników i Słowian (może zatem chodzić o przedstawicieli obrządku słowiańskiego, z liturgią spisaną w głągolicy). Ponadto Gall Anonim stwierdza, że w Polsce było dwóch biskupów. Przypuszcza się, że drugim biskupem mógł być metropolita obrządku słowiańskiego w Krakowie (Moszyński 2006: 68). Przypuszczenia dotyczące istnienia zapisów języka polskiego w głągolicy w IX w. nie są potwierdzone żadnym istniejącym tekstem. Wiadomo natomiast, że teksty takie znalazły się na terenie Polski za czasów panowania Jagiełły, kiedy to do Oleśnicy na Śląsku i potem do Krakowa przybyli chorwaccy zakonnicy, nazywani głągołaszami, którzy sprawowali liturgię słowiańską. Po pożarze, który zniszczył ich klasztor, przetrwał niewielki fragment mszału zapisany w głągolicy.

Dwa pozostałe alfabety Słowian, czyli cyrylica i łacinka, powstały w oparciu o istniejące wcześniej alfabety. Pisarze greccy w X w. zapisywali nazwy słowiańskie, używając alfabetu greckiego. Jednak alfabet ten nie oddawał systemu fonetycznego języka słowiańskiego – brakowało w nim wielu liter, np. nie było możliwości oznaczania głosek *b* i *c*. Po przeniesieniu centrum piśmiennictwa słowiańskiego z Wielkich Moraw do Bułgarii powstał alfabet słowiański, w którym obok liter greckich znalazły się znaki odpowiadające słowiańskim głoskom, których nie ma w języku greckim. Alfabet ten, na cześć jednego z apostołów Słowian, nazwano **cyrylicą**.

Warto zwrócić uwagę na szybkie tempo dostosowania alfabetu greckiego do potrzeb fonetyki słowiańskiej. Podczas gdy w Polsce i innych krajach słowiańskich, które przyjęły chrześcijaństwo z Zachodu, pisownia oparta na alfabecie łacińskim dostosowywała się przez stulecia do systemu fonetycznego, cyrylica w ciągu zaledwie kilku lat stała się pismem, w którym były odzwierciedlone wszystkie głoski używane przez Słowian. Tak szybkie tempo dostosowania się do potrzeb fonetyki słowiańskiej cyrylica zawdzięcza wpływowi głągolicy, która już w momencie powstania była pismem oddającym fonetykę słowiańską. Twórcy cyrylicy na pewno znali głągolicę, zatem wiedzieli, ile muszą mieć znaków w alfabecie tworzonemu na potrzeby języka słowiańskiego (Moszyński 2006: 39). Nie bez znaczenia jest też zapewne fakt, że w liturgii i w innych sytuacjach cyrylica była oficjalnym pismem Kościoła, co przyczyniało się do częst-

szego jej użycia, podczas gdy w krajach, które przyjęły chrześcijaństwo z Rzymu, taką funkcję pełniła łacina.

Łacinka nie była przystosowana do systemu fonetycznego języków słowiańskich przez wiele stuleci. Na terenie Polski proces dostosowywania alfabetu łacińskiego do potrzeb języka trwał przez całą dobę staropolską. Język łaciński miał znacznie mniej dźwięków niż język polski i inne języki słowiańskie. Pismo łacińskie nie miało zatem liter, które oznaczałyby takie głoski jak: spółgłoski miękkie i dźwięczne¹⁹, samogłoski nosowe, półsamogłoski, czyli jery oraz jota. Trudne do oddania w łacinie były także charakterystyczne dla polszczyzny różnice w wymowie *y* oraz *i*. Litera *c* oznaczała w łacinie głoskę *k* i tylko w niektórych pozycjach *c*. Autorzy najstarszych polskich tekstów, starając się oddać brzmienie polskich głosek nieznanymi łacinie, próbowali zapisywać je za pomocą liter, które oznaczały podobne dźwięki, np. litera *s* mogła oznaczać głoski *š*, *ś*, *s*, czasem też *z*, *ž*, *ź*. Efektem takiego zapisywania polskich głosek była duża niejednoznaczność grafii.

Z czasem znaleziono sposoby zapisywania polskich głosek nieznanymi łacinie. Dostosowanie łacińskiego alfabetu do potrzeb języka polskiego zawdzięczamy kolejnym pokoleniom anonimowych skryptorów, którzy zapisując polskie teksty, starali się oddać właściwości fonetyczne polszczyzny. Kolejne etapy tego procesu zostaną omówione dokładniej w następnych rozdziałach.

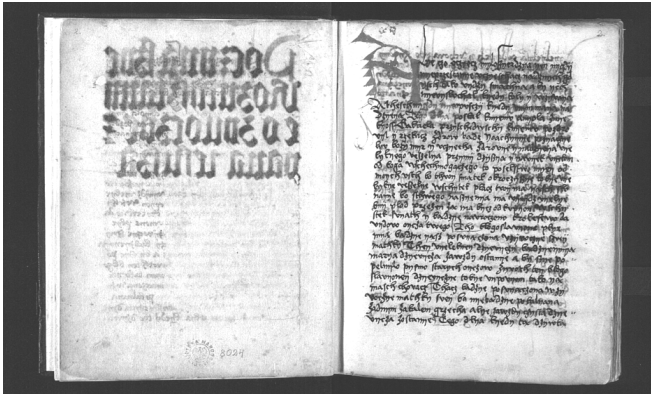
2. Zapisywanie tekstów staropolskich – transliteracja i transkrypcja

Niejednoznaczność staropolskiej pisowni powoduje, że przed przystąpieniem do analizy tekstu trzeba go najpierw prawidłowo odczytać, co w przypadku niektórych rękopisów wymaga dużej wiedzy z zakresu paleografii (zob. zdjęcie I.1), czyli nauki o zewnętrznych cechach pisma (np. opisie, jaki miało krój, jakich skrótów używano w danej epoce). Zapis, który powstaje w wyniku przepisania współczesną czcionką dawnego tekstu, zawierający też rozwinięcia skrótów i korekty ewidentnych pomyłek pisarza, nazywamy **transliteracją**. Nie oddaje ona cech fonetycznych i nie umożliwia zrozumienia znaczeń wyrazów. Na podstawie transliteracji można natomiast badać cechy pisowni danego tekstu. By prawidłowo odczytać zapisany w transliteracji tekst, należy wykonać jego **transkrypcję**, czyli zapisać dany tekst za pomocą znaków współczesnego alfabetu²⁰.

¹⁹ Wymowa spółgłosek miękkich i dźwięcznych w początkowej fazie rozwoju języka polskiego różniła się od współczesnej artykulacji tych głosek. Nie zmienia to faktu, że spółgłoski te nie miały odpowiedników w systemie fonetycznym łaciny (zob. część III.2).

²⁰ W książce przyjęliśmy zasadę, że analizowaną formę zapisujemy kursywą. Ponieważ w tym rozdziale omawiamy różne rodzaje grafii, kursywą są zapisane wyrazy w transliteracji. W niektórych przypadkach dokonuje się też transkrypcji fonetycznej, czyli zapisuje się tekst za pomocą znaków

Zdjęcie nr I.1. Fotokopia *Rozmyślenia przemyskiego*
(źródło: Polska biblioteka cyfrowa)

Transkrypcja pozwala na odtworzenie brzmień poszczególnych wyrazów, form fleksyjnych itp. Dokładne oddanie wymowy pisarza średniowiecznego nie jest możliwe – transkrypcja jest pewnego rodzaju rekonstrukcją i interpretacją, dlatego różni badacze mogą ten sam tekst transkrybować nieco odmiennie. Na podstawie transkrypcji prowadzone są badania historycznojęzykowe. Jednocześnie wraz z rozwojem wiedzy o historii języka zmieniają się sposoby odczytywania staropolskich tekstów. Przykładem różnych transkrypcji, a co za tym idzie – interpretacji tekstu staropolskiego mogą być np. opracowania *Psalterza floriańskiego*. W tabeli I.4 są przedstawione dwie transkrypcje *Psalmu VII* z tego zabytku. Pierwszą wykonał przed wojną Witold Taszycki (*Psalterz floriański...* 1939: 280–281), drugą w ostatnich latach – Waław Twardzik (http://staropolska.plsredniowiecze/biblia_i_apokryfy/psalterz_floria_nski_01.html).

Tabela I.4. Transliteracja i dwie transkrypcje *Psalmu VII* z *Psalterza floriańskiego*

Transliteracja W. Taszyckiego	Transkrypcja W. Taszyckiego	Transkrypcja W. Twardzika
<i>1. Gospodne Bosze moy wtobe iesm ymal nadzieō zbawona me vczin odewszech czso me nena- srzō ywibay me.</i>	1. Gospodne Boże moj, w tobie jeśm jimiał na- dzieję; zbawiona mie uczyn ode wszecz, czso mie nienazrzą, i wyba<w> ²¹ i mie.	1. Gospodne Boże moj, w tobie jeśm imiał nadzie- ję; zbawiona mie uczyn ode wszecz, csō mie nie- nazrzą, i wyba<w>i mie.

alfabetu fonetycznego. Tego typu zapis jest stosowany w dialektologii i w analizach fonetycznych. Zgodnie z konwencją transkrypcję fonetyczną podaje się w nawiasach kwadratowych.

²¹ Rozwiązanie skrótów i korekta błędów kopisty jest zaznaczana w różny sposób. By nie utrudniać śledzenia istotnych różnic, pozostajemy przy sposobie stosowanym w transkrypcji W. Twardzika.

<p>2. <i>Ibi nekedy neulapil iaco lew dusze moiey gdi neiest kto bi odkupil • ani jensze by zbawona vczinil.</i></p> <p>3. <i>Gospodne bosze moy acz iesm vczinil to acz iest lichota wmoiu røku.</i></p> <p>4. <i>Acz iesm sewraczal odplaczaiøczim mne zla doostoyno iest bich spadl odmogich neprzy<a>czol prosznich.</i></p> <p>5. <i>Gon moiø duszø nepryzaczel yylap ypotlocz wzemø sziwot moy yslawø moyø wproch wwedzy.</i></p> <p>6. <i>Wstan gospodne wtwoyem gniewe ypowiszon bødz wcrαιοch nepryzacelow mogich.</i></p> <p>7. <i>Iwstan gospodne bosze moy wkazny iøsz ies kazal asbor ludzsky ogarne cze.</i></p> <p>8. <i>Iprzen wwisokosc odydzi • gospodzin sødzi ludzy.</i></p>	<p>2. Aby niekiedy nie ułapił jako lew dusze mojej; gdy nie jest, kto by odkupił ani jenże by zbawiona uczynił.</p> <p>3. Gospodnie Boże moj, acz jeśm uczynił to; acz jest lichota w moju rękę;</p> <p>4. Acz jeśm sewracał odplacającym mnie zła; dostojno jest, bych spadł od moich nieprzyj<a>cioł proźnych.</p> <p>5. Goń moję duszę nieprzyjacieli i ułap⁹, i potłocz w ziemię żywot moj, i sławę moję w proch wwiedzi.</p> <p>6. Wstań, Gospodnie, w twojem gniewie i powyszon bądź w krajoch nieprzyjacielow mojih.</p> <p>7. I wstań, Gospodnie Boże moj, w kaźni, jaż jeś kazal; a sbor ludzski ogarnie cie.</p> <p>8. I przeń w wysokość odydzi; Gospodzin sądzi ludzi.</p>	<p>2. Aby niekiedy nie ułapił jako lew dusze mojej, gdy nie jest, kto by odkupił ani jenże by zbawiona uczynił.</p> <p>3. Gospodnie Boże moj, acz jeśm uczynił to, acz jest lichota w moju rękę,</p> <p>4. acz jeśm sewracał odplacającym mnie zła, dostojno jest, bych spadł od moich nieprzyj<a>cioł proźnych.</p> <p>5. Goń moję duszę nieprzyjacieli i ułap, i potłocz w ziemię żywot moj, i sławę moję w proch wwiedzi.</p> <p>6. Wstań, Gospodnie, w twojem gniewie i powyszon bądź w krajoch nieprzyjacielow mojih.</p> <p>7. I wstań, Gospodnie Boże moj, w kaźni, jaż jeś kazal, a zbor ludzski ogarnie cie</p> <p>8. i przeń w wysokość odydzi; Gospodzin sądzi ludzi.</p>
--	--	---

Przedstawione transkrypcje różnią się w niewielu (zaledwie 5) miejscach – w tabeli miejsca te są zaznaczone wytłuszczonym drukiem. Zapisy średnio-wiecznego kopisty są różnie interpretowane, ponieważ nowsza transkrypcja uwzględnia ustalenia historyków języka i tekstologów, którzy badali teksty średniowieczne po opublikowaniu pierwszej transkrypcji.

3. Etapy rozwoju pisowni polskiej

3.1. Pierwszy okres rozwoju pisowni – grafia niezłożona

Polskie wyrazy – najczęściej nazwy własne – w najstarszych dokumentach zapisywano przy użyciu alfabetu łacińskiego bez żadnych modyfikacji lub ze stosowanymi niekonsekwentnie i sporadycznie dwu- i trójznakami. Tego typu dokumentem jest też bulla papieska z 1136 r., czyli *Bulla gnieźnieńska*. Data wydania tego zabytku została uznana za początek doby piśmiennej języka polskiego, ponieważ w jego tekście jest ponad 400 polskich nazw własnych.

Polskie głoski, których nie było w języku łacińskim, stanowiły nie lada problem dla pisarza sporządzającego dokument. Próbował je odróżnić w swoim zapisie od głosek, które miały swoje łacińskie znaki, jednak nie był konsekwentny w tych oznaczeniach.

Spółgłoski dźwiękowe mogły być zapisywane za pomocą liter oznaczających podobne głoski lub dwuznaków. Poniżej podano przykłady zapisywania głosek dźwiękowych w *Bulli gnieźnieńskiej*:

ž	<ul style="list-style-type: none"> z: <i>Ciz</i> (Czyż) s: <i>Suk</i> (Żuk) s: <i>Crisan</i> (Krzyżan)
š	<ul style="list-style-type: none"> s: <i>Vsemir</i> (Wszemir) ss²²: <i>Balossa</i> (Białosza) s: <i>Rados</i> (Radosz) ss: <i>Goles</i> (Golesz) z: <i>Dobez</i> (Dobiesz)
č	<ul style="list-style-type: none"> sc: <i>Scaple</i> (Czaple) c: <i>Cirnech</i> (Czyrniech) ch: <i>Cezram</i> (Czesram) che: <i>Loviche</i> (Łowicz) t: <i>Goston</i> (Goszczon)

Schemat I.3. Przykłady zapisów głosek dźwiękowych w *Bulli gnieźnieńskiej*

Głoska, którą zapisujemy dziś jako rz, nie miała artykulacji dźwiękowej – wymawiano ją jako r', o czym świadczą takie zapisy jak *Crepc* (Krzepk), *Bachora* (Bachorza).

Miękkość spółgłosek prawie nigdy nie była zaznaczana. Świadczą o tym takie zapisy, jak np. *Posdech* (Pożdziech), *Myslentino* (Myślęcino). Należy jednak pamiętać, że spółgłoski miękkie były realizowane w inny sposób niż obecnie (por. część III.2), co jest widoczne w przypadku takich zapisów jak *Techuta*

²² Znak ss jest zaczerpnięty z grafii frankońskiej.

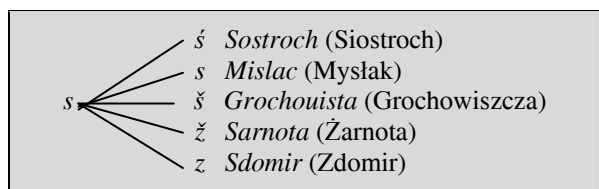
(Ciechuta) – w XII w. **t'exuta*. Zapisy typu *Lancicie* (Łęczycza), *Dambnicia* (Dębnicza) można uznać za pierwsze próby oddania palatalności głoski *c'* (głoska ta w trakcie rozwoju utraciła miękkość i dzisiaj jest wymawiana jako *c*). Można tu widzieć wpływ łaciny średniowiecznej, w której pojawiała się połączenie *ci*, np. *sapiencia* (zapis klasyczny: *sapientia*).

Samogłoski nosowe w *Bulli gnieźnieńskiej* nie miały odrębnych znaków. Najczęściej były zapisywane jako połączenia litery oznaczającej samogłoskę ustną z literą oznaczającą spółgłoskę nosową. Nie były to połączenia przypadkowe. Dobór liter oznaczających spółgłoski nosowe zależał od spółgłoski, która występowała po samogłosce nosowej. Samogłoski nosowe w *Bulli gnieźnieńskiej* mogły być zapisywane następująco:

e, o	przed <i>t, t'</i> było zapisywane jako en , np. <i>Deuentliz</i> (Dziewiętlic), lub jako e , np. <i>Radeta</i> (Radzięta) (tylko <i>ę</i>)
	przed <i>t, d, t', d', g, k, s, z</i> było zapisywane jako an , np. <i>Pantis</i> (Pęcisz)
	przed <i>b, p, b', p'</i> było zapisywane jako am , np. <i>Gamba</i> (Gęba)
	przed <i>s</i> było zapisywane jako e , np. <i>Chestoch</i> (Częstoch)
	przed <i>č</i> było zapisywane jako un , np. <i>Lunciz</i> (Łęczycza)
	przed <i>s</i> było zapisywane jako u , np. <i>Chrustov</i> (Chrąstow) (tylko <i>o</i>)

Schemat I.4. Przykłady zapisów samogłosek nosowych w *Bulli gnieźnieńskiej*

Mimo iż pisarz starał się różnicować zapis samogłosek nosowych w zależności od kontekstu, to w tekście *Bulli gnieźnieńskiej* można znaleźć wiele niekonsekwencji, np. w imieniu *Radzięta* samogłoska nosowa raz jest zapisana jako *e*, a raz jako *en*. Jest to jeden z wielu przykładów niejednoznaczności grafii niezłożonej. Warto też zauważyć, że problemem dla kopisty był nie tylko fakt, że jedna głoska była oznaczana przez kilka liter. Także jedna litera może oznaczać kilka głosek, np. litera *s* mogła oznaczać 5 głosek:

Schemat I.5. Głoski oznaczane literą *s* w *Bulli gnieźnieńskiej*

Porównanie tekstów najwcześniejszych zapisanych w grafii niezłożonej z tymi, które pochodzą z późniejszego okresu, pozwala zaobserwować proces doskonalenia pisowni. *Kazania świętokrzyskie*, zabytek z połowy XIV w. (kopia tekstu z końca XIII lub początku XIV w.), to tekst, który jest zapisany w grafii niezłożonej. Tekst *Kazań świętokrzyskich* w porównaniu do zapisów z *Bulli gnieźnieńskiej* jest o wiele bardziej konsekwentny. Kopista wykorzystał łąciński dwuznak *ch* do oznaczania głosek nieznanych łącinie, np. *ć*: *hochal* (*chociał*), *ż*: *bøchmy* (*bądzmy*), *č*: *rospacha* (*rozpacza*), *c*: *napomoch* (*na pomoc*). Dwuznak ten, poza nielicznymi wyjątkami, nie był używany do oznaczania głoski *x*, która była oznaczana przez samo *h*, np. *greha* (*grzecha*), *cohaiø* (*kochają*). W zabytku tym po raz pierwszy pojawia się litera oznaczająca samogłoskę nosową, czyli tzw. *o rogate*, zapisywane pierwotnie jako *ø*, potem jako *ø*.

W *Kazaniach świętokrzyskich*, podobnie jak w innych tekstach zapisanych w grafii niezłożonej, brak odrębnych znaków dla spółgłosek miękkich i dźwiękowych, choć kopista próbował wykorzystać do tego celu *ch* oraz (dużo rzadziej) inne dwuznaki, takie jak *ss* w wyrazie *ucessene* (*ucieszenie*), *rs* w wyrazie *trsy* (*trzy*). Niekiedy dwuznak z punktu widzenia polskiej fonetyki był niepotrzebny, tak jak np. dwuznak *th* na oznaczenie głoski *t*. Litera *ta*, zapożyczona z niemieckiej pisowni, pojawia się w takich zapisach jak np. *skuthkem* (*skutkiem*). Stosowanie dwuznaków dla głosek, których nie znała łącina, to zapowiedź kolejnego etapu rozwoju polskiej pisowni, czyli grafii złożonej.

Warto zwrócić uwagę na wpływ średniowiecznych zapisów na współczesne brzmienie niektórych nazw własnych, np. w *Bulli gnieźnieńskiej* jest nazwa *Zandomir*, którą należałoby, podobnie jak inne nazwy z samogłoskami nosowymi, odczytać jako *Sądomirz*. Tymczasem nazwa tego miasta dziś jest nam znana jako Sandomierz. O współczesnym kształcie nazwy zdecydowały jej średniowieczne zapisy – por. rozdział dotyczący rozwoju samogłosek nosowych (rozd. II.5).

3.2. Staropolskie próby przystosowania alfabetu łącińskiego do polskiego systemu fonetycznego – grafia złożona

W polskich tekstach od końca XIV w. można zaobserwować coraz bardziej udane próby rozwiązania problemu oznaczeń spółgłosek, których nie było w łącinie – zaczęto stosować złożenia liter łącińskich, czyli dwuznaki – stąd też ten etap rozwoju pisowni nosi nazwę **grafii złożonej**. W najstarszych tekstach zapisanych tą pisownią pojawiły się znane nam dziś dwuznaki: *cz*, *dz*, *rz* oraz *sz*; nie było natomiast odrębnych sposobów oznaczania spółgłosek miękkich. Wspomniane dwuznaki są już regularnie stosowane w najstarszej XIV-wiecznej

części *Psalterza floriańskiego*. Nie są one tak jednoznaczne jak dziś, bowiem kopista oznaczał jednym dwuznakiem kilka głosek.

cz	<ul style="list-style-type: none"> [c] <i>sercze</i> (sierce) [č] <i>czloweka</i> (człowieka) [ć] <i>czalem</i> (ciałem)
dz	<ul style="list-style-type: none"> [ʒ] <i>drodze</i> (drodze) [ǰ] <i>bødze</i> (będzie)
sz	<ul style="list-style-type: none"> [š] <i>duszø</i> (duszę) [ž] <i>bosze</i> (boże)

Schemat I.6. Głoski oznaczane dwuznakami w *Psalterzu floriańskim*

Z przedstawionego zestawienia wynika²³, że kopista za pomocą dwuznaków oznaczał spółgłoski miękkie i dźwiękowe lub zębowe c, ʒ. Należy zauważyć, że dążył do zmniejszenia niejednoznaczności dwuznaków, dlatego każdy z dwuznaków – z wyjątkiem cz – mógł oznaczać tylko 2 głoski. Z analizy zapisów, takich jak np.: *wprosznosc* (w prożność), *ksøszøta* (książęta), wynika, że pisarz konsekwentnie unikał zapisywania głoski ś za pomocą dwuznaku sz, ponieważ znak ten oznaczał już dwie inne głoski. Dla rzadko występującej głoski ž także wykorzystał inny sposób zapisu niż dwuznak dz – wprowadził trójznak dsz: *droszdzy* (drożdży).

Dwuznak rz był jednoznaczny – oznaczał spółgłoskę dziś wymawianą jako ž, która w dobie staropolskiej była wymawiana inaczej (zob. część III.2, rozdz. 3.4).

Mimo drobnych niekonsekwencji można stwierdzić, że grafia pierwszej części *Psalterza floriańskiego* „stanowi uporządkowany, choć nie całkiem konsekwentnie realizowany system” (Kamińska 1981: 43).

W kolejnych dwóch częściach zabytku, mimo większego rozchwiania pisowni – większej niejednoznaczności dwuznaków i licznych pomyłek, zwłaszcza pisarza trzeciej części, możemy zaobserwować znacznie więcej prób oznaczania miękkości spółgłosek za pomocą dwuznaków z literą y, np.: *zwyestowaly* (zwiestowały), *odpowyedzal* (odpowiedział), *zyemyø* (ziemię). W ten sposób miękkość jest oznaczana już regularnie w *Psalterzu puławskim* – drugim staropolskim zbiorze psalmów. Pisarz kopiujący ten tekst zawsze zaznaczał miękkość spółgłoski przez dodanie litery y, np. *zwyerz* (zwierz), lub dwuznak, taki jak np. cz, sz: *myloszcz* (miłość), *wyesyelcze sze* (wiesielcie sie). Często używał tych dwóch sposobów naraz, np. *myloszyerdza* (miłosierdzia). Znalazł też sposób na

²³ Od powyższych sposobów oznaczeń są wyjątki, które są opisane w monografii poświęconej zabytkowi (Cybulski 1988: 35).

oznaczenie miękkości spółgłosek takich jak *n*, *m*, które znajdowały się w wygłosie lub przed inną spółgłoską. Wstawiał wówczas literę *y* przed literą oznaczającą spółgłoskę miękką, np. *gaynbę* (gańbę), *koyń* (koń), *wstayń* (wstań), *yeyncze* (jeńce). Wprowadził także dwuznak *ly*, który (nie zawsze konsekwentnie) oznaczał głoskę *l*, np. *krolyowye* (krolowie), podczas gdy głoska *ł* była oznaczana literą *l*, np. *wslotkoszczy* (w slotkości).

Głoska *y* była czasami odróżniana od *i* dzięki zastosowaniu znaku diakrytycznego *ŷ*, zwłaszcza tam, gdzie mogły zajść pomyłki – istniały wyrazy różniące się tylko tą głoską, np. *blogoslawyonyŷ* (błogosławiony). Na uwagę zasługuje też fakt, że po raz pierwszy w tym zabytku pojawiły się odrębne znaki dla samogłosek nosowych: dla przedniej – przekreślone *e*, dla tylnej – przekreślone *a* lub *o*.

Pisownia samogłosek nosowych w *Psalterzu puławskim* stała się przyczyną sporu o datowanie zabytku. Władysław Kuraszkiwicz sądził, że zabytek ten pochodzi z pierwszej połowy XVI w., zapisy w *Psalterzu puławskim* samogłosek nosowych mogły być tak dokładne dzięki pisowni druków z tego okresu (Kuraszkiwicz 1953: 19). Inni badacze uważali, że zabytek pochodzi z końca XV w., choć zaznaczali, że istnieje duża rozbieżność między pisownią a językiem.

Tekst najstarszego polskiego psalterza jest przykładem początkowego etapu grafii złożonej, który w niektórych opracowaniach nosi nazwę **grafii złożonej I stopnia** (Strut.: 24). Natomiast pisownia *Psalterza puławskiego* to przykład rozwiniętej grafii złożonej – **grafii złożonej II stopnia** (Strut.: 25). Zasadnicza różnica pomiędzy tymi grafiami polega na sposobie oznaczania spółgłosek miękkich. W tekstach zapisanych w grafii złożonej pierwszego stopnia spółgłoski te są oznaczane za pomocą wieloznacznych dwuznaków *cz*, *sz*, *dz* lub nie są oznaczane wcale, natomiast w grafii złożonej drugiego stopnia miękkość spółgłoski zawsze jest zaznaczana w jakiś sposób: dwuznakiem lub trójznakiem, w którego skład wchodzi litera *y*, albo wielofunkcyjnymi dwuznakami *cz*, *dz* itp.

3.3. Co zawdzięczamy średniowiecznym twórcom polskiej grafii

Doba staropolska, której kres wyznacza przełom XV i XVI w., była okresem kształtowania się polskiej pisowni. Rozpoczęła się w epoce przedpiśmiennej, a kończyła w momencie, gdy istniały już utrwalone sposoby zapisywania głosek nieznanymi łacinie, takich jak: spółgłoski dźwięczne, spółgłoski miękkie, samogłoski nosowe, samogłoski długie (które pod koniec doby staropolskiej zaczęły zanikać), oraz dokonano się zróżnicowanie samogłosek *i* oraz *y*. Średniowieczni, anonimowi najczęściej skrybowie w ciągu kilku stuleci wykonali olbrzymią pracę nad przystosowaniem alfabetu łacińskiego do potrzeb języka polskiego.

Współczesna polska pisownia odziedziczyła wiele sposobów zapisu z doby staropolskiej. Są to:

- 1) **dwuznaki: cz, dz, sz i rz** – litery te były stosowane w dobie staropolskiej i oznaczały głoski, z których rozwinęły się współczesne spółgłoski oznaczane tymi dwuznakami; niekiedy zmiany w obrębie tych spółgłosek były bardzo duże, np. w przypadku znaku rz, który w dobie staropolskiej oddawał wiernie artykulację głoski, która po wielu zmianach dziś jest wymawiana jako ż;
- 2) **zaznaczanie miękkości** spółgłoski stojącej przed samogłoską dwuznakiem, w którego skład wchodzi litera oznaczająca twardy odpowiednik miękkiej spółgłoski – w dobie staropolskiej, by oznaczyć spółgłoskę miękką, do litery oznaczającej twardą spółgłoskę dodawano y; w następnej dobie, w 1521 r., kiedy zostały wydane *Rozmowy Salomona z Marchottem* (por. Walczak 1999: 133), zmieniono tę literę na i, ale sposób oznaczania miękkości spółgłosek stojących przed samogłoskami nie zmienił się do dziś; nie przejęliśmy od staropolskich skrybów zaznaczania miękkości spółgłosek w innych pozycjach; znaki diakrytyczne, które dziś stosujemy, są pomysłem z doby średniopolskiej;
- 3) **sposób oznaczania samogłosek nosowych** odrębnym grafemem, najpierw jednym, potem dwoma, istnieje do dziś, choć zmieniły się litery oznaczające samogłoski nosowe;
- 4) **rozdzielenie samogłoski i oraz y** – w niektórych tekstach y oznaczało i, i – samogłoskę y, czasem głoski te rozróżniano znakiem diakrytycznym;
- 5) **litera k na oznaczanie głoski k** – w łacinie głoskę tę oznaczała litera c.

Średniowiecznym skrybom zawdzięczamy także zachowanie niektórych sposobów zapisu znanych z łaciny, które z punktu widzenia polszczyzny w początkowej fazie rozwoju były zbędne. Należy do nich dwuznak ch, który w języku polskim oznaczał spółgłoskę x. Średniowieczna polszczyzna nie знаła innej głoski tylnojęzykowej szczelinowej, zatem nie było potrzeby zaznaczania tej głoski dwuznakiem – wystarczyłaby litera h. W łacinie było inaczej: dwuznak ch oznaczał inną głoskę niż ta, która była oznaczana literą h. Istnienie tego dwuznaku doprowadziło później do zróżnicowania pisowni ch i h w polskiej ortografii (zob. Perlin 2004: 13).

W dobie staropolskiej powstał ponadto pierwszy traktat o polskiej ortografii autorstwa Jakuba Parkoszowica z Żurawicy. Autor postulował, by każdej głosce odpowiadał odrębny znak. Nie mógł wzorować się na reformatorze czeskiej grafii Janie Husie, który został uznany za kacacza, dlatego zamiast znaków diakrytycznych, które proponował czeski reformator, Jakub Parkoszowicz wprowadził odrębne kroje liter dla głosek miękkich i twardych. System ten jednak nie był wygodny i nie wszedł do powszechnego użycia. Zasługą Parkoszowica było zwrócenie uwagi na potrzebę dostosowania pisowni do specyfiki języka polskiego.

3.4. Co zawdzięcza współczesna polska pisownia średniopolskim reformatorom grafii

W dobie średniopolskiej skryptoria nadal działały, coraz więcej ludzi piśmiennych używało też języka polskiego, jednak ujednoczenie zasad pisowni i dążenia do jej jednoznaczności rodziły się w środowisku ludzi używających nowego wówczas wynalazku – druku. W piśmie nie stosowano reguł, które stworzono dla tekstów drukowanych – każdy kierował się własnym wyczuciem normy. Drukarze, którzy zaczęli wydawać polskie teksty, potrzebowali opracowania dokładnych zasad polskiej pisowni. Takie, pierwotnie na potrzeby drukarni Unglera w Krakowie, opracował Stanisław Zaborowski i wydał w 1514 r. w traktacie ortograficznym pod tytułem *Orthographia seu modus recte scribendi et legendi. Polonicum idioma*. Celem Zaborowskiego było takie dostosowanie alfabetu łacińskiego do polskiej fonetyki, by każdej głosce odpowiadał odrębny znak. Głoski, które nie miały odpowiednich znaków łacińskich, Zaborowski proponował oznaczać za pomocą liter ze znakami diakrytycznymi: litery z jedną kropką oznaczać miały spółgłoski takie jak: *ž, š, č* lub samogłoski pochylone (w przypadku litery *a* – jasne), a z dwiema – miękkie. Litera *l* oznaczała spółgłoskę *l*, natomiast przekreślona litera *ł* oznaczała spółgłoskę *ł* (wymawianą dziś jako *u* niezgłoskotwórcze). Zaborowski zaproponował też osobne grafemy dla obu nosówek: *a* z ogonkiem dla *o* i *a* z kropką pod literą dla *ę*. Wyznanie wiary zapisane zgodnie z zaleceniami tego wykształconego humanisty wygląda tak (za: Klemensiewicz 1981: 361–362):

věřą w bogá oycá všechmogáčěgo stwořičelá něbá y žeme. i w Jesu Krístá sĭná iego iediněgo Pána násěgo. ien šą počł s duchá šwátěgo: narođil šą s máriey đevice umáčon pod Pontskem Pilatem ukřižovan: umárl i pogřěbon: stápil do pěklow třecěgo dňá smartwĭch wstal. wstápil na něbosá: šedi ná pravicĭ bogá oycá všechmogáčego. stąd priiđe, sáđiĭ žiwě i martwě. věřą w duchá šwátěgo, švátą cěrķew křesćiaňskú. svátĭch opcovaňě: odpusćěňe gřecham: čálá s martwĭwstáňe i život věčni.

W pisowni średniopolskich druków istniały już ustalone w dobie staropolskiej sposoby zapisywania takich głosek jak np. spółgłoski miękkie i dźwiękowe, dlatego nie wszystkie propozycje Zaborowskiego zostały uznane i przyjęte przez drukarzy, tym bardziej że sam autor dopuszczał używanie dwuznaków i staropolskiego sposobu oznaczania miękkości spółgłosek.

Współczesna polska pisownia zawdzięcza Zaborowskiemu wiele rozwiązań. Niektóre przyjęły się bez zmian, inne zostały nieco zmodyfikowane. Do dziś

używamy w niezmienionej postaci dla kontynuantów głosek średniopolskich liter stworzonych przez Zaborowskiego takich jak ł i ż. Pozostałe pomysły Zaborowskiego zostały nieco zmodyfikowane przez drukarnie. I tak np.:

1. do dzisiaj spółgłoski miękkie w pozycjach innych niż przed samogłoską oznaczamy za pomocą znaku diakrytycznego – ukośnej kreski nad literą; ten znak diakrytyczny zastąpił proponowane przez Zaborowskiego dwie kropki lub poziomą kreskę nad literą;
2. jedyną samogłoską ustną, która jest oznaczana za pomocą znaku diakrytycznego, jest dziś *u* zapisywane jako *ó*; taki zapis to pozostałość po odróżnianiu w piśmie samogłosek pochylonych i jasnych; te pierwsze Zaborowski proponował oznaczać przez dodanie kropki nad literą (w przypadku samogłoski *a* w ten sposób była zaznaczana samogłoska jasna); jego propozycja została zmodyfikowana – kropki zastąpiono ukośnymi kreskami; do naszych czasów dotrwał jedynie znak *ó*, dwa pozostałe znaki, czyli *á* oraz *é*, zniknęły z polskiej pisowni, ponieważ wymowa głosek ścieśnionych w języku literackim przestała różnić się od wymowy głosek jasnych. Wymowa pochylonego *o* tak się zmieniła, że dziś wymawiamy tę głoskę tak jak *u*.

Oprócz Stanisława Zaborowskiego także inni polscy humaniści z epoki renesansu spisywali własne traktaty ortograficzne. Byli to m.in. Stanisław Murzynowski, Jan Seklucjan, Łukasz Górnicki, Jan Januszowski. Ich projekty ortograficzne nie wniosły w zasadzie nowych ustaleń do zasad pisowni.

Duży wpływ na współczesny kształt polskiej ortografii miały też inne ustalenia z XVI w. stosowane w drukach:

1. wprowadzenie litery *i* w miejsce *y* w dwuznakach oznaczających miękkie spółgłoski przed samogłoskami,
2. regularne rozróżnianie samogłosek *y* i *i* w piśmie, tak jak dziś, czyli *y* oznacza *y*, *i* oznacza *i*.

W dobie średniopolskiej nie został ustalony odrębny znak dla joty, co powodowało, że była zapisywana jako *y* lub jako *i*, a czasem nawet jako *g* – w zależności od pozycji – aż do XVIII w. Mimo że znaki diakrytyczne dublowały oznaczenia za pomocą dwuznaków, jednak to wówczas ustalono najważniejsze zasady dotyczące polskiej pisowni.

3.5. Najważniejsze zmiany pisowni w dobie nowopolskiej

Doba nowopolska rozpoczynała się od oświecenia. Był to czas, gdy podjęto próby reform edukacji. Z tego okresu pochodzi podręcznik do gramatyki Onufrego Kopczyńskiego dla szkół narodowych. Autor zalecał w nim m.in. zachowanie kreskowania samogłosek pochylonych. Ponieważ nie były one już wymawiane w sposób odmienny od jasnych, propozycja ta spotkała się z oporem Towarzystwa Przyjaciół Nauk – Stanisław Staszic oprócz krytyki zwyczaju kre-

skowania samogłosek pochyłonych sprzeciwił się zapisywaniu joty w zależności od jej pozycji jako i lub y – proponował, by na oznaczenie tej głoski stosowano zawsze literę i. Prace nad ortografią polską oprócz sprzecznych poglądów ówczesnych gramatyków utrudniała także sytuacja polityczna – Polska znajdowała się pod zaborami, a prac Deputacji Ortograficznej powołanej w 1814 r. przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk nie udało się zakończyć wprowadzeniem w życie podjętych przez nią i opublikowanych uchwał, ponieważ wybuchło powstanie listopadowe.

Prace nad wydaniem zasad ortografii trwały przez cały okres rozbiorów i w wolnej Polsce do roku 1936, istniały bowiem dwa ośrodki skupiające znawców języka polskiego – warszawski i krakowski, w których głoszone różne poglądy na temat tego, jak ma wyglądać polska ortografia. Kres tym problemom położyło wydanie przez powołany w 1934 r. Komitet Ortograficzny *Zasad polskiej ortografii*. W dokumencie tym zostały uregulowane najbardziej sporne zasady dotyczące pisowni j, pisownia małych i wielkich liter oraz inne kwestie.

Zasady te, z niewielkimi zmianami wprowadzanymi później, obowiązują do dzisiaj, a nad poprawnością języka polskiego czuwa Rada Języka Polskiego, która na bieżąco monitoruje problemy związane z polską ortografią.

4. Zasady polskiej ortografii

Opisana droga przystosowywania łacińskiego alfabetu do potrzeb polskiego języka oraz zachodzące w nim w ciągu minionych wieków zmiany zaowocowały takim rodzajem pisowni, która nie realizuje w pełni zalecenia, by każda głoska miała swój odrębny znak. W polskiej ortografii są realizowane cztery następujące zasady:

1. **fonetyczna** – w wielu wyrazach pisownia jest zgodna z wymową – dotyczy to tych form, w których są głoski znane także łacinie, np. *tak* [*tak*], oraz takich wyrazów, w których typowo polskie głoski są oznaczane znakiem diakrytycznym, np. *koń* [*koń*]; warto zauważyć, że rozwój języka polskiego doprowadził do wielu zmian, np. do ubezdźwięcznienia wygłosowych spółgłosek – jednak zmiany te nie znajdują odzwierciedlenia w pisowni, chociaż co jakiś czas pojawiają się postulaty, by „pisać tak, jak się mówi”; wprowadzenie bezwzględnie zasady fonetycznej wiązałoby się jednak z wieloma problemami, takimi jak: kolejne alternacje tematyczne, np. *!wus* : *wozu*, pojawienie się dużej liczby nowych homonimów, np. wyrazy ‘rusz’ i ‘róż’ należałoby zapisać jako *rusz*;
2. **morfologiczna** – zasada ta pozwala zachować jeden temat słowotwórczy i fleksyjny w różnych derywatach i formach fleksyjnych danego wyrazu, bez

- względu na zjawiska fonetyczne, które zachodzą na granicy morfemów czy w wygłosie, np. M. lp. *chleb* [xlep], D. lp. *chleba* [xleba], *chlebka* [xlepka];
3. **historyczna** – jest śladem dawnej wymowy niektórych głosek, które w trakcie rozwoju utożsamiły się z innymi głoskami; zasada ta dotyczy pisowni ó, rz, ą, ę oraz h; wymowa głosek oznaczanych tymi literami kiedyś różniła się od głosek *u*, *ż*, *x* czy połączeń typu *em*, *en* itp.;
 4. **umowna** – zasada ta wynika z konwencji, którą zastosowano dla oznaczenia nietypowych dla łaciny głosek. Zasadę tę realizują dwuznaki, takie jak: *cz*, *dz*, *sz*, oraz wszystkie połączenia z literą *i*, które w pozycji przed samogłoską oznaczają miękkość spółgłoski. Konwencjonalne jest też stosowanie wielkich i małych liter oraz pisownia łączna i rozłączna; stosowanie znaków w myśl zasady umownej, w przeciwieństwie do historycznej, nigdy nie było umotywowane brzmieniem danej głoski, np. *š* nigdy nie wymawiano jako głoski, w której słychać elementy *s* i *z*.

JAK UNIKNĄĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Zapisy typu: *pise* (pisze), *sødskih* (sędzich), *nadnimi* (nad nimi) nie są dowodem na stosowanie oznaczeń miękkości, ponieważ litera *i* oznacza w tych zapisach samogłoskę. Tylko dzięki znajomości zasad współczesnej pisowni wiemy, gdzie litera *i* ma dwie funkcje, i możemy ustalić, że poprzedzająca ją spółgłoska jest miękka.

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. I.3.4
 Kl.Urb.Le. §1–7
 Klemensiewicz 1981: 91–99, 357–370, 661–666
 Moszyński 1972: 293–304
 Moszyński 2006: 17–192
 Rospond 1976: 40–55
 Strut. 1 §14–17
Teksty staropolskie... 2003
 Walczak 1999: 116–119, 132–135

POMOC DYDAKTYCZNA

Tabela nr I.5. Różnice pomiędzy grafią niezłożoną a grafią złożoną I i II stopnia

Typ grafii	Najważniejsze cechy grafii
grafia niezłożona	<ul style="list-style-type: none"> ➤ brak konsekwentnych oznaczeń spółgłosek miękkich i dźwiękowych ➤ brak dwuznaków (z wyjątkiem ch)
grafia złożona I stopnia	<ul style="list-style-type: none"> ➤ dwuznaki cz, sz na oznaczenie spółgłosek dźwiękowych oraz dz i rz oznaczające pozostałe głoski; dwuznaki nie są jednoznaczne: mogą też oznaczać spółgłoski miękkie ➤ ponieważ w grafii złożonej I stopnia nie ma osobnych oznaczeń dla głosek miękkich, często miękkość nie jest wcale zaznaczana
grafia złożona II stopnia	<ul style="list-style-type: none"> ➤ dwuznaki cz, rz, sz, dz ➤ miękkość spółgłosek oznaczana za pomocą litery y dodanej po literze oznaczającej spółgłoskę miękką lub w szczególnych przypadkach przed nią

PYTANIA

1. Na alfabecie jakiego języka oparł język polski swoje pismo? Dlaczego właśnie tak się stało?
2. Jakie elementy polskiej pisowni zawdzięczamy średniowiecznym skryptom?
3. Jakie elementy polskiej pisowni zawdzięczamy reformatorom polskiej pisowni z XVI w.?
4. Jak odróżnić tekst zapisany w grafii niezłożonej od tekstu zapisanego w grafii złożonej?
5. Czym różnią się teksty zapisane w początkowej fazie rozwoju grafii złożonej od tych napisanych w końcowej fazie rozwoju tej grafii?
6. Omów różnice pomiędzy pisownią a wymową polską. Podaj przykłady takich różnic.
7. Kiedy do polskiej ortografii została wprowadzona litera *j*?
8. Kiedy zostały ogłoszone podstawy współczesnej pisowni polskiej?
9. Jakie zasady obowiązują we współczesnej ortografii polskiej? Które z nich są związane z historią języka polskiego?

ĆWICZENIA

1. Poniżej podano nazwy różnych miast w oryginalnej pisowni. Wskaż, które z tych nazw mają znaki o nieznannej ci wartości fonetycznej. Jak odczytałbyś te nazwy?

Timișoara (j. rumuński), *Velký Šariš* (j. słowacki), *Szikszo, Sárospatak* (j. węgierski), *München* (j. niemiecki), *Rio de Janeiro, São Paulo, La Rochelle, Cannes, Sheffield, Liverpool, Perugia, Ploče* (chorwacki), *Břeclav* (czeski), *Ljubljana* (słoweński), *Malmö* (szwedzki), *Pärnu* (estoński), *København* (Kopenhaga – duński), *İstanbul* (turecki), *Eskişehir* (turecki), *Bilbo, Madrid* (hiszpański), *Côte-d'Or* (francuski), *Brussel* (niderlandzki), *Mažėikiai* (Możejki – litewski), *Genève* (francuski), *Strasbourg*.

2. Spośród podanych nazw miejscowości wybierz takie, których cudzoziemiec, nie znając języka polskiego, nie wymówi prawidłowo. Podkreśl litery (w tym także dwuznaki i trójznaki), które – twoim zdaniem – przysporzą problemów w interpretacji. Spróbuj wymówić te nazwy tak, jakby wymawiała je osoba, która nie zna języka polskiego:

Przemyśl, Radawa, Rzeszów, Zakopane, Ćmielów, Sanok, Poznań, Sopot, Radomyśl, Radom, Chrzanów, Krynica, Wąchock, Konin, Nowy Sącz, Frombork, Kętrzyn, Krosno, Łódź, Zdziechowice, Konstancin, Sędziszów.

3. Poniżej znajdują się wyrazy zapisane w różnych językach. Wskaż te, które są zapisane w alfabetach opartych na łacinie. Wskaż w tych wybranych wyrazach litery, których nie było w łacinie. Jak są zbudowane te znaki?

<i>góra</i> (polski)	<i>κορυφή</i> (grecki)
<i>hill</i> (angielski)	<i>დსაბჟგობში</i> (gruziński)
<i>majë</i> (albański)	<i>𑂔𑂗𑂢</i> (gudżarati)
<i>أعلى</i> (arabski)	<i>ראש</i> (hebrajski)
<i>yuxarı</i> (baskijski)	<i>शीर्ष</i> (hindi)
<i>təpə</i> (azerski)	<i>señora</i> (hiszpański)
<i>শীর্ষ</i> (bengalski)	<i>bovena</i> (holenderski)
<i>žezopak</i> (białoruski)	<i>atas</i> (indonezyjski)
<i>хълм</i> (bułgarski)	<i>barr</i> (irlandzki)
<i>věrit</i> (czeski)	<i>efst á síðu</i> (islandzki)
<i>søhest</i> (duński)	<i>שפיר</i> (jidysz)
<i>ülemine</i> (estoński)	<i>ಎಣವ್</i> (kannada)
<i>ibabaw</i> (filipiński)	<i>tèt</i> (kataloński)
<i>ylös</i> (fiński)	<i>Į viršų</i> (litewski)
<i>supérieure</i> (francuski)	<i>summo</i> (łacina)

sākumu (lotewski)
epvom (macedoński)
oghla (maltański)
Anfang (niemiecki)
øverst (norweski)
Վերքի (ormiański)
 الاب (perski)
início (portugalski)
вєрхнїи (rosyjski)
Începutul (rumuński)
epx (serbski)
kričať (słowacki)
ščepec (słoweński)

juu (suahili)
början (szwedzki)
 ชันษา (tajski)
 ഗ്രാമം (tamilski)
 ఊరి (telugu)
üst (turecki)
nazopō (ukraiński)
 ۛرۛہۛپ (urdu)
mynydd (walijski)
hegy (węgierski)
quả đồi (wietnamski)
collina (włoski)

4. Zapisz polskie litery, które są zbudowane przez dodanie elementu graficznego, np. „ogonka”, kropki, do litery z alfabetu łacińskiego, oraz zespoły liter, które oznaczają jeden dźwięk. Jakie głoski oddają te znaki? Czy te głoski były w łacinie?
5. Zapisz nazwy miejscowości z ćwiczenia 2., nie używając liter i dwuznaków, które zostały stworzone w języku polskim.
6. Porównaj swoje próby z pracą kopisty, który zapisał *Bullę gnieźnieńską* (ChS: 18)²⁴:

Z Gniezdna (*Gnezden*), z Ostrowa (*Ostrov*), z Łekna (*Lecna*), z Nakła (*Nakel*) rzeki Plitwicy (*Plituiza*), z Lędy (*Landa*), z Kalisza (*Calis*), z Czeszramia (*Chezram*), z Rudy (*Ruda*) [...] Żniejn (*Znein*) [...], Grochowiszcza (*Grochouista*) z tymi posiadaczami: Dziurzewic lub Durzewic (*Dureviz*), Radzięta (*Radenta*), Mysłak (*Mislac*), Sirak lub Żyrak (*Sirac*); Starzy Biskupicy (*Staribiscupici*) z tymi: Sławosz (*Zlauos*), Rus (*Ruz*), Suł lub Sul (*Sul*), Białowąs (*Balouanz*), Witosza (*Vitossa*), Pęcisz (*Pantis*), Smarsk lub Zmarsk (*Zmarsc*), Miłoch (*Miloch*), Kraik (*Craic*), Niegłos (*Negloz*), Koniusz (*Conus*), Dal (*Dal*), Marłek (*Marlec*), Krzyż (*Criz*), Pozdziech (*Posdech*), Redzięta (*Redanta*), Smogorz (*Zmogor*), Domk (*Domc*), Dzigoma (*Digoma*), Kobyłka (*Gobilca*), Parzech (*Parech*), Kłobuczek (*Clobuchec*), Pępik (*Pampic*), Kędzierza (*Candera*), Komor (*Comor*), Zdomir (*Sdomir*), Będzieciech (*Pandetech*), z których niektórzy przebywają

²⁴ W nawiasach podano zapisy z *Bulli* w transliteracji. Tekst jest transkrybowany i tłumaczony na współczesną polszczyznę. Nazwy, które w oryginale występują w mianowniku, tutaj są podane we właściwej formie.

w Zagorzynie (*Zagorin*). Czaple (*Scaple*) z tymi: Okrzos (*Ocroz*), Smar-z (*Smars*), Czyrzniela (*Cyrnela*), Zdziewuj (*Zdeuj*), Żarnota (*Sarnota*), Sulek lub Sulec (*Sulec*), Miłodziad (*Milochat*), Chrap (*Chrap*), Dłotła (*Dlotla*), Taisz (*Tais*), Goły (*Goli*), Siedłoń (*Sedlon*), Kościoł (*Costol*), Milich (*Milich*), Lederg (*Lederg*), Sulirad (*Sulirad*), Puka (*Puca*). Również Żyrdnicy (*Sirdnici*) z tymi posiadaczami: Karna (*Carna*), Dobek (*Dobec*), Milej (*Miley*), Snowid (*Snouid*), Targosza (*Targossa*), Cirzpisz (*Tyrpis*), Mieszek (*Mesec*), Męcina (*Mantina*), Łowęta (*Louanta*).

7. Spróbuj zapisać wyłącznie za pomocą liter alfabetu łacińskiego zdanie: *W Szczebrzeszynie chrząszcz brzmi w trzcinie* oraz staropolskie nazwy osobowe: *Białowąs, Pącisz, Kądzierza*. Z jakimi głoskami miałeś największe trudności? Jak można sobie z nimi poradzić?

PRACA Z TEKSTEM

1. Na podstawie podanego poniżej fragmentu *Kazań świętokrzyskich* (Kazanie 1; ChS: 90) omów cechy grafii prostej i podaj przykłady zapisów poświadczających wymieniane przez siebie cechy:

Ta sloua pise mōdri salomon asō sloua sina bozego tōto suōtō deuičō katerinō vslauō crola nebeskego vabōcego vstan prauī pospeysō milucka moia ypoydy yzmouil sin bozi sloua uelmy znamenita gimis casdō dusō zbosnō pobuda ponōcha y pouaba.

Ta słowa pisze mądry Salomon, a są słowa Syna Bożego, tę to świętą dziewicę Katerzynę w sławę krola niebieskiego wabiącego. Wstań, prawi, pośpiej się, miluczka moja, i pojździ! I zmowił Syn Boży słowa wielmi znamenita, jim iż każdą duszę zbożną pobudza, ponęca i powabia.

2. Na podstawie podanego poniżej fragmentu *Psalterza floriańskiego* (Ps. 101; ChS: 56) omów cechy grafii złożonej I stopnia i podaj przykłady zapisów poświadczających wymieniane przez siebie cechy:

*Gosponne wisluchay modlitwō moyō ywolane ktobe przidzi
Ne otewraczay oblicza twego otemne wktory coli dzen mōōczō Se naclon
kumne vcho twoie
Wtoricoli dzen wzowō cze richlo wisluchay me
Bo seszli sō iaco dim dnowe mogli akoscy moie iaco zkwarczek zeschly sō*

3. Na podstawie podanego poniżej fragmentu *Żywota świętego Błażeja* (ChS: 117) omów cechy grafii złożonej II stopnia i podaj przykłady zapisów poświadczających wymieniane przez siebie cechy:

*Azatym wzrzely wylka aon wyepzra zasyø nyesy ypuscyl gy czala yzdro-
wa oney nyewyescye Agdysz wmyasto przynesyon swyøti blaszey Teda
sødza tego myasta przikazaal gy wcyemnyczø przez nocz wsadzycz adru-
gego dnja kazal gy przed syø przyweesz gemusz slotkimy slowy rzekl
myeysye dobrze blaszeyv przyacyelyv naszych bogow...*

4. Poniżej podano fragmenty tekstów staropolskich w transliteracji. Rozpoznaj, jaki rodzaj grafii dominuje w owych fragmentach (wszystkie teksty pochodzą z *Chrestomatii staropolskiej*).
- Tako mi pomoszi bog y swanthy iaco swadczimi iaco luthognew uranil zemøthø chøsebnø [Ziemię tę chęsiebną] rzeczø ysczith gemv odiøl*
 - ymouy piruey sedøcim vstan giz sø kdobremu oblenaiø ctuorodla jz nabødøce dobro neglødaiø iz vremennem dobre lubujø iz osobe pece [pieczy] neymaiø*
 - cso nam prestogo nemochnego nalozcu lezøcego znamona || zauerne nics ynego crome cloueca gresnego uezlih skutceh prespeuaiøcego || jenze nepamøtaiø dobra uekuiego obøzal sø tomu...*
 - Weszrzal lepak bog yrzekl Sgromaczzye sze wodi geszto podnyebem sø wmyasto gedno avkasz szø suchoszcz a stalo szø gest tako. ynazwal bog suchoszcz szemyø. azgromadzenye wod nazwal morze*
 - Bosza iest zema y pelnoszcz iey okrøg zem ygisz przebiwaiø wnem. Bo on nawodach zalozil iest iø y narzekach nagotowal iest iø. Kto wstøpi nagorø boszø albo kto stane namescze swøtem iego.*
 - Acdiszcy vøcz Ioseph smariø gesta ona bila dotegotho mastha [miasta] bethlehem prisla atedy vøcz ony nemoglycz szø mecz nigedne gospody tamo byly*
 - Wlodacz bødzyesz nad nymy wmyetlye zelyazney a yako sød zdunowy rozbygesz ye. Ayusz krolyowye rozumeyczye nauczczie szye ktorzysz sødzycze zyemyę*

CZĘŚĆ II

WOKALIZM

II.1. JERY I WZDŁUŻENIE ZASTĘPCZE

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Dlaczego w języku polskim podczas odmiany niektórych wyrazów przez przypadki występuje oboczność *e* : \emptyset , np. *pies* : *psa*, *teb* : *tba*? Czy wszystkie języki słowiańskie mają taką oboczność?
2. Dlaczego w parach wyrazów: *mech* || *miech*, *brew* || *brzeg*, (*pięć*) *drew* || *drzew* samogłoska *e* raz występuje po miękkiej (lub funkcjonalnie miękkiej), a raz po twardej spółgłosce?
3. Dlaczego literę *ó* mamy wymawiać jak *u*, np. w wyrazie *róg*? I dlaczego nie możemy zapisać tego wyrazu przez *u*?
4. Dlaczego na końcu wyrazów trzeba zapisywać spółgłoski dźwięczne, skoro wymawia się je bezdźwięcznie, np. *mąż* [*mɔʂ*]?
5. Dlaczego czasownik utworzony od rzeczownika *szmer* brzmi *szemrać* (a nie: *!szmerać*)?
6. Dlaczego w czasach Mikołaja Reja mówiło się *wizerunk*, tak jak w tytule: *Wizerunek człowieka poczciwego*, a dziś wyraz ten brzmi *wizerunek*?
7. Dlaczego niektóre przymiotniki są w M. lp. r.m. zakończone tak jak rzeczowniki, np. *zdrów*, *wesoł*, podczas gdy większość ma końcówkę *-y* lub *-i* (*zdrowy*, *wesoły*, *wielki*)?
8. Jak powinno się odmieniać nazwiska, które są równe nazwom pospolitym takim jak np. *lew*, *mech*? Czy powinniśmy w dopełniaczu używać formy *pana Lwa* czy może *pana Lewa*?
9. Dlaczego napis na znaku drogowym: *Uwaga piesi!* nie oznacza, że należy spodziewać się, że zaraz wejdzie na ulicę pies?

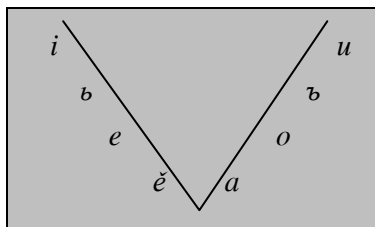

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Jery i ich rozwój

1.1. Jery jako element prasłowiańskiego systemu wokalicznego

Jery (*ь*, *ѣ*) były samogłoskami, które powstały we wczesnej fazie rozwoju języka prasłowiańskiego jako krótkie odpowiedniki samogłosek *i* oraz *u*. W wyniku rozwoju systemu wokalicznego (samogłoskowego) jery były artykułowane jako samogłoski półwysokie (zob. trójkąt samogłoskowy):

Schemat II.1. Trójkąt samogłoskowy

Różniły się od pozostałych samogłosek krótszym czasem wymawiania²⁵ i dlatego są nazywane samogłoskami zredukowanymi lub półsamogłoskami. W prasłowiańskim systemie wokalicznym najważniejsza była opozycja: samogłoska długa – samogłoska krótka. Jery nie wchodziły w taką opozycję, bo były o połowę krótsze od samogłosek krótkich. Jako samogłoski półwysokie były też niezbyt wyraziste pod względem artykulacyjnym. Z czasem ich artykulacja obniżała się coraz bardziej, a wraz z tym procesem następowało dalsze skracanie czasu wymawiania jerów.

Nazwa tych samogłosek oraz ich graficzne znaki: *ь*, *ѣ* pochodzą z alfabetu staro-cerkiewno-słowiańskiego. Gdy alfabet ten powstawał, jery oznaczały jeszcze konkretne dźwięki, wymawiane zapewne jako głoski pośrednie: *ь* – jako pośrednia między *e* oraz *i*; *ѣ* jako głoska pośrednia między *o* oraz *u*.

1.2. Zanik jerów

Skracanie czasu wymawiania jerów (osłabienie) występowało w określonych pozycjach sylaby z jerem i zależało od tego, czy sylaba była ostatnia w wyrazie, czy też sąsiadowała z inną sylabą oraz czy w tej następnej sylabie występował jer, czy samogłoska pełna.

²⁵ L. Moszyński (2006: 219) przyjmuje czas trwania jerów słabych jako ¼.

Jer przyjmował pozycję słabą w trzech przypadkach:

- gdy sylaba z jerem znajdowała się na końcu wyrazu, np.: *dom_ɨ ≥ dom,
- gdy sylaba z jerem znajdowała się bezpośrednio przed sylabą z pełną samogłoską, np.: *p_ɨsa ≥ psa,
- gdy sylaba z jerem znalazła się bezpośrednio przed sylabą z jerem mocnym, czyli takim, który nie ulegał redukcji, tylko wzmocnieniu (zob. pkt 1.3), np.: *š_ɨm_ɨr_ɨ ≥ szmer.

Ciągłe osłabianie pozycji jerów doprowadziło stopniowo do ich **całkowitego zaniku**. Wywołało to wiele zmian w systemie fonologicznym wszystkich języków słowiańskich (zob. pkt 2).

1.3. Wokalizacja jerów

Gdy wyraz składał się np. z dwóch sylab z jerami, wówczas oba jery nie mogły zaniknąć – spowodowałyby to powstanie niemożliwych do wymówienia zbitek spółgłoskowych. Dlatego jer w sylabie, która znalazła się bezpośrednio przed sylabą z jerem słabym, przyjmował pozycję mocną. Czas jego wymawiania wydłużał się wówczas kosztem sąsiedniego jeru, który zanikał. Artykulacja jeru w pozycji mocnej obniżała się i **powstawała samogłoska e, niezależnie od tego czy jer był przedni, czy tylny**.

$b \geq 'e$	$\bar{b} \geq e$
*p _ɨ s _ɨ ≥ pies	*s _ɨ n _ɨ ≥ sen
*l _ɨ v _ɨ ≥ lew	*l _ɨ b _ɨ ≥ łeb

Jer stawał się pełną samogłoską, dlatego proces wzmocniania jego pozycji jest nazywany **wokalizacją**. Zjawisko przekazania czasu potrzebnego na wymowę zanikającego jeru sąsiedniej samogłosce nazywamy **wyrównaniem kompensacyjnym**.

W wyrazach takich jak np.: *brzeg, miech, drzew*, w których samogłoska *e* nie powstała w wyniku wokalizacji jerów, tylko kontynuuje psł. **e* lub **ě*, zgodnie z prawem korelacji miękkości samogłoska *e* może wystąpić tylko po spółgłosce miękkiej lub takiej, która kiedyś była miękka, czyli historycznie miękkiej, natomiast samogłoska *e*, która powstała w wyniku wokalizacji **ɨ*, może współcześnie wystąpić tylko po spółgłosce twardej, np. w takich wyrazach jak: *brew, mech, drew*.

Warto pamiętać, że słaba lub mocna pozycja jeru mogła się zmieniać, np. w zależności od przypadku: M. *p_ɨs_ɨ ≥ pies, D. *p_ɨsa ≥ psa; M. *l_ɨb_ɨ ≥ łeb,

D. **l₂ba* ≥ *tba*. Efektem tego zjawiska jest występująca dziś we wszystkich językach słowiańskich oboczność tematyczna *e* : *ø*. To właśnie dzięki temu dzieictwu w mianowniku liczby mnogiej rzeczownika *pies* jest forma *psy*, a nie, jak czasem sądzą cudzoziemcy, *pies-y* czy *pies-i*.

1.4. Jery w pozycji napiętej

Jery w sąsiedztwie *j* zmieniały swą artykulację, ponieważ jota jako najkrótsza samogłoska (półsamogłoska) wpływała na ich artykulację – wskutek wyrównania kompensacyjnego jery ulegały wzdlużeniu i zarazem podnosiły swoją artykulację (Koneczna 1965: 81). Jery w pozycji napiętej mogły pojawiać się w różnych miejscach wyrazu.

Najczęściej jer w sąsiedztwie joty występował w **wyglósie wyrazu**, ponieważ grupa wygłosowa *-bjb* lub *-bjb* była końcówką fleksyjną dla M. lp. r.m. przymiotników w odmianie zaimkowej, np. **mal₂jb* ≥ *mały*, oraz dla D. lm. rzeczowników żeńskich zakończonych miękką spółgłoską w M. lp., np.: **kost₂* ≥ *kość*, D. lm. **kost₂jb* ≥ *kości*.

W przymiotnikach w odmianie zaimkowej grupy wygłosowe: *-bjb*, *-bjb* powstawały w wyniku syntetyzacji formy rzeczownikowej przymiotnika w M. lp. r.m., np. **mal₂* i formy M. lp. r.m. zaimka anaforycznego **-jb*: **mal₂jb* > *mały*. Do dziś nieliczne przymiotniki zachowały dawne formy odmiany rzeczownikowej w M. lp. r.m., np. *zdrów*, *wesół*, obok form odmiany zaimkowej: *zdrowy*, *wesoły*. Formy rzeczownikowe są przeważnie rekonstruowane w słownikach etymologicznych (zob. Boryś 2005) i w podręcznikach.

Wygłosowa samogłoska -y, która współcześnie jest końcówką fleksyjną, może pochodzić zarówno z grupy **-bjb*, jak i **-bjb*:

- **-y pochodzi z grupy **-bjb***, gdy znajduje się po spółgłoskach twardych (z wyjątkiem spółgłosek *k*, *g*), np.:

**nov₂jb* ≥ *nowy*

**mal₂jb* ≥ *mały*

**star₂jb* ≥ *stary*

**tix₂jb* ≥ *cichy*

- **-y pochodzi z grupy **-bjb***, gdy znajduje się po spółgłoskach funkcjonalnie miękkich²⁶, czyli *ž*, *š*, *ř*, *č*, *z*, np.:

**duž₂jb* ≥ *duży*

**pěš₂jb* ≥ *pieszy*

D. lm. **tvar₂jb* ≥ *twarzy*

D. lm. **myš₂jb* ≥ *mysz*

²⁶ Spółgłoski obecnie nazywane funkcjonalnie miękkimi w dobie staropolskiej były wymawiane miękko i w związku z tym pierwotnie znajdowała się po nich samogłoska *i* (lub inna samogłoska przednia). W wyniku depalatalizacji tych spółgłosek (zob. część III.2: 4.2) pierwotne *i* zostało zastąpione samogłoską *y*.

$T + \text{ɔjɔ} \geq y$ $\check{Z} + \text{ɔjɔ} \geq y$ <p>T – spółgłoska twarda \check{Z} – spółgłoska funkcjonalnie miękka</p>
--

Wygłosowa samogłoska *-i* w przymiotnikach mogła również powstać zarówno z grupy **-ɔjɔ*, jak i **-ɔjɔ*:

- **-i** pochodzi z grupy **-ɔjɔ*, gdy znajduje się po spółgłoskach miękkich, np.:
**pɔsɔjɔ* ≥ *psi* (np. *psi żywot*) **osɔɔjɔ* ≥ *ośli* (np. *ośli upór*)
**kostɔjɔ* ≥ *kości* D. lm. **zɔlostɔjɔ* ≥ *złości* D. lm.
- **-i** pochodzi z grupy **-ɔjɔ*, gdy znajduje się po spółgłoskach funkcjonalnie twardych²⁷: *-k'*, *-g'*, np.:
**velikɔjɔ* ≥ stp. *wieliki*, wsp. *wielki* **ubogɔjɔ* ≥ *ubogi*
**vysokɔjɔ* ≥ *wysoki* **dorgɔjɔ* ≥ *drogi*

$\acute{C} + \text{ɔjɔ} \geq i$ $K' + \text{ɔjɔ} \geq i$ <p>\acute{C} – spółgłoska miękka K' – spółgłoska funkcjonalnie twarda</p>
--

Rozwój nagłosowego **jɔ-* był uzależniony od pozycji:

- w nagłosie absolutnym, czyli na początku zdania, grupa **jɔ-* wokalizowała się w *i*, np.: **jɔgrati* ≥ *igrać*, **jɔskra* ≥ *iskra*, **jɔmĕti* ≥ *imieć*, **jɔdɔ* ≥ *idę*;
- jeśli wyraz poprzedzający grupę **jɔ-* kończył się na samogłoskę, grupa zaniżała (**jɔ-* ≥ \emptyset , np. *grac*, *skra*, *mieć*);
- jeśli grupa **jɔ-* występowała po przedrostku zakończonym na samogłoskę, np. **za-*, przechodziła w jotę, np. **zajɔdɔ* ≥ *zajdę*.

Śródgłosowe połączenie **-ɔj-* wokalizowało się w *-ij-*||*-yj-*, np.: **vɔjɔ* ≥ *wiję*, **bɔjɔ* ≥ *biję*, **šɔja* ≥ *szuja*, **čɔjɔ* ≥ *czyj*.

1.5. Chronologia zaniku jerów

Zabytki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego pochodzące z ok. 1000 r. poświadczają zanik jerów, należy więc przypuszczać, że także w języku polskim samogłoski te zaniżały w tym czasie. W *Bulli gnieźnieńskiej*, najstarszym zabytku języka polskiego, brak grafemów (liter) oznaczających jery w pozycji słabej, natomiast w miejscach, w których w prasłowiańszczyźnie były jery w pozycji

²⁷ Spółgłoski *k'*, *g'* powstały w wyniku czwartej polskiej palatalizacji, wcześniej były spółgłoskami twardymi (zob. część III.2: 3.5).

mocnej, pojawia się samogłoska e^{28} , np.: *Sutek*, *Kłobuczek*, *Kwiatek*, zapisy w Bulli: *Sulec*, *Clobuchec*, *Quatec* (ChS: 18), por. psł. suf. $*-\text{ḡ}k\text{ḡ} \leq -'ek$, $*-\text{ḡ}k\text{ḡ} \leq -ek$, np. *kwiatek* $\leq *kv\acute{e}t\text{ḡ}k\text{ḡ}$. Świadczy to o tym, że w momencie pisania tego dokumentu proces zaniku i wokalizacji jerów był już zakończony.

2. Konsekwencje zaniku i wokalizacji jerów

2.1. Zniesienie prawa korelacji miękkości

Zarówno **jer przedni, jak i tylny w pozycji mocnej wokalizowały się w e** , czyli samogłoskę przednią. Jeżeli wokalizował się jer tylny (ḡ), wówczas spółgłoska stojąca pierwotnie przed nim pozostawała twarda, np. $*m\text{ḡ}k\text{ḡ} \geq mech$. Wokalizacja ḡ spowodowała pojawienie się samogłoski e , **która – mimo że jest przednia – nie powoduje miękkości stojącej przed nią spółgłoski**. Jest to sprzeczne z zasadą wynikającą z prawa korelacji miękkości (zob. część I.1: 3.3).

2.2. Powstanie samodzielnych fonemów miękkich

Dopóki istniały jerzy, spółgłoski były twarde lub zmiękczone – w zależności od tego, przed jaką samogłoską się znajdowały. Zasada ta wynika z prawa korelacji miękkości. **Zanik jerów spowodował, że miękkość spółgłoski nie była już uzależniona od sąsiadującej z nią samogłoski**. Miękkość stała się cechą danego fonemu niezależną już od jego sąsiedztwa, np. w formie $*p\acute{e}sn\text{ḡ}$ zmiękczenie n jest związane z występowaniem po tej spółgłosce jeru przedniego ḡ . Po zaniku jeru powstaje forma *pieśń* – spółgłoska \acute{n} zachowuje miękkość, ale jest to już jej cecha dystynktywna, niezależna od sąsiedztwa (o powstaniu spółgłosek miękkich z dawnych zmięczonych zob. część III.2: 2).

2.3. Zanik miękkości spółgłosek wargowych w niektórych pozycjach

Zanik jerów przednich po spółgłoskach wargowych przyczynił się do osłabienia i zaniku miękkości tych spółgłosek. Brak czynnika podtrzymującego artykulację miękkości (jakim jest samogłoska) powoduje, że spółgłoski wargowe tracą miękkość, np. w wyrazie. *gotąb* spółgłoska b była pierwotnie miękka, ponieważ w wygłosie tego wyrazu był w epoce prasłowiańskiej jer przedni: $*gol\text{ḡ}b\text{ḡ}$. Po zaniku jeru przez jakiś czas istniała forma *gotąb'*, jednak artykulacja miękkości osłabiała się, by ok. XVII w. zaniknąć (w piśmie palatalność tych spółgłosek oznaczana jest jeszcze w XIX w. – por. część

²⁸ Z wyjątkiem wyrównań analogicznych do form z jerem w pozycji słabej, typu *Domk*, zapis w Bulli: *Domc*, psł. $*dom\text{ḡ}k\text{ḡ}$.

III.2: 4.3). O dawnej miękkości świadczy obecnie wygłos tematu fleksyjnego: M. lp. *gołąb*, ale D. lp. *gołębia*.

2.4. Zniesienie prawa sylaby otwartej

Zanik jerów w wygłosie sylab spowodował, że pojawiły się zgłoski, które kończyły się spółgłoskami, np. **domъ* ≥ *dom*. Do czasu zaniku jerów prawo sylaby otwartej (zob. część I.1: 3.3) nie dopuszczało takiej możliwości. Po zaniku jerów sylaby zamknięte pojawiły się tylko w wygłosie, ale i w śródgłosie (najczęściej na styku morfemów), np. *bab-ka*, suf. **-ъka*; *pod-biał*, pref. **podъ-*; *kwięt-nik*; suf. **-ъnikъ*.

2.5. Zanik dźwięczności wygłosowych spółgłosek i ubezdźwięcznienia grup spółgłoskowych

Przed zanikiem jerów ani spółgłoski dźwięczne, ani bezdźwięczne nie mogły znajdować się w wygłosie, ponieważ sylaby zawsze kończyły się samogłoską. Zanik wygłosowych jerów spowodował, że pojawiły się wyrazy zakończone spółgłoskami. **W sytuacji gdy samogłoska nie podtrzymywała już dźwięczności wygłosowych spółgłosek, ulegały one ubezdźwięcznieniu**, np. w formie **mąžъ* spółgłoska *ž* była przed zanikiem jerów dźwięczna (podobnie jak do dziś jest w formach *męża*, *mężem*); zanik *ъ* spowodował, że w wygłosie znalazła się spółgłoska *ž* i zgodnie z zasadami fonetyki utraciła dźwięczność. O tym, że pierwotnie była to spółgłoska dźwięczna, świadczy wygłos tematu w przypadkach zależnych.

Ubezdźwięcznienia zachodziły także wewnątrz powstałych po zaniku jerów grup spółgłoskowych, np. **lavъka* ≥ *ławka* [*uafka*], **stadъko* ≥ *stadko* [*statko*].

2.6. Zmiany w strukturze morfemów

Kolejność spółgłosek i samogłosek w sylabie prasłowiańskiej była ściśle określona (zob. część I.1: 3.5). Wraz z zanikiem jerów pojawiły się nowe zbitki spółgłoskowe, niekiedy trudne do wymówienia. Prowadziło to do przekształceń w obrębie morfemów i na ich granicy, powstania węzłów morfologicznych, upodobnień pod względem miejsca artykulacji oraz rozpodobień, czyli dysymilacji. Procesy te zostaną omówione w części poświęconej rozwojowi systemu konsonantycznego (zob. część III.3).

2.7. Wzdłużenie zastępcze

Zanikowi jerów towarzyszyły wyrównania kompensacyjne (zob. pkt 1.3). Wyrównania te prowadziły także do wydłużenia czasu wymawiania samogłosek pełnych znajdujących się w sylabach poprzedzających sylaby z jerem w pozycji słabej. Zanikający jer niejako przekazywał czas potrzebny na jego wymó-

wienie samogłosce pełnej krótkiej, jednak nie zawsze była to jednakowa wartość. Najwięcej „zyskały” samogłoski, które znalazły się przed spółgłoskami dźwięcznymi, np. w wyrazach *rog̃, *dom̃ krótka samogłoska *o* po zaniku jerów przekształcała się w długą samogłoskę *ō* i powstawały stp. formy *rōg*, *dōm*. Samogłoski znajdujące się przed sylabami ze spółgłoską bezdźwięczną nie zwiększyły swojej długości tak, by osiągnąć wartość samogłosek długich (zob. Koneczna 1965: 85–87); można nazwać je samogłoskami półdługimi. Już w dobie staropolskiej samogłoski półdługie utożsamiały się z krótkimi, zatem można powiedzieć, że zjawisko wzdłużenia zastępczego nie pozostawiło śladu w formach staropolskich zakończonych spółgłoską bezdźwięczną, np. *rok̃ ≥ stp. *rōk*.

Zanik iloczasu, czyli zjawiska polegającego na zróżnicowaniu długości samogłosek, które wpływało na zróżnicowanie znaczenia wyrazów (zob. część II.6), spowodował, że w miejscu niektórych samogłosek długich powstały samogłoski ścieśnione (pochylone). Były to samogłoski o nieco wyższej artykulacji niż samogłoski długie, z których powstały. Samogłoski te zanikły w ciągu dalszego rozwoju języka.

We współczesnej polszczyźnie literackiej śladem ścieśnienia tych samogłosek jest litera *ó*, która pierwotnie oznaczała ścieśnione *o*. Rozwój tej samogłoski doprowadził do dalszego podniesienia jej artykulacji i w rezultacie tego procesu w miejscu dawnego pochylonego *o* słyszymy dziś samogłoskę *u*. **Alternacja *o* : *u* (*o* : *ó*)**, będąca fonetycznym odpowiednikiem zasady ortograficznej tzw. *ó* wymiennego, np. w takich wyrazach jak *róg* : *rogu*, *wóz* : *wozu*, najczęściej **jest wynikiem działania wzdłużenia zastępczego**. W formach takich jak np. D. lp. r.m., które miały inną końcówkę fleksyjną niż jeru w pozycji słabej, do wzdłużenia zastępczego nie dochodziło – samogłoska poprzedzająca wygłosową sylabę pozostawała krótka i jest zapisywana i wymawiana jako *o*. Natomiast w formach, w których doszło do redukcji jeru, np. M. lp. r.m., w wyniku wzdłużenia zastępczego powstawało najpierw długie *ō*, które po zaniku iloczasu przekształcało się w pochylone *ó*, a potem utożsamiało się z wyższą samogłoską *u*. **Zasady pisowni zostały ustalone wcześniej niż doszło do utożsamienia się pochylonego *ó* z *u*, dlatego mimo zmiany wymowy samogłoskę *u*, która pochodzi ze ścieśnionej *o*, zapisujemy jako *ó*.**

Warto zauważyć, że w sąsiedztwie spółgłosek nosowych nie ma już w języku literackim samogłoski *u* pochodzącej z *ō*. Opozycja *u* : *o* zachowała się w dialektach, gdzie można spotkać formy: *kuń*, *dum*. W polszczyźnie literackiej ścieśnione *ó* przed spółgłoskami nosowymi zostało wycofane w XVI w. Gwary polskie zachowały także inne samogłoski ścieśnione, z których część powstała w wyniku wzdłużenia zastępczego, np. *a* ścieśnione w formach gwarowych takich jak: *widziot* : *widziata*, *styszot* : *styszata*.

2.8. Powstanie alternacji *e* : \emptyset

Pozycja jeru mogła się zmieniać w zależności od końcówek fleksyjnych, np. M. **p_os_z*, D. **p_osa*, lub pod wpływem przyrostków: M. **p_os_zk_o*, D. **p_os_zka*. W miejscu jerów słabych powstawało zero morfologiczne, w miejscu jerów w mocnych – *e*. Jeśli ten sam jer w jednej formie był w pozycji słabej, a w innej – w mocnej, powstawała alternacja *e*: \emptyset . Odmiana typu *dzień* : *dnia*, *lew* : *lwa*, *kwiatek* : *kwiatka* była tak charakterystyczna dla języka polskiego, że stała się wzorem dla form zapożyczonych, w których *e* nie pochodziło z jeru, np. *kartofel* : *kartofla*, *sweter* : *swetra*, *mebel* : *mebla*. Obok nich istnieje jednak spora grupa zapożyczeń z *e*, które nie alternuje z zerem, np. *fotel* : *fotela*, *laser* : *lasera*. O wzorcu odmiany zdecydował tu uzus (zwyczaj językowy) oraz – do pewnego stopnia – czas przejmowania wyrazów obcych: w starszych pożyczkach dominuje *e* ruchome, w nowszych – na ogół brak alternacji.

Można zauważyć, że ruchome *e* występowało też w sufiksach obcego pochodzenia. Pojawiało się w nich po pewnym czasie, np. w tytule dzieła Mikołaja Reja *Wizerunek człowieka poczciwego* jest forma, która została utworzona za pomocą zapożyczonego z języka niemieckiego sufiksu *-unk*, niem. *-ung*. Obecnie formy z tym przyrostkiem mają w odmianie *e* ruchome, na wzór form tworzonych za pomocą sufiksów *-ek*, *-'ek*, np.: *wizerunek* : *wizerunku*, *szacunek* : *szacunku* – por. *domek* : *domku*, *kotek* : *kotku*.

2.9. Odmiana nazwisk a zanik i wokalizacja jerów

Duży problem stanowi odmiana nazwisk polskich i adaptowanych do polszczyzny zakończonych spółgłoską poprzedzoną samogłoską *e*.

Nazwiska rodzime z wyrazistymi słowiańskimi sufiksami (np. *-ek* \leq **-_ock_o*, *-ec* \leq **-_occ_o*, *-eń* \leq **-_onc_o*) tracą w odmianie *e* (*Miodek* – *Miodka*, *Pawelec* – *Pawelca*, *Jakubiec* – *Jakubca*). Natomiast jednosylabowe nazwiska zachowują *e* nawet wtedy, gdy w odpowiadających im apelatywach jest ono ruchome, np. *Mech* – *Mecha*, *Sen* – *Sena*, *Lew* – *Lewa*.

Nazwiska obce albo tracą *e*, albo je zachowują. Zależy to głównie od stopnia przyswojenia: formy najlepiej zaadaptowane z reguły mają *e* ruchome, formy słabiej przyswojone zachowują *e* we wszystkich przypadkach. Na ogół zachowują *e* formy obce zakończone na *-er* (np. *Pater* – *Patera*, *Treder* – *Tredera*, *Tischner* – *Tischnera*, *Kromer* – *Kromera*) oraz na *-el* (np. *Lelewel* – *Lelewela*, *Kamel* – *Kamela*, *Rawel* – *Rawela*, *Merkel* – *Merkela*), jednak te najbardziej znane mają *e* ruchome, np. *Wedel* – *Wedla*, *Luter* – *Lutra*, *Mendel* – *Mendla*, *Koper* – *Kopra*.

Często o odmianie tego typu nazw decyduje uzus, stąd możliwe są obie formy w zależności od konkretnego nazwiska, np. *Jakiel* – *Jakiela* || *Jakla*, *Sku-*

pień – Skupienia || Skupnia, Stępień – Stępienia || Stępnia, Engel – Engela || Engla, Dzięgiel – Dzięgiela || Dzięgla. Zawsze z *e* występuje nazwisko Niemen – Niemena (Grzenia 1998: 69–70; Cieślíkowa 2002: 54–64).

3. Anomalie w rozwoju jerów

3.1. Wyrównania analogiczne w odmianie wyrazów

Rozwój systemu językowego dąży do jego uproszczenia. Wiąże się to z eliminacją oboczności, które komplikują odmianę. **Formy rzadziej używane wyrównują swą postać do częściej używanych. Proces ten nosi nazwę wyrównań analogicznych.** Gdy w mianowniku obok siebie znalazły się trzy sylaby z jerami, wówczas w przypadkach zależnych w temacie rzeczownika występowałyby aż dwie alternacje, co znacznie komplikowałoby odmianę. Dlatego w obrębie paradygmatu (zbioru form fleksyjnych wyrazu) dochodziło do wyrównań analogicznych polegających na tym, że forma w mianowniku dostosowywała się do form przypadków zależnych, np.: M. lp. **p̣ɛ̃ṣḳɛ̃* ≥ stp. *psek* ≥ *piesek*. Współczesna forma ma w temacie samogłoskę *e* w miejscu jeru w pozycji słabej, ponieważ upodabnia się do tematu w D. lp. **p̣ɛ̃ṣḳɛ̃* ≥ stp. *pieska* ≥ *pieska*. Niekiedy bywało odwrotnie: mianownik wpływał na formę w przypadku zależnym, np. D.lp. **ṣ̌ɛ̃ṃɛ̃ṛa* ≥ stp. *szemra* ≥ *szmeru* dostosował się do formy M.lp. **ṣ̌ɛ̃ṃɛ̃ṛɛ̃* ≥ *szmer*. Natomiast w czasowniku *szemrać*, który ma wspólny rdzeń z rzeczownikiem *szmer*, nie doszło do żadnych wyrównań, dlatego różni się on dziś od mianownikowej postaci tego rzeczownika: *szemrać* ≤ **ṣ̌ɛ̃ṃɛ̃ṛati*.

Formy, w których doszło do wyrównań analogicznych, można znaleźć już w *Bulli gnieźnieńskiej*, która pochodzi z XII w. Są to nazwy osobowe typu: *Domk* ≤ **doṃḳɛ̃*. Brak *-e* w formancie deminutywnym w mianowniku jest tłumaczony wyrównaniem analogicznym do przypadków zależnych, w których jer w pozycji słabej zanikał, np. D. *Domka* ≤ **doṃḳɛ̃* (*doṃku*). Ten typ wyrównań analogicznych miał charakter regionalny – występował w nazwach osobowych pochodzących z północno-wschodniej Wielkopolski.

3.2. Wyrównania analogiczne w przyimkach

Są wyrazy, w których – wbrew zasadzie głoszącej, że jery wygłosowe ulegają redukcji – pojawia się wygłosowe *e* pochodzenia jerowego. Do takiego rozwoju jerów dochodziło w niesamodzielnym pod względem akcentowym formach, jakimi są przyimki. Jako niesamodzielnymi częściami zestrojów akcentowych, czyli grup sylab mających jeden akcent główny, przyimki zachowują się jak sylaba w pojedynczym wyrazie. Dlatego **jery w wyrażeniach przyimkowych wokalizowały się i zanikały zgodnie z zasadami dotyczącymi pojedyn-**

czych wyrazów. Jeżeli w wyrazie określanym w nagłosowej sylabie znajdował się jer w pozycji słabej, wówczas jer w wygłosie przyimka ulegał wokalizacji, zgodnie z zasadą głoszącą, że jery wokalizują się w sylabie poprzedzającej sylabę z jerem słabym, np. **v_ɔ s_ɔne ≥ we śnie*, **z_ɔ m_ɔną ≥ ze mną*.

Po zaniku jerów samogłoska *e* zaczęła pojawiać się w przyimkach także w takich pozycjach, w których nie było to umotywowane występowaniem jeru słabego w nagłosie wyrazu określanego przyimkiem, np. ** z_ɔ sobą ≥ ze sobą*. Było to związane z koniecznością rozdzielenia zbitek spółgłoskowych, które powstały po zaniku jerów na granicy przyimka i wyrazu określanego.

Inną zmianą, która zaszła w przyimkach po zaniku jerów, jest pojawienie się samogłoski *u* w przyimku *ku*, współcześnie rzadko już używanym. Przyimek ten miał przed zanikiem jerów postać **k_ɔ*. W niektórych archaicznych wyrażeniach przyimkowych jest obecna forma poświadczająca zanik *ɔ*, np. w pieśni wielkanocnej rozpoczynającej się słowami *Wesoły nam dziś dzień nastął* psł. zaimek **k_ɔ* ma postać *k*: *Król niebieski k'nam zawitał*. Ta forma przyimka stała się również podstawą do powstania z wyrażenia przyimkowego przymiotnika *grzeczny*, stp. *krzeczny* ≤ **k_ɔ rěči* ‘do rzeczy’. Samogłoska *u* w przyimku *ku* pojawiła się wtórnie, być może pod wpływem oddziaływania *-u* w końcówce celownika rzeczowników męskich i nijakich.

3.3. Analogiczne *e* ruchome

Niekiedy ruchome *e* nie jest wynikiem rozwoju jerów, ponieważ pojawia się w miejscach, w których w formach prasłowiańskich nie było jerów, np. **masł_ɔko ≥ masełko*, **mydl_ɔko ≥ mydełko*, **britv_ɔka ≥ brzytwka*. Warto pamiętać, że jer występuje tu w formancie deminutywnym **-ɔk-* i w formach żeńskich i nijakich zanika.

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. II.3

Kl.Urb.Le. §32

Koneczna 1965: 81–88

Mańczak 1983: 30–31

Miodek 1987: 115–117 (*Tajemnicze jery*)

– 182–183 (*Michalec – Michalca, Kopeć – Kopcia*)

Miodek 1991: 99–101 (*Ruchome samogłoski słowiańskie*)

Miodek 1996: 37–39 (*Kotek – kotka, sweter – swetra*)

– 57–59 (*Havel – Havla i Szustera czy Szustra?*)

Miodek 2000: 52–54 (*Havlowy dzień we Wrocławiu*)

– 130–131 (*Kinkela czy Kinkla*)

– 73–75 (*Rano, w jesienny dżdż*)

Miodek 2007: 151–153 (*Kiedys to byłby Psek przydrożny*)

– 158–160 (*Poczet – pocztu, meczet – meczetu*)

Moszyński 2006: 219

Strut. §28–38

Teksty staropolskie 2003: 30–40

Urb.dial. §12

Walczak 1999: 37–44

JAK UNIKNAĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Nie można obu jerów (*ɔ*, *ɔ̃*) traktować jak tej samej samogłoski. Należy sobie uświadomić, że *ɔ̃* był podobny do takich głosek jak *u*, *a* czy *o*, natomiast *ɔ* był wymawiany jako dźwięk pośredni między *i* oraz *e*.
- Nie można rekonstruować jeru tylnego tylko na podstawie analizy formy, w której zanikł. Należy pamiętać, że po zaniku jeru miękkiego niektóre spółgłoski utraciły miękkość. Aby ustalić, jaki jer wystąpił w danym wyrazie, należy zacząć od analizy formy ze zwokalizowanym jerem, np. rekonstrukcja jeru w formie *psa* (**pɔsa*) powinna być poprzedzona analizą formy *pies* (**pɔsɔ̃*). Można też szukać innej pełnej samogłoski, np. wyraz *gotąb* zrekonstruujemy jako **golɔbɔ̃*, ponieważ w D. lp. w wygłosie tematu fleksyjnego jest spółgłoska miękka: *gotębia*.
- Należy pamiętać, że jer w pozycji mocnej pojawiał się tylko wówczas, gdy był w sylabie bezpośrednio poprzedzającej sylabę z jerem w pozycji słabej, np. **pɔsɔ̃*. Jeżeli sylaby z jerami rozdzielała sylaba z samogłoską pełną, wówczas jer w sylabie poprzedzającej sylabę z samogłoską pełną przyjmował pozycję słabą, np. **sɔ̃borɔ̃* ≥ *zbor*.
- Prawie dla wszystkich wyrazów, w których jest *e* pochodzenia jerowego, można znaleźć formy oboczne, w których jer zanikł; czasem są to wyrazy pokrewne, a nie formy fleksyjne, np. **tɔ̃mɔ̃nɔ̃jɔ̃* ≥ *ciemny*, ale **tɔ̃ma* ≥ *ćma* (pierwotne znaczenie: ‘ciemność’).
- Należy pamiętać, że nie każdy wyraz kończący się dziś spółgłoską był kiedyś zakończony jerem – w dawnych formach czasownikowych takich jak bezokolicznik, np. *nosić* ≤ **nositi*; formy trybu rozkazującego, np. *spuść* ≤ stp. *spuści* (tryb rozk.) ≤ **sɔ̃pusti*; 2. os. lp. cz. ter. czasownika *być* stp. *jeś* (*jesteś*) ≤ **jesi* – znajdowała się krótka samogłoska *i*, która też ulegała redukcji.

- Nie można rekonstruować jeru w pozycji napiętej w miejscu każdej samogłoski *i* oraz *y*. Należy pamiętać, że najczęściej jer w pozycji napiętej występował w formach M. lp. r.m. przymiotników o złożonej odmianie, np. **malъjъ* ≥ *mały*.
- Nie można traktować spółgłosek funkcjonalnie miękkich jako twardych i rekonstruować po nich jerów tylnych. Należy pamiętać, że spółgłoski: *š*, *ž* (*ž* i *rž*), *č*, *ž*, *c*, *z*, *l* były kiedyś miękkie i zgodnie z prawem korelacji miękkości należy po nich umieszczać jer przedni, np. **lъnъ* ≥ *len*.

POMOC DYDAKTYCZNA

Rozwój jerów:

$\bar{\text{b}} \geq e$
$\bar{\text{b}} \geq 'e$
$\bar{\text{b}} \geq \emptyset$
$\bar{\text{b}} \geq (^{\circ})\emptyset$

PYTANIA

1. Wyjaśnij, dlaczego podczas odmiany niektórych wyrazów dochodzi do zaniku *e*, a podczas odmiany innych tak się nie dzieje, np. *pies* : *psa*, ale *człowiek* : *człowieka*?
2. Porównaj pary wyrazów: *mech* || *miech*, *cień* || *dzień* i określ pochodzenie samogłoski *e*. Co wskazuje na *e* pochodzenia jerowego?
3. Dlaczego w wyrazach typu: *mróz*, *wóz*, *niósł* doszło do wzdłużenia zastępczego, a w wyrazach typu: *kot*, *mrok*, *nos* samogłoska nie została wzdłużona?
4. Dlaczego w mianowniku wyrazów *koza*, *brzoza*, *woda* nie ma samogłoski, którą zapisujemy jako *ó*, skoro jest w dopełniaczu lm. tych wyrazów: *kóz*, *brzóz*, *wód*?
5. Wyrazy: *dom*, *ogon*, *dłoń*, *stoń*, *klon* kończą się na spółgłoskę dźwięczną, jednak nie widać w nich efektów wzdłużenia zastępczego. Dlaczego?
6. Odwołując się do wiedzy z gramatyki historycznej, wyjaśnij genezę oboczności *o* : *ó* we współczesnym języku polskim (np. *mróz* : *mrozu*, *wiódt* : *wiodła*).
7. Wyjaśnij, dlaczego oboczność *o* : *ó* nie występuje w rzeczownikach męskich, w których w M. lp. w wygłosie jest spółgłoska bezdźwięczna lub nosowa?

8. Dlaczego jako ó zapisujemy tę samogłoskę *u*, która alternuje z *o* (np. *wóz*, *mróz*, *mój*)?
9. Co wskazuje, że w wyrazie *szmer* po głosce *š* był jer miękki?
10. Dlaczego w parach wyrażen przyimkowych typu: *ode mnie – od ciebie*, *w mieście – we wsi* przyimki mają różną postać?

ĆWICZENIA

1. Zaznacz pozycję jerów w podanych przykładach:

<i>podъ vьsьjъ</i>	<i>nadъ stolъkomъ</i>
<i>podъvorьko</i>	<i>nadъ mьnojъ</i>
<i>šьmьrь</i>	<i>podъ grušьkъ</i>
<i>tьmьnika</i>	<i>otъ pьsa</i>
<i>bьčьkь</i>	<i>blizьnьjь</i>

2. Od podanych poniżej form mianownikowych utwórz formy dopełniacza dla par rzeczowników:

<i>mech – miech</i>	<i>len – leń</i>
<i>dzień – cień</i>	<i>wieś – wiek</i>
<i>sen – sień</i>	<i>bez – bieg</i>
<i>pies – bies</i>	<i>lew – lek</i>
<i>szew – szelest</i>	<i>brew – brzeg</i>

3. Posługując się rekonstrukcjami wyrazów z ćw. 2, wyjaśnij, dlaczego alternacja *e* : \emptyset występuje w odmianie tylko niektórych rzeczowników.
4. Od podanych dopełniaczy utwórz mianowniki i zrekonstruuj te dwie formy. Wyjaśnij, dlaczego w dopełniaczu w nagłosie jest spółgłoska twarda, podczas gdy w mianowniku jest spółgłoska miękka:

psa, dnia, wsi

5. Zrekonstruuj podane poniżej wyrazy; najpierw utwórz wyrazy podstawowe dla podanych derywatów i zrekonstruuj je, potem wykonaj rekonstrukcje podanych derywatów:

<i>piesek</i>	<i>meszek</i>	<i>kietek</i>
<i>pieniek</i>	<i>łebek</i>	

6. Ustal, kiedy występował tzw. jer w pozycji napiętej, i wykonaj rekonstrukcje wyrazów, w których jer w tej pozycji wystąpił:

- a) *mały*, (*tych*) *myszy*, *mali*, *dobry*, *mili*
- b) *chłopi*, *miły*, *bliźni*, (*tych*) *kości*, *widzi*
- c) (*tych*) *wsi*, *krótcy*, *duży*, *zdrów*, *bierny*

7. Zrekonstruuj podane poniżej wyrazy i ustal, kiedy w wygłosie danej formy był jer, a kiedy inna samogłoska:
- miłość, nosić, nieś, kość, siedź, bój* ‘walka’
 - lękać, złość, korzyść, bić, gość, stój*
8. W poniższych derywatach zaznacz formanty słowotwórcze. Utwórz współczesne formy tych wyrazów:
- *pъsъkъ, *kotъkъ, *kozъlъkъ, *kupъcъ, *slěpъcъ,
*sъlamati, *vъnosjъ, *kъrěčъnъjъ, *věrnъjъ, *matъka, *kozъka*
9. Sprawdź w słowniku etymologicznym pochodzenie poniższych wyrazów i wyjaśnij na podstawie podanych tam rekonstrukcji ich budowę:
- dzisiaj, grzeczny, wewnętrzny,
odetchnąć, przede wszystkim*
10. Zrekonstruuj podane poniżej wyrażenia przyimkowe i wyjaśnij, dlaczego w wygłosie niektórych przyimków jest samogłoska e:
- nade wszystko – nad tobą*
 - ze lmem – z kotem*
 - we dnie – w nocy*
 - przede mną – przed tobą*
11. Ustal, stosując rekonstrukcje, która z podanych form jest motywowana historycznie, a która powstała w wyniku odstępstw od procesów zaniku i wokalizacji jerów:
- piesek – psek*
 - szewc – szwiec*
 - szemra – szmeru*
12. Ustal, jakie konsekwencje zaniku i wokalizacji jerów obrazują następujące wyrazy lub pary wyrazów (wzdłużenie zastępcze, zanik miękkości spółgłoski, zanik dźwięczności spółgłoski, alternacje *e* : \emptyset , powstanie sylaby zamkniętej, zawieszenie prawa korelacji miękkości). Zrekonstruuj te wyrazy:
<i>bóg</i>	<i>len : lnu</i>
<i>psa</i>	<i>mech : mchu</i>
<i>gołąb</i>	<i>bez : bzu</i>
<i>głąb</i>	<i>szła (ale: szedł)</i>
13. Podziel podane poniżej wyrazy na takie, w których występuje tzw. *e* ruchome analogiczne i *e* ruchome pochodzenia jerowego:
- mydełko, ekwipunek, gąsek, maselko, palec, brzytewka, matek, stołek, wizerunek, kotek, chłopiec*

14. Spróbuj odnaleźć wśród tych liter prasłowiańskie rekonstrukcje następujących wyrazów:

*brodzić, mech, ciemność, domek, zebrać, rów,
duży, odnieś, kozioł (stp. kozieł), dzień, piesek*

o	d	ъ	n	v	ě	b	r	o	d	i	t	i
d	ъ	o	p	e	s	ъ	š	o	n	ъ	v	u
u	o	t	ъ	n	e	s	i	g	v	ъ	v	p
ž	č	m	ъ	p	ъ	s	ъ	k	ъ	b	ě	r
ъ	e	ž	ъ	v	a	l	u	s	ъ	t	r	o
j	k	o	t	k	u	p	x	o	m	ъ	ъ	v
ъ	o	n	o	š	ъ	r	o	ъ	l	ъ	n	ъ
t	ъ	m	ъ	n	o	s	t	ъ	i	j	ъ	d
v	b	ъ	o	v	o	ъ	z	i	ъ	i	j	ъ
ž	ě	m	ъ	x	ъ	o	l	n	x	ž	ъ	ě
v	i	š	n	e	k	l	ъ	a	s	ъ	a	g
č	o	b	ě	o	x	d	u	z	i	ъ	j	ъ
s	ъ	b	ъ	r	a	t	i	j	ъ	ž	ě	ъ

15. W których wyrazach samogłoska oznaczona jako *ó* pochodzi z wzdłużenia zastępczego? Uzasadnij swoją opinię:
- zachód, mógł, wróg, zawód, skóra*
 - zdrówko, mózg, próchno, góra, kót (D. lm.)*
 - stól, król, zdrów, naród, ogród*
16. Wyjaśnij, dlaczego w niektórych wyrazach występuje alternacja *o* : *ó*, a w innych – nie, np.:
- dom* : *domu* ale: *droga* : *dróg*
bok : *boku* ale: *bóg* : *boga*
rok : *roku* ale: *róg* : *rogu*
stok : *stoku* ale: *stóg* : *stogu*
17. W prasłowiańszczyźnie niektóre grupy spółgłoskowe nie mogły istnieć. Wyjaśnij genezę współczesnych grup spółgłoskowych w wyrazach:
ścienny, żeński, babka, domku, wierny, równy, szydełko
18. Wpisz rekonstrukcje podanych wyrazów w diagram. Każda rekonstrukcja ma inną liczbę liter. Niektóre wyrazy nie były znane w języku prasłowiańskim (naczelnik, podolski), ale podstawy słowotwórcze i formanty były znane, zatem rekonstrukcja będzie próbą ustalenia, jak wyglądałyby te wyrazy w języku prasłowiańskim, gdyby istniały):
- tani, umęczon, syn, nalewać,
ciemność, naczelnik, podolski*

2. Z podanych fragmentów wiersza Słoty *O chlebowym stole* (ChS: 285–286) wypisz wszystkie wyrazy, w których *i* lub *y* pochodzi z rozwoju jerów w pozycji napiętej. Wykonaj rekonstrukcje tych form. Wskaż cztery wyrazy, w których samogłoski długie powstały w wyniku wzdłużenia zastępczego.

*Przetoć stoł wieliki świeboda;
Staje na nim piwo i woda,
I k temu mięso i chleb,
I wiele jinych potrzeb,
Podług dostatka tego,
Kto le może dostać czego [...]
A mnogi idzie za stoł,
Siędzie za nim jako woł,
Jakoby w ziemię wetknął koł [...]
Jest mnogi ubogi pan,
Cso będzie książetom znan
I za dobrego wezwan.*

3. W tekście gwarowym podanym poniżej wskaż co najmniej cztery wyrazy, w których doszło do wzdłużenia zastępczego. Czym różnią się te wyrazy od odpowiadających im form z polszczyzny ogólnej? Korzystając z wiadomości dotyczących rozwoju samogłosek długich (rozdz. II.6), wyjaśnij przyczyny tych różnic.

Godajom, że tero to koždy gospodarz bogocz; nazbijoj piniąchuw i tero tylko siedzi f chałpie pod piecym i rachuje mary [marki] i nie wi, kaj je schować pszed złodziejami, bo zakopać f sadzie ni może, bo zgnijom, f chałpie tyż nieskoro, bo myszy papiur zechlajom. To tylko tak sie go-do. A jak tu mić co, kiej Mimcy co mogli, to zabrali. Człowiek ta zacharapcił jałfke i jednygo kunia, co muk, to robił na tych pore morgach piochu – ale bo to co wyrobi? Doczekołym sie krowy – ale gdzie ta, tujskiego roku krufsko sie zmarnowało, złostoł cielok; kuń tyz ledwo nogamy włuczy.

tekst gwarowy z Małopolski (Urbańczyk 1962: 85)²⁹

4. W podanym fragmencie *Bulli gnieźnieńskiej* (ChS: 19) wskaż cztery wyrazy (nazwy), w których występuje *e* pochodzenia jerowego. Uzasadnij swój wybór – jak rozpoznałeś, że *e* pochodzi z jerów? Czy wśród podanych poniżej nazw są też takie, w których brak *e*, choć rozwój jerów wskazuje, że pierwotnie w wyrazach tych występował jer w pozycji mocnej? Czy potrafisz wyjaśnić, dlaczego w tych formach doszło do zaniku jeru?

²⁹ Tekst podano w uproszczonej pisowni fonetycznej.

Również Silc z tymi: Żyłka, Miłowan, Niesuł, Radzięta, Ciechuta, Sypień, Krzepk, Smił, Redosz, Lestnica [...]. Również Dobrylewo z tymi posiadaczami: Sulistryj, Krostawc, Rdzek. Również Świeprawicy z tymi: Kusz, Krotosza [...]. Również Łysino z tymi: Poniat, Kwiatek, Targosza, Strzałek [...]. Również Dębica, Radowit z tymi jej posiadaczami: Smarczek, Doman, Siedlewit, Łokana, Wieścina.

II.2. PRZEGŁOS

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Dlaczego czasowniki od takich wyrazów jak *biały*, *piana*, *wiara* brzmią: *bielić*, *pienić* *wierzyć*, a nie: *!bialić*, *!pianić*, *!wiarzyć*?
2. Dlaczego w tematach słowotwórczych wyrazów z tej samej rodziny pojawia się raz głoska *e*, a raz *o* (np. *zióło* : *ziele*, *żona* : *żenić*)?
3. Dlaczego Rosjanie mówią *b'etyj*, a Polacy *biały*?
4. Dlaczego w wierszyku J. Brzechwy pojawia się nietypowa forma imienia Piotr: *Nie pieprz Pietrze wieprza pieprzem*?
5. Dlaczego podczas odmiany przez przypadki w niektórych wyrazach występuje alternacja *a* : *e* (np. *wiatr*, *o wietrze*), a w innych, podobnych, brak takiej wymiany (np. *wiadro*, *w wiadrze*)?
6. Dlaczego wyraz *osioł* ma nietypową odmianę, mówimy *osta*, a nie: *!osioła*?
7. Dlaczego formy pochodzące od wyrazu *kwiat* brzmią *kwiatny*, *kwietnik*, a nie *!kwiatny*, *!kwiatnik*?
8. Dlaczego w mowie mieszkańców wsi można usłyszeć formy: *mietła*, *biedro*, *niesę*?
9. Czy wyrazy *pleść* i *plot* są w jakiś sposób ze sobą związane?
10. Czy *Pieskowa Skala* zawdzięcza swą nazwę piaskom? Jaka jest etymologia tej nazwy?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Przeglós jako proces językowy

1.1. Istota przeglósu

Przeglós, zwany również dyspalatalizacją samogłosek, **to proces przekształcania się samogłosek przednich stojących przed spółgłoskami przedniojęzykowo-zębowymi twardymi (*t, d, s, z, n, r, ł*) w odpowiadające im wysokością**

samogłoski tylne, przy czym spółgłoski zmiękczone przez samogłoski pierwotnie przednie pozostawały miękkie także po przegłosie. Przeglósowi nie ulegały samogłoski wysokie, czyli *i* oraz zanikający już w tym czasie jer przedni. Natomiast samogłoska nosowa *e*, która podlegała temu procesowi, przeszła potem szereg zmian, które zatarły skutki przegłosu (zob. część II.4 i II.5). Na polskim obszarze językowym można obserwować rezultaty przegłosu samogłoski **ě* i **e*. Były to odpowiednio: przejście **ě* w *a* i przejście **e* w *o* (np. **sěno* ≥ *siano*, **sedьlo* ≥ *siodło*).

$e \text{ -----} > o$ $\check{e} \text{ -----} > a$

Przegłos zachodził tylko przed spółgłoskami zębowymi twardymi, **ě* i **e* stojące przed spółgłoskami innymi niż *t, d, s, z, n, r, ł* nie ulegały zmianie w *a* i *o*:

$\check{e} + t, d, s, z, n, r, ł \geq a$ $\check{e} + \text{inna niż } t, d, s, z, n, r, ł \geq e$
--

Dlatego w wyrazach pokrewnych i w formach fleksyjnych, w których po **ě* lub po **e* nie znalazła się spółgłoska zębowa twarda, bo np. formant słowotwórczy lub fleksyjny powodował zmiękczenie tej spółgłoski, nie doszło do przegłosu. Doprowadziło to do powstania alternacji tematycznych *e : o* i *e : a*.

np.: **věra* ≥ *wiara* ale: **věriti* ≥ *wierzyć*; **věř* ≥ *wierze*
 **bělъjь* ≥ *biały* ale: **běliti* ≥ *bielić*
 **pěna* ≥ *piana* ale: **pěniti* ≥ *pienić*

$e + t, d, s, z, n, r, ł \geq o$ $e + \text{inna niż } t, d, s, z, n, r, ł \geq e$
--

np.: **zelo* ≥ *zióło* ale: **zelъje* ≥ *ziele*
 **žena* ≥ *żona* ale: **ženiti* ≥ *żenić*

Istotę przegłosu samogłosek przednich stojących przed twardymi *t, d, s, z, n, r, ł* H. Koneczna (1965: 50) tłumaczy następująco: „Spółgłoski te jeszcze i w dzisiejszej wymowie wykazują nieznaczne zagłębienie środkowej części języka, a ruch ten, przygotowany już w czasie wymawiania samogłoski poprzedzającej, współdziałał w usunięciu palatalnych elementów artykulatoryjnych w samogłosce. Mamy tu więc do czynienia ze zjawiskiem absorpcji fonetycznej: samogłoska, upodobniając do siebie poprzedzającą spółgłoskę [...], zatracą istotną swą artykulację przednią, która zostaje wchłonięta przez palatalizującą się spółgłoskę”.

1.2. Zasięg przeglósu w językach słowiańskich

Porównanie języka polskiego z innymi językami słowiańskimi pozwala zauważyć pewne regularne różnice. W języku polskim istnieją wyrazy, w których samogłoska szeregu tylnego, np. *a*, występuje po spółgłosce miękkiej, jak np. w wyrazie *biały*, podczas gdy w innych językach słowiańskich, które nie należą do grupy lechickiej, po spółgłosce miękkiej występuje, zgodnie z prawem korelacji miękkości, samogłoska szeregu przedniego, np. w języku rosyjskim odpowiednik polskiego *biały* brzmi *b'el'ij*. Przyczyną pojawienia się tych różnic był proces przeglósu³⁰, który objął swym zasięgiem tylko część języków słowiańskich, w tym języki lechickie.

Jeszcze w czasie trwania wspólnoty prasłowiańskiej nastąpiła zmiana, której rezultaty są podobne do przeglósu i występują we wszystkich językach słowiańskich – prasłowiańskie połączenia: **čě, *žě, *šě, *jě* przekształciły się – niezależnie od następującej po nich głoski – w: *ča, ža, ša, ja*. Proces ten nazywa się **przegłosem prasłowiańskim**, np.: **čěsь*, pol. *czas*, ros. *cz'asy* 'zegarek'. Pojawienie się alternacji *a : e* w formach czasownika, w których wcześniej – niezależnie od następującej spółgłoski – po *č, ž, š* była samogłoska *a*, np. *krzyczat* || *krzyczeli* ≤ **kričalb* || **kričali*; *leżał* || *leżeli* ≤ **ležalb* || **ležali*, wywołane jest wyrównaniem analogicznym do form, w których zaszedł przeglós, takich jak np.: *cierpiał* || *cierpieli*, *widział* || *widzieli*.

1.3. Czas trwania przeglósu

Przegłós zaszedł z pewnością po rozpadzie wspólnoty prasłowiańskiej i dlatego jego skutki nie występują we wszystkich językach słowiańskich: pol. *piasek, piana, wiara, wianek*, ros. *p'esok, p'ena, w'era, w'enok*.

Przegłós był procesem wcześniejszym niż wokalizacja jerów, o czym świadczy fakt, że *e* pochodzenia jerowego nie ulegało przeglósowi (np. *sen, pies, len*, a nie: *!son, !pios, !lon*). Był późniejszy niż metateza grup *-er-*, *-el-* (zob. część II.3), o czym świadczą formy:

³⁰ W niektórych podręcznikach i opracowaniach (np. Strut.: 43–44) odróżnia się przeglós polski i lechicki, częściej jednak autorzy wybierają jedno z określeń: przeglós lechicki (np. Dług.Dub.: 83) lub przeglós polski (np. *Encyklopedia języka polskiego* 1991: 269), albo też posługują się terminem 'przegłós' bez dodatkowych określeń (Walczak 1999: 35–36). Każdy z tych wyborów jest uzasadniony, jednak w związku z uznaniem kaszubszczyzny za język etniczny, w którym występuje przeglós **e ≥ o*, wydaje się, że nie można mówić o przeglósie jako zjawisku, którego ślady pozostały tylko w języku polskim. Warto jednak pamiętać, że przekształcenie *e* w *o* nastąpiło nieco później niż przeglós *ě ≥ a* i miało mniejszy zasięg: przeglós samogłoski **ě* objął wszystkie języki z grupy lechickiej, natomiast przeglós samogłoski **e* nie objął grupy języków zachodniolechickich (połabskich) (zob. Kl.Urb.Le.: 43–35).

wrzos: **versъ* (metateza) \geq **vr'esъ* (przełós) \geq *wrzos*
 brzoza: **berza* (metateza) \geq **br'eza* (przełós) \geq *brzoza*

Najstarsze poświadczenie formy z przełosem pochodzi z IX w. Jest to zapis nazwy plemienia Dziadoszan w dokumencie sporządzonym przez anonimowego autora, zwanego *Geografem Bawarskim*. Historycy języka uznają czas wydania tego dokumentu za początek procesu przełosu. Trwał on co najmniej trzy wieki; zachodził jeszcze w czasie, gdy wraz z chrztem Polski zaczęły się pojawiać zapożyczenia związane chrześcijaństwem, np. *anioł, kościół, Piotr*³¹. Ponieważ w najstarszym polskim dokumencie pochodzącym z XII w., czyli *Bulli gnieźnieńskiej*, nie ma form bez przełosu, przyjmuje się, że przełós zakończył się najpóźniej w XII w.

2. Konsekwencje przełosu

2.1. Alternacje *a : e i o : e*

Współcześnie najbardziej widoczną konsekwencją przełosu jest powstanie alternacji samogłoskowych *a : e i o : e*. Przełós wywoływały znajdujące się po pierwotnych samogłoskach szeregu przedniego **ě, *e* spółgłoski przedniojęzykowo-zębowe twarde: *t, d, s, z, n, r, ł*. Często jednak podczas odmiany przez przypadki w końcówce fleksyjnej pojawiała się samogłoska szeregu przedniego, która miękczyła poprzedzającą ją spółgłoskę. Powstawały wówczas spółgłoski: *r', d', s', z', n', l'*, które przekształciły się w *ć, dź, ś, ź, ń, ż* (zapisywane jako *rz*), *l'*. Ich pojawienie się nie dopuszczało do przełosu. Jeśli w jednej formie dochodziło do przełosu, a w innej nie, powstawały alternacje, np.:

wiara \leq **věra* ale: *o wierze* \leq **o věřě*
niose \leq **neso* ale: *niesiesz* \leq **nesešb*
plotę \leq **pletō* ale: *pleść* \leq **plesti*

Podobna sytuacja mogła wystąpić także w derywatach powstałych przez dołączenie do tematu zakończonego spółgłoską przedniojęzykowo-zębową formantu rozpoczynającego się samogłoską przednią, np.:

leśny \leq **lěšnъjъ* ale: *las* \leq **lěšъ*³²

³¹ Wyrazy *kościół, anioł, Piotr* dostały się do języka polskiego po 966 r. i są zapożyczeniami z języka łacińskiego poprzez medium czeskie (por. łac.: *castellum, angelus, Petrus*). Językoznawcy nie są zgodni, czy wyrazy te są dowodem na to, iż przełós działał jeszcze w X w. Niektórzy twierdzą, że zmiana *e* na *o* w tych wyrazach mogła się dokonać przez analogię do podobnych form (Wieczorkiewicz, Sinielnikoff 1965: 36).

³² Zob. też pozorny brak przełosu.

W języku polskim występują także alternacje *e* : *o*, w których *o* stoi po spółgłosce twardej, np. *pleść* || *plot*, *mrzeć* || *mór*, *mleć* || *młot*. Przyczyną przedstawionych tu alternacji nie jest przeglós, ale zjawisko o wiele wcześniejsze: **apofonia praíndoeuropejska**. Jest to najstarsza alternacja wokaliczna, której relikty zachowały się w wielu językach indoeuropejskich. Apofonia pozwalała odróżnić formy, które pochodziły ze wspólnego rdzenia, np. czasownik i rzeczownik: *pleść* ≤ **plesti*; *plot* ≤ **plot*. Współcześni użytkownicy języka nie zawsze dostrzegają wspólny rdzeń etymologiczny w tych wyrazach. Aktualne znaczenie wyrazu *plot* ‘ogrodzenie’ nie wskazuje już na sposób jego wykonania – dawniej płoty były plecione z gałęzi.

Apofonia nie zaburza korelacji miękkości – samogłoski z szeregu tylnego znajdują się po spółgłoskach twardych, a samogłoski szeregu przedniego – po spółgłoskach miękkich, np. *tok* || *ciec*. **Pozwala to odróżnić współczesne formy, w których ta alternacja wystąpiła, od form powstałych w wyniku przeglósu**. Ponadto apofonia różniła się od przeglósu tym, że jej wystąpienie nie było uzależnione od kontekstu fonetycznego – alternująca samogłoska mogła występować przed każdą spółgłoską, a nie tylko przedniojęzykowo-zębową twardą, np. *wozić* || *wieźć*.

2.2. Fonologizacja miękkości i defonologizacja fonemów *i* – *y*

Przeglós, określany też jako dyspalatalizacja, doprowadził do zerwania prasłowiańskiego prawa korelacji miękkości. Samogłoski *a*, *o*, *ɔ*, które powstały z odpowiadających im samogłosek przednich, mogły już stać po spółgłoskach miękkich, np. w wyrazach *wiosna*, *piasek*, *miała*. W konsekwencji nastąpiła **fonologizacja miękkości – miękkość spółgłosek stała się cechą dystynktywną, czyli różnicującą znaczenie wyrazów, np. psł. *mara – *měra, pol. mara – miara**. W prasłowiańszczyźnie znaczenie tych wyrazów różnicowała samogłoska, po przeglósie tę funkcję przejęła spółgłoska twarda w opozycji do miękkiej. Dziś dyskusyjne jest istnienie miękkich fonemów wargowych, ponieważ już od XVII w. (na Mazowszu) miękkość spółgłosek wargowych była realizowana asynchronicznie. Jednak bezpośrednio po przeglósie opozycja spółgłoska miękka : twarda była fonologiczna, tzn. odpowiadała za znaczenie wyrazów (szerzej problem dalszych zmian statusu fonologicznego, czyli samodzielności niektórych spółgłosek miękkich, jest omówiony w części III.2).

Po przeglósie samogłoski *a*, *o*, *ɔ* mogły być wymawiane po spółgłoskach miękkich. Nieco później, i z innych przyczyn, dołączyła do nich samogłoska *u* (zob. część II.6 – rozwój pochylonej samogłoski *o*). W momencie przeglósu do szeregu tylnego należała samogłoska *y*³³. Jest to jedyna samogłoska, która nie może być wymawiana po spółgłoskach miękkich. Natomiast wysoka przednia samogłoska *i* nie może być wymawiana po spółgłoskach twardych. Para samo-

³³ Obecnie samogłoska ta zmieniła tak artykulację, że jest wymawiana jak samogłoski przednie.

głosek wysokich *i* – *y* zachowała zatem właściwości, które miały wszystkie samogłoski przed procesem przeglósu i wokalizacji tylnego jeru w *e*. Jednak w sytuacji gdy miękkość stała się cechą fonologiczną spółgłosek, opozycja *y*, *i* uległa defonologizacji – zaczęto uważać, że głoski *y*, *i* są realizacjami jednego fonemu. Dowodem tego może być propozycja Jakuba Parkoszowica, który traktował oba dźwięki jak jedną samogłoskę, w której rozróżniał tylko iloczas długi i krótki. Proponował, by litera *y* oznaczała zarówno długie *i*, jak długie *y*, natomiast litery *i* używał na oznaczenie krótkiego *i* oraz krótkiego *y*. W podobny sposób wzajemny stosunek *y* oraz *i* określał w XIX w. Mroziński, a potem cała szkoła polskich fonologów (por. Koneczna 1965: 128). W myśl opisanego podejścia fonem ten jest realizowany jako głoska *y* w sąsiedztwie spółgłoski twardej, np. *być* ≤ **byti*; natomiast w sąsiedztwie spółgłoski miękkiej jako *i*, np. *bić* ≤ **biti*.

Propozycja Parkoszowica nie została uwzględniona przez kolejnych reformatorów grafii i drukarzy. Obie głoski zapisywano za pomocą różnych znaków. O uznaniu samodzielności artykulacyjnej głosek *i* oraz *y* decyduje także wiele innych względów, takich jak np. postulat ujednoczenia i uproszczenia systemu fonologicznego, świadomość użytkowników języka dotycząca odrębności dźwięków *y*, *i*, odrębne litery dla tych głosek (zob. Greszczuk 1996: 81–85). W najnowszych współczesnych opracowaniach z zakresu fonetyki opisowej i fonologii obie głoski są traktowane jako dwa odrębne fonemy (zob. Ostaszewska, Tambor 2008, Strutyński 1995, Ročlawski 1986, Sawicka 1995, Wróbel 2001).

3. Anomalie w procesie przeglósu i po jego zakończeniu

3.1. Wyrównania analogiczne

Proces wyrównań analogicznych rozpoczął się już w epoce staropolskiej i trwa do dziś. Objął m.in. formy celownika i miejscownika lp., takie jak np. *o wiadrze*, *o sianie*, *o żonie*. Formy te w dobie staropolskiej miały postać: *o wie-drze*, *o sienie*, *o żenie*³⁴. Wyrównanie analogiczne nie występuje regularnie we wszystkich wyrazach; brak go np. w odmianie takich wyrazów jak: *wiatr* – *o wie-trze*, *miara* – *o mierze*. Wyrównania analogiczne doprowadziły też do wycofania przeglósu w formach, w których były warunki do zaistnienia tego procesu, np. w wyrazach: *krześło*, *cena*, stp. *krzaśło*, *cana* doszło do wyrównania do tematu Msc. lp.: *o krześle*, *o cenie* – zapewne dlatego, że formy te były częściej używane. Podobny proces zaszedł w bezokoliczniku *czesać*, stp. *czosać* – tu do wyrównania analogicznego doszło zapewne pod wpływem form czasu teraźniejszego, np. *czeszę*.

³⁴ Por. np. tytuł fraszki J. Kochanowskiego: *Dorocie z Michowa żenie jego*.

3.2. Odstępstwa od przeglósu

We współczesnym języku polskim obserwujemy liczne odchylenia i nieregularności związane z występowaniem procesu przeglósu.

- W niektórych wyrazach przeglós nie zaszedł mimo istnienia warunków: psł. **ž* stało przed spółgłoską przedniojęzykowo-zębową twardą, jednak nie przekształciło się w *a*. Zjawisko to obserwujemy w takich wyrazach jak np. *cesarz*, *kobieta*, *rzezać*. Często są to wyrazy o niewyjaśnionej etymologii, które nie były notowane w dobie staropolskiej, takie jak np. *kobieta*.
- W języku polskim są wyrazy, w których przeglós zaszedł mimo braku warunków: psł. **e* stało tu przed spółgłoską inną niż przedniojęzykowo-zębową twarda, np. *macocha* ≤ **matjexa*, *poziomka* ≤ **pozem̃ka*, *pożoga* ≤ **požega*.
- W języku polskim są wyrazy, które wydają się wyjątkami od reguły, że *e* pochodzenia jerowego nie ulega przeglósowi, np. *osioł* ≤ **osyl̃b*, *kozioł* ≤ **kozyl̃b*, *dzionek* ≤ **d̃bñk̃b*, *wioska* ≤ **ṽbs̃ka*. Jest to zjawisko tzw. **falszywego przeglósu**. Analiza form, które niekiedy występowały jeszcze w XIX w., takich jak: *kozioł*, *osieł*, wskazuje, że samogłoska *o* pojawiła się w miejscu *e* pochodzenia jerowego znacznie później. W takich formach jak *kozioł* zjawisko przekształcenia *e* w *o* jest związane z zanikaniem wymowy *ł* jako głoski przedniojęzykowo-zębowej. Obecnie głoska ta jest wymawiana jako *u*. Artykulacja tej głoski powoduje, że język układa się do wymowy samogłoski tylnej już przy wymawianiu samogłoski poprzedzającej *u* i w ten sposób powstaje samogłoska szeregu tylnego, czyli *o*. W wyrazach takich jak *wioska*, *dzionek*, w których po dawnym *e* nie było *ł*, samogłoska *o* pojawiła się na zasadzie analogii do form z przeglósem. W formach, w których samogłoska *o* powstała w miejscu *e* ≤ *b*, *ɓ*, można zauważyć zjawisko alternacji *o* : \emptyset – np. *osioł* : *osta*, ponieważ wyraz ten w D. lp. miał w temacie jer w pozycji słabej: **os̃pla*.
- Niekiedy w polszczyźnie występują pary wyrazów zróżnicowanych znaczeniowo, ale pochodzących od tego samego wyrazu prasłowiańskiego. Wyrazy te różnią się także formalnie: w jednym z nich doszło do przeglósu, w drugim – nie, np. *biada* ‘wykrzyknik wyrażający zagrożenie’ || *bieda* ‘ubóstwo’ ≤ **běda*; *na czele* ‘określenie wyrażające przewodzenie grupie ludzi’ || *na czole* ‘na części twarzy’ ≤ **na čelě*, *dzięło* ‘coś, co ktoś wykonał’ || *dziąło* ‘broń artyleryjska’ ≤ **dělo*. W przedstawionych parach jedna z form jest regularna, np. *dziąło*, *na czele*, *biada* – druga natomiast jest rezultatem wyrównania analogicznego.

3.3. Przeglós w przyimkach

Przeglós w niesamodzielnym akcentowo formach, takich jak przyimki, dokonywał się w zależności od tego, czy nagłos wyrazu stojącego po przyimku był twardy czy miękki. Miękki nagłos powodował, że miękko wymawiana była

także spółgłoska przedniojęzykowo-zębowa w wygłosie przyimka. Do przegłosu wówczas nie dochodziło. Przeglós nie zachodził np. w wyrażeniu *przez wieś* ≤ **perzъ вѣсь*. W wyrażeniu *przed tobą* ≤ **perdъ tobojо* były natomiast warunki do przegłosu. Ostatecznie w przyimkach, dzięki analogii do form, w których wyraz określany rozpoczynał się spółgłoską miękką, zachowały się jedynie formy bez przegłosu – niezależnie od kontekstu fonetycznego.

3.4. Pozorny brak przegłosu

W wyrazach zakończonych formantami *-ny* i *-nik*, takich jak np. *kwiety*, *kwietyk*, *sienny*, *siennik*, *bierny*, *biernik*, brak przegłosu w tematach słowotwórczych, mimo że współcześnie *e* stoi w nich przed spółgłoską przedniojęzykowo-zębową twardą. Nie jest to jednak odstępstwo od przegłosu, bowiem w języku prasowiańskim formanty *-ny* i *-nik* miały postać **-ьнѣѣ*, **-ьникѣ*. Jer przedni lekko palatalizował spółgłoski przedniojęzykowo-zębowe, a tym samym blokował zachodzenie przegłosu. Stąd formy:

**květ-ьнѣѣ*, **květ-ьникѣ* ≥ *kwiety*, *kwietyk*

**sěň-ьнѣѣ*, **sěň-ьникѣ* ≥ *sienny*, *siennik*

**ber-ьнѣѣ*, **ber-ьникѣ* ≥ *bierny*, *biernik*

3.5. Przeglós w gwarach

W gwarach wynikające z przegłosu oboczności *a : e* i *o : e* mogą być rozmieszczone nieco inaczej niż w języku ogólnym. W niektórych wyrazach przeglós zachował się, choć nie ma go w języku literackim, np. *rzazać*, *krzaśto*. W innych wyrazach nie został przeprowadzony, mimo iż jest w języku literackim. Dla Małopolski charakterystyczny jest brak przegłosu po spółgłoskach wargowych w wyrazach *biedro*, *wiesna*, *pierun*, *mietła*, *Pieter*. Również charakterystyczny dla dialektu małopolskiego jest brak przegłosu w formach 1. os. lp. i 3. os. lm. czasowników, np. *niesę*, *pletę*, *wieżę* i *niesą*, *pletą*, *wieżą*, a także w formach z postacią *-ł-* przyrostka imiesłowowego, np. *nieśtam*, *nieśtem*, *nieśtaś*, *nieśteś*, *nieśto*, *nieśtyśmy*, *nieśty*. Jest to efekt wyrównania analogicznego do form bez przegłosu, np. *wieszysz*, *wiezie*, *wieziemy*, *wieziecie*, *nieśliście* (Karaś 1969: 352–353).

Przegłós a nazwy własne

Ponieważ w polskim systemie nazewniczym możemy odnaleźć wpływy wielu języków (nie tylko słowiańskich), ponadto nazwy powstawały w różnym czasie i utrwały rozwój języka w różnych jego stadiach, możemy dziś obserwować istnienie wielu nazwisk i nazw miejscowych, które mają wspólny źródłosłów, ale nieco inną formę, np. *Brzoza* – forma z przegłosem || *Breza* – forma bez przegłosu || *Bereza* – forma z pełnogłosem (por. część II.3).

Nazewnictwo miejscowe na terenach Łemkowszczyzny i Bojkowszczyzny nosi wiele cech fonetyki ukraińskiej, toteż często spotyka się formy bez przegłosu, np. *Kiczera* (obok: *Kiczora*), *Seło* || *Sieło*, *Bereza*, *Mesto*, *Brzezowa Niedźwiada*, *Berdo*, *Berdejów* (obok *Bardo*).

Nazwy geograficzne (toponimy) pochodzące od apelatywów, w których nastąpił przegłos, zachowują alternacje *a : e* i *o : e*, np. *Nowy Świat*, Msc. (*o*) *Nowym Świecie*, *Małe Miasto*, Msc. (*o*) *Małym Mieście*, *Podlas*, Msc. (*o*) *Podlesie*. Natomiast w nazwach osobowych temat ulega stabilizacji i alternacje są eliminowane, np. *Lato*, *Obiała*, *Wiatr*, *Obiad*, Msc.: (*o* *panu*) *Lacie*, *Obiale*, *Wiatrze*, *Obiadzie*. Nazwiska utworzone od apelatywów z fałszywym przeglosem mają odmianę wariantywną: *Kociot* – *Kociota* || *Kotta*, *Kozioł* – *Kozioła* || *Kozła* (Grzenia 1998: 69–70, 228; Cieślíkowa 2002: 21).

Osobną uwagę należy poświęcić staropolskim formom imienia *Piotr* i nazwom miejscowym powstałym na bazie tego imienia. Imię to dotarło do Polski wraz z przyjęciem chrześcijaństwa, a jego forma z *-o* po miękkiej *p'* świadczy o tym, że w momencie zapożyczenia w języku polskim działał przegłos. W odmianie tego imienia dość długo istniała oboczność: M. lp. *Piotr* – W. lp. *Pietrze*. W temacie wołacza pozostała samogłoska *e* wskutek miękczącego wpływu końcówki fleksyjnej *-e*. W języku literackim imię to odmienia się bez alternacji *e : o*.

W początkowej fazie przyswajania imion obcego pochodzenia próbowano upodobnić ich brzmienie do imion rodzimych, dlatego do XVI w. istniały zdrobniałe formy tego imienia typu: *Piech*, *Piesz*, *Pietrzyk*. Potem formy te wygasły jako imiona, pozostały natomiast jako nazwiska odimienne i stały się podstawą tworzenia niektórych nazw miejscowych, np. pierwszy człon nazwy *Pieskowa Skala* jest dzierżawczą formą utworzoną od imienia *Piech* || *Piesz*.

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

- Dług.Dub. II.2
 Greszczuk 1996: 77–86
 Jodłowski 1930: 129–142
 Kl.Urb.Le. §21–22
 Koneczna 1932: 50–62
 Koneczna 1965: 53–59
 Mańczak 1983: 27–28
 Miodek 1987: 117–120 (*Przegłos polski*)
 Miodek 1991: 101–102 (wyrównanie analogiczne)
 – 102–104 (przegłos)
 Miodek 1996: 43–44 (*Czemu leśny, ale las?*)

Miodek 2000: 72–73 (*Czas*)

– 132–133 (*Jezierzany – Jeziorany, Jezierski – Jeziorski*)

Miodek 2007: 176–178 (*Zieloni czy zieleni?*)

– 189–192 („*Krowy na łąka wyżyno nieskorzej*”)

Stieber 1966: 12

Strut. §39–45

Urb.dial. §13

Walczak 1999: 34–36

JAK UNIKNĄĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Należy pamiętać, że samogłoski tylne *o* i *a* pochodzące z przeglósu zawsze znajdują się po spółgłoskach miękkich.
- Nie każda alternacja *e* : *o* jest rezultatem przeglósu; może być np. efektem apofonii praindoeuropejskiej (wówczas *o* stoi po spółgłosce twardej).
- Należy pamiętać, że współczesne *e* nigdy nie pochodzi z *a* ani z *o*; to samogłoska *o* może pochodzić z **e*, zaś współczesne *a* może pochodzić z **ě*.
- Należy pamiętać, że poza nielicznymi wyjątkami (zob. fałszywy przeglós) *e* pochodzenia jerowego nie ulega przeglósowi, dlatego w wyrazach, w których mamy alternację *e* : *o* lub *e* : *a*, nie należy rekonstruować *e* jako samogłoski pochodzącej z jeru.

PYTANIA

1. Język polski zapożyczył łaciński wyraz *castellum* w postaci *kościół*, język czeski jako *kost'eľ*, podobnie język rosyjski. Czym jest spowodowana ta różnica?
2. Dlaczego w języku czeskim imię *Piotr* brzmi *Petr*?
3. Dlaczego podczas odmiany niektórych wyrazów przez przypadki obserwujemy wymianę samogłosek *e* : *a* (np. *lato* : *lecie*, *miara* : *mierze*)?
4. Wyjaśnij, dlaczego w wyrazach typu: *pies*, *bez*, *len*, *giez* nie zaszedł przeglós?
5. W *Legendzie o św. Aleksym* pojawiają się słowa: *A żenie jego dziano Aglijas*. Skąd wzięła się taka forma rzeczownika *żona*?
6. Dlaczego w wyrażeniach typu: *o wiośnie*, *o żonie*, *o sianie* mamy poświadczony przeglós (mimo iż *o* i *a* stoją przed spółgłoską miękką)?
7. Porównaj pary typu: *wiatr* : *wietrze*, *sąsiad* : *sąsiedzie* i pary typu: *piana* : *pianie*, *siodło* : *siodle*. Dlaczego w jednych formach nie ma poświadczonego przeglósu, a w innych jest?

-
8. Dlaczego nie doszło do przegłosu w wyrazach typu *kwietnik*, *wywietrznik*, *siennik*?
 9. Dlaczego katar, którego przyczyną są pyłki wysychających traw (siana), nazywa się *siennym*, a nie *!siannym*?
 10. Dlaczego w tytule bajki A. Mickiewicza występuje forma *kozieł*, a nie znana nam dzisiaj forma *koziół*?
 11. Jak wytłumaczyć istnienie w gwarach małopolskich (m.in. z województwa podkarpackiego) form typu: *niesę*, *wiezę*, *pletę*, *zamietę*?
 11. Dlaczego prasłowiański wyraz **perdъ* rozwinął się dwojako (rzeczownik: *przód* i przyimek: *przed*)?
 12. Wyrażenia: *na czele* i *na czole* mają wspólną etymologię. Czym można wytłumaczyć ich dwojaki rozwój?
 13. Jak brzmi miejscownik nazwisk: *Lato*, *Obiad*, *Kociół*?
 14. Czy nazwiska typu: *Brzoza*, *Brzeza*, *Breza*, *Bereza* mają wspólne źródło?
 15. Etymologia wyrazu *poziomka* wskazuje, że wyraz ten zawiera ten sam rdzeń co *ziemia*. Dlaczego w tych wyrazach jest alternacja *e : o*?

ĆWICZENIA

-
1. W których spośród podanych wyrazów samogłoska *o* pochodzi z przegłosu? Uzasadnij odpowiedź i dokonaj rekonstrukcji form z przeglosem:
 - a) *robak*, *wiozła*, *miołta*, *wrona*, *bodła*, *biodro*, *do żony*
 - b) *płonny*, *niósł*, *klon*, *mógł*, *kowal*, *policzek*, *wiosna*
 - c) *na czole*, *głowa*, *prośba*, *żona*, *krowa*, *strzeżony*, *zielony*
 2. W których spośród podanych wyrazów *a* pochodzi z przegłosu? Uzasadnij odpowiedź i dokonaj rekonstrukcji form z przeglosem:
 - a) *na dziale*, *zamiar*, *towary*, *ciasto*, *biały*
 - b) *matki*, *klatka*, *kwiatek*, *bratek*, *płatki*
 - c) *ściana*, *miasto*, *piasta*, *raczek*, *czas*
 3. Ustal, czy samogłoska *e* w podanych poniżej wyrazach pochodzi z wokalizacji jerów, jest odziedziczona, pochodzi z psł. *ě*, jest wstawiona wtórnie. Wykonaj rekonstrukcje tych wyrazów.
 - a) *mierzyć*, *kieł*, *pień*, *cień*, *mydło*, *klepać*
 - b) *domek*, *żeńić się*, *pienić*, *len*, *wierzyć*, *brzytwka*
 4. Z podanych poniżej rodzin wyrazów wypisz samogłoskowe oboczności tematyczne i wyjaśnij ich pochodzenie:
 - a) *wiosna*, *o wieśnie*, *wiosenny*
 - b) *kwiatek*, *kwiatka*, *kwietnik*
 - c) *wiozę*, *wieziesz*, *wóz*

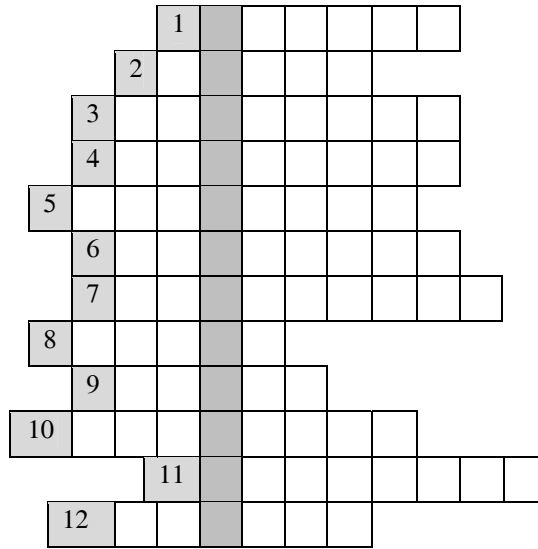
5. Ustal przyczynę alternacji. W objaśnianiu przyczyn zjawiska możesz użyć podanych w nawiasach przykładowych wyrazów z tą alternacją lub zaproponować własne:
- $e : o$ (np. *ciosać : cieśla, miotta : zamieć*)
 - $e : a$ (np. *klatka : klecić, światło : świecić*)
7. Przy pomocy słownika etymologicznego ustal etymologię nazwiska *Ożóg*. Czy zaszedł w nim regularny przeglós?
8. Z podanych wyrazów wybierz te, w których *e* pochodzi z prasłowiańskiego *ě*. Wykonaj rekonstrukcje tych wyrazów:
- siennik, kierować, (o) mieście, wietrzyk, wieloryb, kietb*
 - miecznik, miernik, piesek, strzelać, dziedzina, dzień*
9. Sprawdź w słowniku etymologicznym, czy podane wyrazy mają wspólny źródłosłów:
- biorę, zbierać, zabory*
 - nieść, noszę, nosze*
 - śmierć, (po)mór*
 - rzekę, prorok*
10. Sklasyfikuj podane przykłady, ustalając pochodzenie współczesnej polskiej samogłoski *e*:
- e pochodzi z prasłowiańskiego mocnego jeru twardego,
 - e pochodzi z prasłowiańskiego mocnego jeru miękkiego,
 - e jest kontynuancją prasłowiańskiej samogłoski *e*,
 - e jest kontynuancją prasłowiańskiej samogłoski *ě*:
- leśnik, domek, kroczek, bierny, koniec, bielić, giez, (ty) pleciesz*
 - dzień, wierzyć, żeński, kiet, owiec (D. lm.), kotek, mierny, wieźć*
 - maczek, szew, roczek, miejski, (o tym) ciele, ziele, dziadek, ciele*
11. Ustal, które z podanych form są umotywowane regularnymi zmianami fonetycznymi, a które są wynikiem odstępstw od regularnych procesów fonetycznych? Uzasadnij odpowiedź.
- na sianie || na sienie, bieda || biada*
 - cena || cana, miarny || mierny*
 - kwiecień || kwiecień, ożenić || ożonić*
 - ścienny || ścianny, krzesto || krzasto*
- Przykład: na czele || na czole* – regularna jest forma *na czele*, ponieważ samogłoska *e* stoi w tym wyrażeniu przed spółgłoską miękką, nie było tu warunków do przeglósu; forma *na czole* jest efektem wyrównania analogicznego do tematu mianownika (*czoło*).

12. W poziome rzędy wpisz rekonstrukcje podanych poniżej wyrazów. W zaznaczonej pionowej kolumnie otrzymasz rozwiązanie – rekonstrukcję wyrazu, który jest określeniem terenu na obrzeżach miasta.

1. *pienić*, 2. *wiosna*, 3. *wiorny*, 4. *podbiał*, 5. *podmiot*, 6. *wymierzyć*,
7. *kwietny*, 8. *wrzos*, 9. *wiatr*, 10. *leśny*, 11. *jałowiec*, 12. *pleść*

PRACA Z TEKSTEM

1. Z podanego fragmentu *Biblii szarospatackiej* (ChS: 60–61) wypisz co najmniej 6 wyrazów, w których zaszedł przegłos. Przedstaw rekonstrukcje prasłowiańskie wynotowanych form.

I rzekł Bog: Bądź światło; i stworzono światłość. A uźrzał Bog światłość, iżże jest dobra, i rozdzielił światłość ode ćmy. I nazwał jest światłość dniem, a ćmy nocą. I uczynił wieczor, a z jutra dzień jeden. Lepak rzecze Bog: Bądź stworzenie w pośrzod wód, a rozdzielił wody od wód. [...] Weźrzał lepak Bog i rzekł: Zgromadźcie się wody, jeż to pod niebem są, w miasto jedno, a ukaz się suchość [...]. I uczynił Bog dwie świecy wielicy: światło większe, aby dniu świeciło, a światło mniejsze, aby nocy świeciło, a k temu gwiazdy.

2. Przeczytaj podane fragmenty tekstów staropolskich i dokonaj analizy podkreślonych form. Jak one brzmią współcześnie? Dlaczego współczesne formy różnią się od wyrazów staropolskich?

*Zamęt ciężki dostał się mie, ubogiej żenie,
Widzę rozkrwawione me miłe narodzenie
Postuchajcie bracia miła (ChS: 245)*

*Opak ręce swiązali Pana niebieskiego,
Pędem rychłym bieżeli do miasta świętego
Jezusa Judasz przedał... (ChS: 249)*

3. W podanych fragmentach *Bulli gnieźnińskiej* (ChS: 19) wskaż co najmniej 8 nazw, w których doszło do przeglósu:

Sarbinowic, Miłowan, Siodłk, Nieznawuj [...] Bachorza, Cyg, Białosza, Wszesiodł, Jeż, Trzebiemysł, Wilkan, Domaj, Gan, Niemoj, Krszczon [...] Sidło, Jezior, Byczek, Redzionk. [...] Również Łysino z tymi: Poniat, Kwiatek, Targosza, Strzatek. [...] Również wsi arcybiskupie koło Gniezdna: Kiełtowo, którego posiadaczami są ci: Dobroń, Nienach, Ustoń [...] Siostrosz, Doman, Siedlewit, Łokana.

4. Wypisz z tekstu poniżej:

- wyrazy, w których zaszedł przeglós psł. *ǣ,
- wyrazy, w których zaszedł przeglós psł. *e,
- wyrazy, w których e pochodzi z *ǣ,
- wyrazy, w których doszło do zaniku jerów:

Wiosna to moja najukochańsza pora roku. Dawniej lubiłam jesień, ale dawniej w ogóle miałam dziwne nastawienie do życia. Jako dziewczynka uwielbiałam cmentarze, a teraz nie przepadam. Wszystko się zmienia, oprócz wiosny, oczywiście, która trochę późno się pojawiła w tym roku, ale za to teraz jest zniewalająca. Na dodatek nad oknem Tosi ptaki uwiły gniazdo i cieszą się od rana do wieczora tak bardzo, że Tosia zażądała zmiany poddasza na parter, bo wytrzymać nie może.

K. Grochola, *A nie mówiłam* (s. 101)

II.3. METATEZA

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Czy to prawda, że wyrazy *rola* i *orać* mają wspólną etymologię?
2. Angielski wyraz *milk* brzmi podobnie jak polski *mleko*; dlaczego w angielskim wyrazie jest najpierw samogłoska *i*, potem spółgłoska *l*, a w polskim wyrazie kolejność jest odwrotna?
3. Dlaczego Zbyszko z powieści H. Sienkiewicza nazywał swego giermka *Głowaczem*, choć ten miał swoje imię: *Hława*?
4. Skąd bierze się różnica między gwarową formą *trześnia* a ogólnopolską *czereśnia*?
5. Czy nazwa *Białogard* pochodzi od *gardzić*?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Przyczyna metatezy

W prasłowiańskim systemie wokalicznym obok samogłosek i sonantów były jeszcze połączenia dyftongiczne, czyli złożone z dwóch elementów: **er*, **el*, **or*, **ol*³⁵. Ponieważ były one tautosylabiczne, czyli należały do jednej sylaby, tworzyły sylaby zamknięte głóską sonorą (o prawie sylab otwartych zob. część I.1: 3.3). Metateza była procesem, który dokonał otwarcia sylab w sytuacji, kiedy wtórny podział był niemożliwy. Tak się działo, kiedy grupy **er*, **el*, **or*, **ol* stały przed spółgłoską, por. wyrazy: **or-a-ti* i **or-lja* – w pierwszym możliwy był wtórny podział (**o-ra-ti*), w drugim nie (dwie sonorne nie mogły być w jednej sylabie; po sonornej nie mogła stać spółgłoska), dlatego doszło do metatezy: ***or-lja* ≥ **ro-lja* ≥ *ro-la*. Proces ten zatarł etymologiczny związek między wyrazami *orać* i *rola*.

³⁵ Istniały także połączenia dyftongiczne z nosówkami, ale dość wcześnie przekształciły się one w samogłoski nosowe lub połączenia samogłosek ze spółgłoskami (zob. część II.5).

2. Istota metatezy

Metateza objęła prasłowiańskie połączenia dyftongiczne **er*, **el*, **or*, **ol*, jeśli stały one w nagłosie przed spółgłoską i w śródgłosie pomiędzy dwiema spółgłoskami (symbolicznie spółgłoski oznacza się literą t). **Polegała na przestawieniu (zamianie miejscami) samogłoski i spółgłoski sonornej.** Metatezy nagłosowa i śródgłosowa miały nieco inny przebieg.

- **Przestawka w nagłosie** uzależniona była od intonacji. Jeśli intonacja była rosnąca, co oznaczamy ukośnikiem nad samogłoską (*ó*), metatezie towarzyszyło obniżenie artykulacji samogłoski:

órt- ≥ *rat-* (np. **órmę* ≥ *ramię*)
ólt- ≥ *lat-* (np. **ólbǫdb* ≥ *tabędź*)

Przy intonacji opadającej, którą oznaczamy tyldą (*õ*), samogłoska nie zmieniała artykulacji:

õrt- ≥ *rot-* (np. **õrbiti* ≥ *robić*)
õlt- ≥ *lot-* (np. **õlkǫb* ≥ *tokieć*)

- **Metateza śródgłosowa** dokonywała się jednakowo, bez względu na intonację. Połączenia dyftongiczne pomiędzy dwiema spółgłoskami rozwijały się następująco³⁶:

-tert- ≥ *-tret-* ≥ *-trzet-* (np. **berza* ≥ *brzoza*)
-telt- ≥ *-tlet-* (np. **melko* ≥ *mleko*)
-tort- ≥ *-trot-* (np. **korlb* ≥ *król*)
-tolt- ≥ *-tlot-* ≥ *-tłot-* (np. **golva* ≥ *głowa*)

3. Rozwój połączeń dyftongicznych w innych językach

Przestawka była charakterystyczna tylko dla języków słowiańskich, jej efektów nie można więc zaobserwować w innych językach, por. np. pol. *mleko*, ang. *milk*, niem. *milch*, pol. *drzewo*, lit. *dervá*, sanskr. *darva*, pol. *ramię*, ang. *arm*.

Metateza nagłosowa przebiegała inaczej w językach południowosłowiańskich, w których nagłosowe grupy **or* i **ol* przed spółgłoską ulegały przestaw-

³⁶ Niektórzy językoznawcy przyjmują, że w wyniku przestawki połączeń *tort*, *tolt*, *tert*, *telt* pomiędzy przestawionymi półotwartymi a poprzedzającymi je spółgłoskami pojawiły się elementy wokaliczne zbliżone brzmieniem do jerów (*ǫrot*, *ǫlot*, *ǫret*, *ǫlet*) – por. Kl.Ur.Le.: 123, Mańczak 1983: 31.

ce i zmianie barwy samogłoski niezależnie od intonacji (**ort* ≥ *rat*, **olt* ≥ *lat*, por. scs. *равнь*, **орвьнь* ‘równy’, scs. *лакѣть*, **olkѣть* ‘łokieć’, scs. *lakomъ*, **olkomъ* ‘łakomy’), i w językach zachodnio- i wschodniosłowiańskich, w których na rozwój połączeń **ort-*, **olt-* intonacja miała zasadniczy wpływ.

Przestawka w śródgłosie zaszła już po rozpadzie prasłowiańszczyzny na trzy zespoły językowe: zachodni, wschodni i południowy i dała inne efekty w każdej z tych grup. Są one przedstawione w tabeli II.1.

Tabela II.1. Rozwój połączeń dyftongicznych w językach słowiańskich

	języki zachodnio-słowiańskie (język polski)	języki wschodnio-słowiańskie (język rosyjski)	języki południowo-słowiańskie (język czeski)
-tert- * <i>berg</i>	-trzet- <i>brzeg</i>	-teret- <i>bereg</i>	-třet- <i>břeh</i>
-telt- * <i>melko</i>	-tlet- <i>mleko</i>	-telet-//tołot- <i>mołoko</i>	-tlét- <i>mléko</i>
-tort- * <i>korľ</i>	-trot-//trót <i>król</i>	-torot- <i>korol</i>	-trát- <i>Král</i>
-tolt- * <i>golva</i>	-tłot- <i>głowa</i>	-tolot- <i>gołowa</i>	-tlat- <i>hlava</i>

W językach zachodniosłowiańskich dokonała się tylko metateza, w południowosłowiańskich – przestawka i zmiana barwy samogłoski, natomiast w językach wschodniosłowiańskich powstał tzw. pełnogłos, w wyniku którego samogłoska występuje przed i po spółgłosce sonornej.

4. Chronologia zjawiska

Proces metatezy nagłosowej zachodził zapewne w czasie, kiedy więzy pomiędzy poszczególnymi częściami prasłowiańszczyzny zaczęły się rozluźniać. Dowodem na to jest nieco inny przebieg tego procesu na południu i na północy Słowiańszczyzny. Natomiast metateza śródgłosowa dokonała się już po rozpadzie prasłowiańszczyzny, czyli po VI w. n.e. Metateza działała jeszcze na przełomie VIII i IX w., ponieważ występuje w wyrazie *król*. Wyraz ten pochodzi od imienia władcy Karola Wielkiego, który żył na przełomie VIII/IX w. Metateza była zjawiskiem wcześniejszym niż przegłos. Jest wiele wyrazów, w których najpierw doszło do przestawki, a potem do przegłosu, np. *brzoza*.

	metateza		przegłos	
** <i>berza</i>	≥	* <i>breza</i>	≥	<i>brzoza</i>

5. Odstępstwa od regularnego przebiegu metatezy

Metateza nie zawsze przebiegała w sposób regularny. W języku ogólnopolskim widoczne są wpływy wschodnie (rutenizmy) i czeskie (bohemizmy). W rutenizmach zamiast metatezy typu zachodniosłowiańskiego wystąpił pełnogłos, np. *czereńcha*, *czereśnia* – por. gwarowe formy: *trzeńcha*, *trześnia*; *czerep* – por. stp. *trzap*, *czerepa* – por. współcz. *trzoza*. W bohemizmach oprócz metatezy występuje obniżenie artykulacji i zamiast *o* występuje *a*, np. w wyrazach: *władać*, *władca*, *Władysław*, *brama*, *straż*. Staropolskie formy tych wyrazów reprezentują zachodniosłowiański typ metatezy: *włodać*, *włodarz*, *Włodzisław*, *brona*, *stróż*.

Warto także zwrócić uwagę na brak metatezy w nazwach osobowych i miejscowych oraz w kilku wyrazach gwarowych na terenach północnej Polski. Grupa psł. **-tort-* rozwinęła się w *-tart-*, np. w kaszubskim *karwa* ‘krowa’ ≤ **korva*. Brak metatezy można zaobserwować w nazwach miejscowych na terenie Polski północnej. Są to na przykład kaszubskie nazwy: *Karwia*, *Karwice*, *Karwin* (por. kasz. *karwa*), *Warblewo* (por. **vorbъlъ*, pol. *wróbel*), *Dargomyśl* (por. **dorgъjъ*, pol. *drogi*), *Stargard*, *Białogard*, *Wyszegard* (por. **gordъ*, pol. *gród*). Także w nazwie stolicy Polski brak metatezy. Nazwa *Warszawa* pochodzi od imienia *Warsz*, które jest formą skróconą imion złożonych, w których pierwszy człon pochodzi z rdzenia psł. **vort-*. Imię tego typu z regularną metatezą to np. *Wrocisław*. Natomiast imię, w którym brak metatezy, to *Warcisław*. W nazwie *Warszawa* należy wyróżnić jeszcze sufiks *-awa*, zatem jest to forma dzierżawcza od imienia *Warsz*. W świetle przedstawionych powyżej faktów legenda o Warsie i Sawie jest przykładem tzw. etymologii ludowej i nie wyjaśnia naukowo pochodzenia nazwy stolicy Polski.

Częstym antroponimem, w którym nie widać metatezy, jest nazwisko *Karwowski*, które zostało utworzone od podstawy **karv-*.

6. Wpływ języków mniejszości narodowych na nazewnictwo miejscowe Podkarpacia

Na Podkarpaciu, które zamieszkiwali Łemkowie, Bojkowie i Wołosi, widoczny jest pełnogłos, czyli wschodniosłowiański typ rozwoju grup **-tolt-*, **-tort-*. Pełnogłos występuje w nazwach bieszczadzkich miejscowości takich jak: *Horodyszczce* (**gordъ*, pol. *gród*), *Berez*, *Berezednia* (**berza*, pol. *brzoza*), *Berehy* (**bergъ*, pol. *brzeg*), *Czeremcha* (**čermъxa*, pol. gw. *trzeńcha*).

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. I.2.3.2
 Kl.Ur.Le. §38–41
 Koneczna 1965: 78–81
 Mańczak 1983: 31–33
 Miodek 2000: 136–137 (*O Bardzie Śląskim i o Hradcu Králové*)
 Strut. §46–51

JAK UNIKNAĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Należy pamiętać, że grupa z metatezy zawsze znajduje się w obustronnym otoczeniu spółgłosek. Trzeba przy tym zwracać uwagę, że grupy *ro*, *to*, *rze*, *le* mogły się znajdować na granicy morfemów (w przeszłości przed nimi mogły być jery, np. *zlość* ≤ **zъlostь*).
- Nie wszystkie nagłosowe połączenia *ra-*, *ta-*, *ro-*, *to-* przed spółgłoską pochodzą z metatezy. Należy to sprawdzać w słownikach etymologicznych.
- Nie we wszystkich wyrazach, w których grupy *-rze-*, *-ro-*, *-to-* są w otoczeniu spółgłosek, dochodziło do metatezy, np. *grzech* ≤ **grěxъ*, *słowo* ≤ **slovo*, *plód* ≤ **plodъ*, *drozd* ≤ **drozdъ*, *krosno* ≤ **krosno*.
- Pełnogłos był zjawiskiem charakterystycznym dla języków wschodniosłowiańskich – nie zaznaczamy go w rekonstrukcjach prasłowiańskich.

PYTANIA

1. Jak wytłumaczyć różnice pomiędzy słowiańskimi formami typu: pol.: *mleko*, *król*, *głowa*, ros.: *małako*, *karol*, *gaława*, czes.: *mlako*, *kral*, *hlava*?
2. Czy nazwę czeską *Hradec Kralowe* można przetłumaczyć jako *Grody Królewskie*? Uzasadnij swoją opinię odpowiednimi faktami językowymi.
3. Objasnij etymologię pomorskich nazw miejscowych: *Karwia*, *Białogard*, *Stargard*. Jaki proces fonetyczny ilustrują te nazwy?
4. Czy badania etymologiczne potwierdzają, że nazwa *Warszawa* pochodzi od imion *Wars* i *Sawa*? Jakie ciekawe zjawisko pokazuje nam ta nazwa?

ĆWICZENIA

- Przy pomocy dostępnych słowników etymologicznych rozstrzygnij, w których z podanych wyrazów doszło do metatezy nagłosowej:
 - radość, łóżko, ranić, tabędź, równy, toś, rodzić, ładny*
 - łódka, ropa, łaknąć, raróg, łowić, różga, łamać, rożek*
 - rodzina, łapa, razić, łokieć, różnić, łania, raj, łom*
- Dokonaj rekonstrukcji poniższych form. W których wyrazach zaszły jeszcze inne – oprócz metatezy – zjawiska fonetyczne?

krówka, przedwieczorny, promień, zdrowko, podgłówek, młody, brzoźka, srocza, roztropny, uzdrowiciel, przegroda, krótki
- Podane poniżej pary wyrazów są podobne. Przy pomocy słownika etymologicznego sprawdź ich źródłosłów, dokonaj rekonstrukcji prasłowiańskiej i objaśnij ich rozwój:
 - czereśnia – trześnia*
 - czerep – czop*
 - straż – stróż*
 - władca – włodarz*
- Nazwij procesy fonetyczne zachodzące w podanych formach:

**goldь ≥ *glodь ≥ głōd ≥ głód*
**morzь ≥ *mrozь ≥ mrōz ≥ mróz*
**versь ≥ *vresь ≥ vres ≥ vr'os ≥ wrzos*
**seldь ≥ *sledь ≥ śledź*
- Poniżej podano pary wyrazów z grupami: *to, le, rze, (rzo) ro*. Ustal na podstawie ujętych w nawiasach form pochodzących z tego samego rdzenia praindoeuropejskiego, w którym z podanych wyrazów doszło do metatezy. Wykonaj rekonstrukcje prasłowiańskie obu wyrazów.

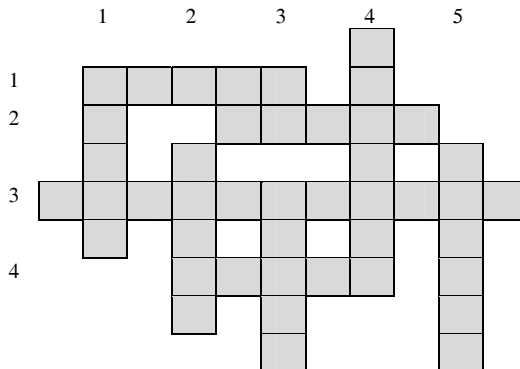
brzoza (lit. *bēržas*, hol. *berk*); *drzemać* (sansk. *drā*, gr. *édration*)
płaty (lm. od *plód*) (stirl. *loth*); *błogi* (łot. *balgans*, gr. *phlégein*)
dłoń (lit. *dėlnas*, łot. *dėlna*); *drobić* (goc. *ga-draban*, stnord. *drafna*)
grób (goc. *graba*, lit. *grābas*); *gród* (lit. *gařds*, łac. *hortus*)
kromka (stgniem. *hrama*, lit. *krimsti*); *krowa* (łac. *cornu*, gr. *kéras*)
klon (niem. *Lehne*, stang. *hlyn*); *kłos* (alb. *kallì*, sanskr. *śila-*)
grom (stwniem. *gram*, gr. *khrómos*); *groch* (lit. *gāršas*, niem. *Giersch*)
grzech (lit. *graižūs*, gr. *hamartia*); *gronostaj* (stndniem. *harmestagl*)
błona (lit. *bálnas*, gr. *polis*); *broczyć* (gr. *bréchein*, sanskr. *brah-*)
brona (norw. *svárna*, rum. *bornă*); *bród* (lit. *brasta*, alb. *bredh*)

chleb (goc. *hlaifs*, niem. *Laib*); *chłop* (łot. *kalps*, lit. dial. *kálpas*)
drozd (łac. *turdus*, gr. *struthos*); *drzewo* (lit. *dervá*, sanskr. *darva*)

6. Ułóż podane poniżej formy w porządku chronologicznym:
 a) *próg, progъ, prog, porgъ*
 b) *predъ, przód, perđъ, pr'od, pr'odъ*
7. Przedstaw, wpisując kolejne formy prasłowiańskie, staro-, średnio- i nowopolskie, jak rozwijały się podane formy:
 a) *chtód, środa*,
 b) *wrzód, gród*,
 c) *błogi, żłób*
 d) *plon, różny*
8. Podaj kilka przykładów wyrazów, w których zaszła metateza. Sprawdź w słowniku polsko-czeskim, jak brzmią w tym języku odpowiedniki podanych przez ciebie słów.
9. Wpisz w diagram krzyżówki rekonstrukcje odgadniętych wyrazów.
- poziomo:*
1. ma go każda rzeka, jezioro, morze; można po nim spacerować, opalać się, ale czasami bywa stromy, urwisty i niebezpieczny;
 2. daje je krowa;
 3. ten, kto uzdrawia;
 4. dawne miasto (np. Kraków to Kraka);
- pionowo:*
1. drzewo z białą korą;
 2. inaczej ulica, trakt;
 3. kwitnie jesienią; najczęściej jest fioletowy;
 4. część ręki ze zginającym się stawem; dawna miara długości;
 5. piękny biały ptak z długą szyją; dorosłe brzydkie kaczątko.

10. Wytłumacz różnice pomiędzy podanymi poniżej wyrazami o wspólnym pochodzeniu:

Włodek : *Władek*

czereda : *trzoda*

(o)brona : *brama*

11. Jakie zjawisko można zaobserwować w nazwach miejscowych: *Przemysł, Grodno, Wronki*? A o czym świadczą nazwy miejscowe: *Horodło, Horodyszczce, Berehy*? Od jakich apelatywów (ewentualnie nazw osobowych) zostały utworzone te nazwy? Zrekonstruj ich prasłowiańskie rdzenie.

PRACA Z TEKSTEM

1. Z podanego fragmentu wypisz wyrazy, w których były warunki do metatezy. Następnie przy pomocy słowników etymologicznych określ, w których wyrazach proces ten rzeczywiście zaszedł, i wykonaj rekonstrukcje tych wyrazów.

[...] *A robią silno obtudnie:*
Jedwo wynidą pod południe,
A na drodze postawiają,
Rzekomo pługi uprawiają;
Żelazną wić doma słoży,
A drzewianą na pług włoży [...]
Namysłem potraci kliny,
Bieży do chrosta po jiny;
Szedw do chrosta za krzem leży,
Nierychło zasię wybieży.
Mnima-ć każdy człowiek prawie,
By był prostak na postawie [...]

Satyra na leniwych chłopów (ChS: 291)

2. W podanym tekście wskaż wyrazy, w których:

- zaszła metateza,
- zaszła nieregularna metateza,
- nie było metatezy, a grupa *ło-* jest dziedzictwem prasłowiańskim,
- zaszedł przegłos,
- zaszło wydłużenie zastępcze:

Nagle zapukał ktoś do bramy miasta i stary król wyszedł otworzyć. Przed bramą stała księżniczka [...]. Woda spływała z włosów i sukien, wlewała się strumykiem do trzewiczków i wylewała piętami, ale dziew-

czynka powiedziała, że jest prawdziwą księżniczką. „Zaraz się o tym przekonamy” – pomyślała stara królowa, ale nie powiedziała ani słowa, poszła do sypialni, zdjęła całą pościel, na spód łóżka położyła ziarnko grochu [...].

J.Ch. Andersen, *Księżniczka na ziarnku grochu* (s. 51)

3. Zapamiętaj podane poniżej zdania składające się z wyrazów, w których była metateza nagłosowa:

Łakomy łóś łaknie łabędzia.

Ramię raka na rożnie.

Rataj orze rolę radłem.

Radosny rolnik rozłożył na rożnie łosia.

Spróbuj sam ułożyć kilka podobnych zdań.

4. Poniżej podano tekst obfitujący w wyrazy z metatezą. Podkreśl je, a następnie postaraj się ułożyć własny tekst z jak największą liczbą wyrazów z przestawką:

Młoda dziewczyna stała na środku drogi, przed płotem. Chłodny wiatr rozwiewał jej włosy na głowie. Patrzyła w przestrzeń, gdzie głodne wrony siedziały na drzewie i wyjadały groch ze żłobu, a krowa mleła jęzorem, czekając, aż źrebię wypije zdrowe mleko.

II.4. SONANTY

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. W języku czeskim i słowackim są „dziwne” wyrazy, np. *brk*, *smrt*, *vlk*. Dlaczego w naszym języku nie ma podobnych wyrazów?
2. Dlaczego Polacy mówią *kark*, a Czesi tę samą część ciała nazywają *krk*?
3. Czy wyraz *tarnina* pochodzi od tarcia?
4. Czy nazwy miejscowości *Wołkowyja* i *Wilkowyja* mają tę samą genezę? Jeśli tak, to skąd się bierze różnica w ich formie?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Miejsce sonantów w systemie wokalicznym

Sonanty były głoskami sonornymi, które w określonej pozycji (pomiędzy dwiema spółgłoskami) mogły pełnić funkcje wokaliczne (były ośrodkiem sylaby).

W otoczeniu samogłosek głoski *r* i *l* nie pełniły funkcji wokalicznych; pełniły je oczywiście samogłoski, stąd wymiany głoskowe typu *rze* : *ar*, np.: *trzeć* || *tarł* ≤ **terti* || **tr'lb*, stąd: *tarka* ≤ **tr'ka*, *drzeć* || *darł* ≤ **derti* || **dr'lb*, stąd: *darń* ≤ **dr'n'b* || *dr'n'b*.

Sonanty nosowe uległy przekształceniom jeszcze w czasie trwania wspólnoty prasłowiańskiej. Dłużej przetrwały sonanty ustne – przednie (miękkie): *l'*, *r'*, i tylne (twarde): *l*, *r*.

2. Rozwój sonantów w językach słowiańskich

W językach słowiańskich rozwój sonantów nie przebiegał jednakowo. Do dziś sonanty zachowały się w językach: czeskim, słowackim, serbskim i chorwackim, słoweńskim. Nadal pełnią tam funkcje wokaliczne, czyli mogą być ośrodkiem sylaby (por. czes.: *vlk*, *smrt*, *krk*). W pozostałych językach słowiań-

skich sonanty uległy wokalizacji, tzn. przekształciły się w grupę składającą się ze spółgłoski sonornej i samogłoski pełnej (por. np. pol. *wilk*, *śmierć*, ros. *wołk*, *smiert'*).

Wokalizacja sonantów polegała na tym, że stopniowo traciły rolę zgłoskotwórczą, aż do zupełnego jej wygaśnięcia, przy jednoczesnym wzmacnianiu w pełne samogłoski poprzedzających sonanty pierwotnie bardzo krótkich elementów wokalicznych, zbliżonych brzmieniowo do krótkich *i* i *u* (Kl.Urb.Le.: 118).

3. Rozwój sonantów w języku polskim

Rozwój sonantów uzależniony był od rodzaju spółgłoski, która stała po sonancie lub (i) przed sonantem:

Sonant r w obustronnym otoczeniu spółgłosek (trt) rozwijał się następująco:

$r \geq ar$, np. **grbъ* \geq *garbić*

Rozwój sonantu r' w grupie spółgłoskowej zależał od miejsca artykulacji spółgłoski, która stała po sonancie:

r' + przedniojęz.-zębowa twarda $\geq ar$, np. **čr'nbъ* \geq *czarny*
 r' + wargowa lub tylnojęz. $\geq ir$ || *irz* > *er* || *erz*, np. **tr'pěti* \geq *cierpieć*
 r' + inna $\geq ir \geq er$, np. **tr'nbъ* \geq *cierń*

Wokalizacja sonantu l w obustronnym otoczeniu spółgłosek ($tl̥t$) przebiegała tak:

przedniojęz.-zębowa twarda + $l \geq tu$, np. **tl̥ustъjbъ* \geq *tlusty*
 tylnojęzykowa + $l \geq et$, np. **kl̥bъ* \geq *kietb*
 wargowa + $l \geq ot$ || *ut* || *et*, np. **pl̥kъ* \geq *petk* (por. *Świętopetk*)³⁷

Wokalizacja sonantu l' w obustronnym otoczeniu spółgłosek ($tl̥t'$) przebiegała tak:

przedniojęz.-zębowa twarda + $l' \geq tu$, np. **dl̥gъjbъ* \geq *dtugi*
 tylnojęzykowa + $l' \geq et \geq ot$, np. **gl̥na* \geq *zotna* (gatunek ptaka)
 wargowa + l' + przedniojęz.-zębowa twarda $\geq et$, np. **vl̥na* \geq *wetna*
 wargowa + l' + inna $\geq il$, np. **pl̥stъ* \geq *pilśń*³⁸

³⁷ Współczesna polska forma *pułk* (dawniej *pótk*) to pożyczka z języka staroruskiego, w którym psl. **pl̥kъ* rozwinęło się w *polk*.

³⁸ Głoska *ń* pod wpływem wyrazu *pleśń*.

Wokalizacja sonantów ustnych przypada na okres, gdy więzy pomiędzy poszczególnymi zespołami języków słowiańskich rozluźniły się – dlatego w językach słowiańskich, którymi mówi się na południe od Karpat, sonanty zachowały się. Przeglós w wyrazach, w których był kiedyś *r* przed spółgłoską przedniojęzykową twardą, pozwala przypuszczać, że sonanty wokalizowały się ok. X w.

4. Nieregularny rozwój sonantów

Sonanty nie zawsze rozwijały się regularnie. Zwłaszcza sonant *r* miał różne kontynuanty w języku polskim, najczęściej rozwijał się w *ur*, np. *turkotać* ≤ **tr̥kotati*, *kurczyć* ≤ **kŕčiti*, *purchawka* ≤ **pr̥xavъka*.

Regularny rozwój sonantów zaburzały ponadto wyrównania do częściej występujących form, np.:

- formy: *peŋni* (przym. lm. r. męskoosobowy), *peŋnia*, *peŋnić*, *wetnie* zamiast spodziewanych: *!pilnię*, *!pilnia*, *!pilnić*, *!wilnie* – *ŋ* po wargowej, a przed inną niż przedniojęzykowo-zębowa twarda powinien się zwokalizować w *il*, tymczasem nastąpiła tu analogia do form typu *peŋny*, *wetna* (w których *ŋ* przed przedniojęzykowo-zębowa twardą regularnie wokalizował się w *eŋ*);
- formy: *czarni*, *żarcie*, *darcie* zamiast: *!czerni*, *!żercie*, *!dercie* – *r* przed miękką powinien się zwokalizować w *ir* > *er*; nastąpiła tu analogia do regularnych: *czarny*, *żarł*, w których sonant stał przed spółgłoską twardą;
- formy: *czerstwy*, *żerdka* zamiast *!czarstwy*, *!żardka*, w których sonant *r* przed spółgłoską przedniojęzykowo-zębowa twardą powinien przejść w *ar*, a nie w *er*, jak w formie *żerdź*.

W sposób nieregularny rozwinął się wyraz *mowa*, pochodzący z psł. **mŕva*, stp. *moŕwa*. Inne wyrazy zawierające grupę *tw* zachowały ją do dziś, np. *żółw*, zapoż. *chatwa*. W. Mańczak (1983: 8–9), powołując się na prawo Zipfa, tłumaczy, iż uproszczenie w wyrazie *mowa* wynika z faktu, że wyrazy częściej używane są krótsze. Dowodzi, że wyrazy oznaczające mówienie wykazują nieregularny rozwój (redukcję) w wielu językach indoeuropejskich.

5. Chronologia procesu

Sonanty miękkie wywoływały praslłowiańską palatalizację tylnojęzykowych, zatem musiały się zwokalizować już po tym procesie. Ponieważ w poszczególnych częściach Słowiańszczyzny ich rozwój był różny, musiały ewoluować po rozpadzie wspólnoty praslłowiańskiej. W języku polskim przed spółgło-

ską przedniojęzykowo-zębową twardą sonanty r' i l' twardniały (ulegały przeobrażeniom analogicznym do przegłosu)³⁹.

Sonanty musiały się zatem zwokalizować w IX–X w., bowiem nie notują ich już najstarsze zabytki języka polskiego (por. nazwy z *Bulli gnieźnieńskiej*: *Carna, Scarbinici, Targossa, Zmarsk* – Karna, Skarbinicy, Targosza, Zmarsk).

6. Rozwój sonantów w gwarach

Rozwój sonantów w gwarach był w zasadzie taki sam jak w polszczyźnie ogólnej. Są jednak pewne odstępstwa, np. na północ od linii Lublin – Opoczno – Łęczyca – Włocławek l' przed spółgłoską przedniojęzykowo-zębową twardą przechodził w *-oł-*, podczas gdy w polszczyźnie ogólnej w *-eł-*, np. *w'otna, m'ołł, p'ołł* wobec ogólnopolskich: *welna, metł, pełł*. Ten sam sonant w Polsce północnej przed spółgłoską miękką i tylnojęzykową przekształcał się w *-el-*, zaś w polszczyźnie ogólnej w *-il-*, np. *wielga*, pol. *wilga*. Z kolei twardy sonant l wokalizował się w *oł*, np. *tołmacz, kołbasa, chołpić* (por. miejscowości: *Stołpia, Stołp, Chołm*). Również cechą północnopolską jest zachowanie miękkości spółgłoski przed *ar* pochodzącym z sonantu miękkiego r' , np. *śarna, m'artwy*. W południowej i środkowej Polsce w miejsce regularnych: *merdać, sterczeć, terkotać* pojawiają się formy: *myrdać, styrczeć, tyrkotać*.

Na terenie Podkarpacia widoczny jest wpływ języków wschodniosłowiańskich, zwłaszcza języka ukraińskiego, na nazewnictwo miejscowe. Niektóre toponimy utrwalają inny niż w języku polskim rozwój sonantów, np.: $r \geq or$: *Horeb, Czystohorb* (por. ukr. *horeb*, pol. *garb*), $l, l' \geq oł$: *Dołżyca, Dołhobyczów, Wołkowyja* (por. ukr. *dołgij dołho, wołk* i pol. *długi, długo, wilk*). Obok tych nazw istnieje wiele innych poświadczających regularny rozwój sonantów, np. *Tarnów* ($\leq *tr'ńb$), *Pilzno* ($\leq *pl'z-$)⁴⁰.

7. Rozszerzenie grup *ir* || *irz*, *il* || *ił*

Jednym z bardzo starych procesów rozwojowych zachodzących na gruncie języka polskiego było rozszerzenie fonetyczne samogłoski *i* || *y*, która stała przed *r*, *rz* i *l*. Samogłoska *i* w tej pozycji przekształcała się w samogłoskę *e*, która jest artykularyjnie szersza (mowa tu szerokości kanału między językiem a podniebieniem).

³⁹ W niektórych podręcznikach proces ten nazywany jest przegłosem sonantów (por. np. Kl.Urb.Le.: 120; Walczak 1999: 34–35).

⁴⁰ Nazwę *Tarnów* językoznawcy wywodzą albo od wyrazu *tarń* 'miejsce, gdzie rosła tarnina', albo od nazwy osobowej *Tarn*, którą potwierdzają źródła staropolskie. Nazwa *Pilzno* pochodzi od rdzenia *pl'z-* oznaczającego teren mokry, śliski (Rymut 1980: 185, 244; Grzenia 2008: 230, 290). Nie było natomiast sonantów w podstawie nazwy *Wilno*, która została utworzona od nazwy rzecznej *Wilia*, a ta z kolei od lit. *vilnis* 'fala' (Grzenia 2008: 315–316).

stp. *ir* || *yr* ≥ *er*
 stp. *irz* || *yrz* ≥ *erz*

Przejście to objęło zarówno wyrazy, w których grupa *ir* || *irz* pochodziła z psł. **ir*, jak i wyrazy, w których grupa *ir* || *irz* była efektem wokalizacji sonantów, np.:

- **sirota* ≥ stp. *sirota* ≥ *sierota*
- **pastyrb* ≥ stp. *pastyrz* ≥ *pasterz*
- **širokьb* ≥ stp. *szYROki* ≥ *szEROki*
- **sekyra* ≥ stp. *siekira* ≥ *siekiera*
- **tŕ'nb* ≥ stp. *cirń* ≥ *cierń*
- **vŕ'ba* ≥ stp. *wirzba* ≥ *wierzba*
- **vŕ'xb* ≥ stp. *wirzch* ≥ *wierzch*
- **pŕ'vb* ≥ stp. *pirw(y)* ≥ *pierwy* || *pierwszy*

H. Koneczna (1965: 67) przyczynę tego procesu objaśnia pewnego rodzaju uproszczeniem artykulacyjnym: przy wymowie drżącego, przedniojęzykowo-działowego *r* przednia i środkowa część języka odchyła się w dół, a przy tym położeniu narządów artykulacyjnych trudno jest utrzymać przednią i wysoką artykulację samogłoski *i*, toteż obniża się ona nieco do *e*.

Rozszerzenie wcześniej objęło grupę pochodzącą z sonantów – proces jest zaświadczony już w zabytkach z XII w., por. np. zapisy z *Bulli gnieźnieńskiej: Zuersow* (Zwierzów), *Zeraz* (Sieradz). Nieco później zmiana ta objęła grupę pochodzącą z psł. **ir* – w XV i XVI w.⁴¹.

W XIII–XVI w. pojawiły się w zabytkach wahania w zakresie użycia grup rozszerzonych i nierozszerzonych, ostatecznie jednak upowszechniła się wymowa *er* || *erz*. Nie objęła ona jedynie kilku wyrazów rodzimych, np. *mir*, *wir*, oraz kilku zapożyczeń, np. *kir*, *zbir*, *firanka*, *dyrektor*. Jednakowoż mimo zachowania wymowy nierozszerzonej w wyrazie *mir* w imieniu opartym na tym rdzeniu upowszechniła się wymowa rozszerzona: *Kazimierz*.

il || *ił* ≥ *el*

Grupa *il* ulegała rozszerzeniu tylko wówczas, gdy pochodziła z psł. **il*, a nie z sonantów, np.: *odmienili* ‘odmienili’, *usielstwo* ‘usielstwo’, *miety* ‘miły’, *beli* ‘byli’, z *tetu* ‘z tyłu’, ale: *wilga* ≤ **vŕlga*, *pilsń* ≤ **pŕlsnb*, *wilk* ≤ **vŕlkь*.

⁴¹ W. Mańczak (1983: 29) określa tę zmianę jako regularnie zachodzącą w XVI w.

Tendencja ta widoczna jest już w zabytkach z końca XIV w., np. w *Psalterzu floriańskim*: *posadzely* ‘posadzili’. Apogeum osiągnęła w dobie średniopolskiej, a w dobie nowopolskiej wygasła w języku ogólnym, zachowując się jedynie w gwarach i kilku reliktach, np. *kropielnica*, *kadzielnica* (ale: *kropidło*, *kadzidło*).

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. II.4
Kl.Urb.Le. §33–37
Koneczna 1965: 67–81
Łoś 1922, §75–86
Mańczak 1983: 29–34
Strut. §53–59
Urb.dial. §13
Walczak 1999: 36–37

JAK UNIKNAĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Należy pamiętać, że nie każda głoska sonorna pełniła dawniej funkcje wokaliczne.
- Należy pamiętać, że grupy wywodzące się z sonantów znajdują się w obustronnym otoczeniu spółgłosek.
- Nie każda współczesna grupa *-ar-*, *-er-* i *-et-* w obustronnym otoczeniu spółgłosek pochodzi z sonantu, kiedyś np. mógł po tej grupie być jer, por. *wierny* ≤ **věръньъ*.
- Nie każde *a*, które alternuje z *e*, pochodzi z przegłosu. Należy sprawdzać, czy *a* stoi po spółgłosce miękkiej. Jeśli stoi po twardej – może pochodzić z sonantu (np. *ciern* : *tarnina*).
- Nie należy mylić wymiany *'er* : *ar* spowodowanej różną wokalizacją sonantów z wymianą *'er* : *'ar*, której przyczyną był przegłos: *'ar* pochodzące z przegłosu stoi po spółgłosce miękkiej, natomiast *ar* wywodzące się z sonantów – po twardej lub stwardniałej (funkcjonalnie miękkiej).

PYTANIA

1. Co oznacza określenie ‘wokalizacja sonantów’? Na czym owa wokalizacja polegała?
2. Płótno parciane używane było do szycia portek. Czy wyrazy *portki* i *parciany* mają wspólną etymologię? Wyjaśnij ich rozwój przy pomocy słownika etymologicznego.
3. Po łacinie *śmierć* to *mort*, *mortis*. Z jakim polskim wyrazem można powiązać łacińską formę?
4. Wyjaśnij, dlaczego w mowie mieszkańców wsi można usłyszeć formy: *myr-dać*, *styrzczyć*, *wirzba*. Czy taka wymowa kiedykolwiek funkcjonowała w polszczyźnie ogólnej?
5. Czy spółgłoski mogły być ośrodkiem sylaby w prasłowiańskich wyrazach? Podaj przykłady.
6. Omów rozwój sonantu *r*’ w języku polskim.
7. Kiedy sonanty uległy wokalizacji? Jakie fakty językowe pomagają to ustalić?
8. Jak rozwijał się prasłowiański sonant *ǫ*? Od czego był uzależniony jego rozwój?
9. Dlaczego w języku polskim jest tak niewiele wyrazów zawierających grupę *ir* || *irz*?

ĆWICZENIA

1. Dokonaj rekonstrukcji podanych wyrazów. W których z nich zauważyłeś inne – poza wokalizacją sonantów – zjawiska fonetyczne?
garbaty, *żółtko*, *skarbnik*, *czernica*, *wilgotny*, *przedmowa*, *karczemy*, *potłuczony*
2. Wskaż wyrazy, w których samogłoska *a* pochodzi z sonantu. Jaka jest geneza pozostałych samogłosek *a*?
woda, *martwy*, *miarka*, *czarna*, *pełnia*, *karczek*, *gwiazdka*, *gardetko*, *ta-będzica*
3. Sklasyfikuj podane wyrazy ze względu na pochodzenie samogłoski *o*:
wiosełko, *mowa*, *możny*, *kupiony*, *nowy*, *żółty* (stp. *żołyty*), *rolnik*, *pułkownik* (stp. *półkownik*, *połkownik*), *włot*
 - a) *o* pochodzi z psł. *e* (przegłos):
 - b) *o* pochodzi z psł. *o*:
 - c) *o* pochodzi z sonantu *ǫ*:
 - d) *o* pochodzi z sonantu *ǫ*’:
 - e) *o* pochodzi z metatezy:

4. Określ pochodzenie samogłoski *e* w podanych wyrazach. Dokonaj rekonstrukcji tych form:

przedpole, wetna, mleczny, krzesetek (D. Im.), *rozsierdzić, cesarski, pierścionek, bezkrólewie, zamierzenie, beczek* (D. Im.), *pełne*

Pamiętaj, że współczesne *e* może pochodzić z prasłowiańskich: **e, *ě, *ь, *ъ, *j, *j', *r'* kontrakcji grup **-oje, *-bje*, metatezy grup **tert, *telt*, może też być nieumotywowane historycznie (*e* analogiczne).

5. Która samogłoska *i* jest rezultatem wokalizacji sonantów? Jaka jest geneza pozostałych samogłosek *i*?

iglica, pilnik, milczek, wilczyca, niski, wierzbina

6. Wykonaj rekonstrukcje podanych wyrazów i na ich podstawie udowodnij, że derywaty mają ten sam prasłowiański rdzeń. Dlaczego tak różnie się rozwinęły?

a) *pierścień* || *naparstek*

b) *śmierć* || *martwy*

c) *twierdzić* || *twardy*

d) *wiercić* || *wartki*

e) *cierń* || *tarnina*

7. Porównaj pary wyrazów. Które z podanych form są umotywowane regularnymi zmianami fonetycznymi, a które są wynikiem odstępstw i analogii? Uzasadnij odpowiedź:

a) *part* || *portki, o wetnie* || *o wilnie*

b) *czarni* || *czerni, żarcie* || *żercie*

Przykład: *żerdka* || *żardka* – w tej parze wyrazów grupa *er* || *ar* pochodzi z sonantu *r'*, który stał przed spółgłoską przedniojęzykowo-zębową twardą (*d*); w takim kontekście fonetycznym powinien się zwokalizować w *-ar-*, zatem regularna jest forma *żardka*; *żerdka* powstała przez analogię do *żerdź* (tu sonant stał przed spółgłoską miękką).

8. Wyjaśnij różnice w rdzeniach w poniższych rodzinach wyrazów:

tarł : *trę*

darł : *drę*

śmierć : *umrę*

czernić : *czarny*

9. Przy pomocy słowników etymologicznych wyjaśnij etymologię nazw:

Chetm

Słupia

Dziarnowo

Kurpie

Pilzno

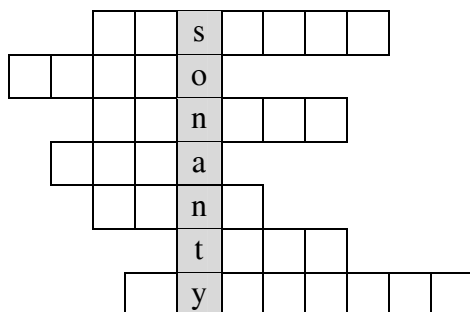
Świętpek

Horeb

Wołkowyja

Czy we wszystkich tych nazwach sonanty zwokalizowały się regularnie?

10. Wpisz w poziome kratki rekonstrukcje podanych wyrazów:
cierń, gardło, garnek, pierścień, sarna, wymarły, żona

PRACA Z TEKSTEM

1. W podanym tekście wskaż wyrazy, w których były sonanty. Zrekonstruuj ich postać prasłowiańską i opisz zmiany, które zaszły w nich do czasów współczesnych.

Święty Błażej jemu odpowiedział, a rzkąc: „Miej sie dobrze, dobry sędzia, ale nie mótw, by waszy batwanowie bogowie byli [...] Wito, mni-masz, by twej męki mogły odjąć miłość Bożą, jaż jest ućwierdzona w siercy mem?”.

Żywot świętego Błażeja (ChS: 117)

2. Dokonaj analizy podkreślonych form. Opisz ich rozwój od prasłowiańszczyzny do czasów współczesnych.

Tegdy wziął Pan Bog człowieka i postawił ji w rajy rozkoszy, aby działał, a ostrzegął jego. I przykazał jemu, a rzkąc: Ze wszego rajskiego drzewa owoce jedz, ale z drzewa wzwiedzenia dobrego i złego nie jedz, bo w ktorykoli dzień jego ukusisz, śmiercią umrzesz.

Biblia szarospatacka (ChS: 62)

3. Z podanego fragmentu *Rozmyślenia przemyskiego* (ChS: 132) wypisz wyrazy:

- w których były warunki do metatezy,
- w których zaszedł przegłos,
- w których nastąpiła wokalizacja sonantów.

Dokonaj rekonstrukcji tych wyrazów.

Skora była jego ciata biała jako mleko, a światła jako lilijowe krasy, a wszakoż ji słońce było okrasilo [...] Włosy jego głowy były czarne, miękkie a nic nieostre, długie a od długości mało wstoczone. Rzadko

kiedy je czosał, a nigdy nie strzyżone, a wszakoż nigdy nie były stargane [...] Oczy jego były jako gwiazda świecąca telko dobrotliwość myśli a jego sierca niewinność. Jego uźrzenie było lubieżne, śmierne a nadobne.

4. Z fragmentu *Bulli gnieźnieńskiej* (ChS: 18) wypisz nazwy, w rdzeniach których były sonanaty. Dokonaj rekonstrukcji tych wyrazów:

[...] Starzy Biskupicy z tymi: Sławosz, Rus, Suł, Białowąs [...] Koniusz, Dal, Martek, Krzyż [...] Czaple z tymi: Okrzos, Smarz, Czyrzniela, Zdziewuj, Żarnota, Sułek, Miłodziad, Chrap, Dłotla [...] Żyrdnicy z tymi posiadaczami: Karna, Dobek, Milej, Snowid, Targosza, Cierzpirz, Mieszek, Męcina, Łowęta. Również Potulino z tymi: Świrszczy, Borzęta, Kuraszek.

5. Poniżej podano tekst składający się przede wszystkim z wyrazów, w których były sonanty. Podkreśl te wyrazy i postaraj się je zapamiętać:

Thusty żartok karmi gardło barszczem z garnka, jego żona, milcząc, dłu-bie thustą kielbasę, a garbaty karczmarz bardzo marszczy kark. Obok karczmy czarna sarna marznie w twardej tarninie. W oddali wyją wilki, kwilą wilgi, thusty żółw pełza, milcząc, a czerw pierchnął w wierzby. W rokinie o zmierzchu czart czerpał sierpem ćwiartkę ziarna.

Wypisz z tekstu po 3 wyrazy, w których były: *r, r', l, l'*

6. Dokonaj analizy podkreślonych form. Zrekonstruuuj postać prasłowiańską i omów zmiany, które zaszły w tych wyrazach do czasów współczesnych.

Lechoń był to skomplikowany, pełny kompleksów typ artysty-cygana, który przestarzałą już na owe czasy modą chodził zaniedbany, nieogolony, z włosami, które w długich kosmykach spadały na okulary, na kark, a czasem nawet na długi, szlachetny nos, który mu się niemal stykał z brodą. Nie nosił krawata, kołnierzyk miał zawsze nieświeży, a jego wyświecone czarne ubranie pamiętało lepsze czasy [...]. Kochał się nie-szczęśliwie w pewnej aktorce i prześladowała go mania samobójcza [...]. Próżno mama Kossakowa, poczuwszy do niego wielką sympatię wraz z litością, tłumaczyła mu, że Kościół tępi samobójców [...]. Lechoń zapadał w coraz czarniejszą depresję.

Magdalena Samozwaniec, *Maria i Magdalena* (t. II, s. 31)

II.5. SAMOGŁOSKI NOSOWE

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Dlaczego współcześnie *o* nosowe zapisujemy jako *a* z ogonkiem (ą), a nie *o* z ogonkiem – tak jak mówimy?
2. Dlaczego święty Jan z Kęt nazywa się Janem Kantym, a nie Janem Kętnym?
3. Dlaczego wyrazy typu *wąż*, *mąż*, *dąb* w dopełniaczu nie brzmią: *!wąża*, *!mą-ża*, *!dąbu*?
4. Czy etymologia nazwy *Sandomierz* ma związek z nazwą rzeki *San*?
5. Dlaczego w wyrazach z tej samej rodziny raz występuje *ę*, a raz *ą*, np. *pięć*, *piąty*?
6. Dlaczego w innych językach słowiańskich odpowiednikami polskich samogłosek nosowych są samogłoski ustne, np. pol. *dąb*, ros. *dub*?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Rozwój samogłosek nosowych w języku polskim

1.1. Geneza samogłosek nosowych

Samogłoski nosowe powstały w czasie trwania wspólnoty prasłowiańskiej. Ich geneza ma związek z działaniem prawa otwartej sylaby. Zgodnie z nim połączenia dyftongiczne *em*, *en* i *im*, *in* występujące w wygłosie i w śródgłosie przed spółgłoską, a także sonanty miękkie *ń* i *ň* przed spółgłoską przekształcały się w samogłoskę przednią palatalizującą **ę*, natomiast połączenia dyftongiczne *om*, *on*, *am*, *an*, *um*, *un* występujące w wygłosie i w śródgłosie przed spółgłoską oraz sonanty *ŋ*, *ň* przed spółgłoską przekształcały się w nosówkę tylną **o*.

$em, en, im, in, ń, ň \geq ę$ $om, on, am, an, um, un, ŋ, ň \geq o$

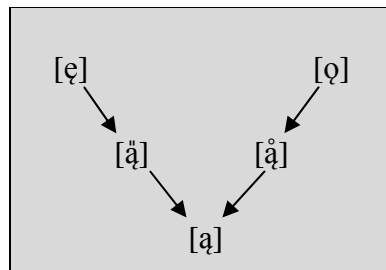
Okolo XIII w. samogłoski nosowe w językach słowiańskich zaczęły zanikać – zastępowano je ustnymi, np. czes. *maso* = pol. *mięso*. W języku polskim, występującym na peryferiach obszaru zajmowanego przez języki słowiańskie, samogłoski te nadal były wymawiane. Potwierdza to teorię falową zmian głosowych, w myśl której archaizmy najdłużej utrzymują się na peryferiach.

Język polski jako jedyny z języków słowiańskich zachował do dziś samogłoski nosowe. Ich brzmienie zmieniało się jednak w ciągu wieków i współczesne samogłoski nosowe rzadko odpowiadają nosówkom prasłowiańskim.

1.2. Zmiany w obrębie samogłosek nosowych w dobie staropolskiej

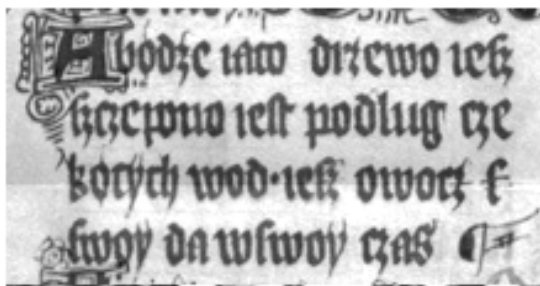
Polszczyzna w początkowym stadium swojego rozwoju, trwającym do ok. XIII w., odziedziczyła z języka prasłowiańskiego samogłoski nosowe długie: $\bar{\epsilon}$, \bar{e} i krótkie: $\check{\epsilon}$, \check{e} . Samogłoska przednia ϵ (zarówno $\bar{\epsilon}$, jak i $\check{\epsilon}$), zgodnie z prawem korelacji miękkości, palatalizowała spółgłoski znajdujące się przed nią, np. **pěťb* ≥ *pieć*, **vězati* ≥ *wiązać*. Samogłoska tylna ϵ ($\bar{\epsilon}$ i $\check{\epsilon}$) występowała, zgodnie z prawem korelacji miękkości, po spółgłoskach twardych, np. **dǫba* ≥ *dębu*, **dǫbъ* ≥ *dǫb* ≥ *dąb*. Wyjątkiem jest sytuacja, gdy stp. samogłoska ϵ pochodziła z przegłosu **ę*.

Na początku epoki piśmiennej obie samogłoski nosowe zaczęły obniżać artykulację, by okolo XIV w. przybrać postać samogłoski a . Proces ten przedstawia schemat II.2.

Schemat II.2. Zmiany artykulacji samogłosek nosowych w dobie staropolskiej

Samogłoska nosowa a mogła być długa \bar{a} lub krótka \check{a} . Należy jednak pamiętać, że psł. samogłoska nosowa przednia **ę* pozostawiała miękkość poprzedzającej ją spółgłoski; z tej samogłoski powstało stp. *'q*, które występowało po spółgłoskach miękkich i zmiękczonej, np. **svęťъbъ* ≥ stp. *svǫty* [*śv'qty*] ≥ *święty*. Psł. **o* nie palatalizowało poprzedzających je spółgłosek, zatem w dobie staropolskiej przekształciło się w a , które występuje po spółgłoskach twardych, np. **mqžbъ* ≥ stp. *mǫsz* [*mqž*] ≥ *maqż*.

Zdjęcie II.1. Fotokopia fragmentu
Psalterza floriańskiego (ChS: 52)

wo, jeż szcepiono jest podług ciekących wod, jeż owoc swoj da w swoj czas – ChS: 52).

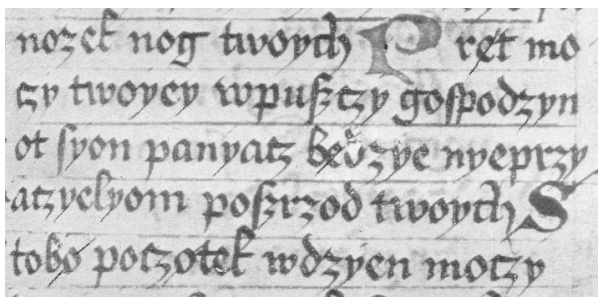
O tym, że w XIV w. istniała jedna samogłoska nosowa [q], świadczą zapisy w zabytkach języka polskiego, w których istnieje tylko jeden symbol na oznaczenie nosówki; jest to tzw. o rogate, zapisywane jako przekreślona litera o – zob. zdjęcie II.1 przedstawiające zapis samogłoski nosowej w *Psalterzu floriańskim* (A będzie jako drze-

1.3. Rozwój samogłosek nosowych w dobie średniopolskiej

Na przełomie XV i XVI w. zaczął zanikać iloczas. Zróżnicowanie samogłosek ze względu na ich długość zostało zastąpione różnicami w wysokości artykulacji dawnych samogłosek długich i krótkich (zob. część II.6). Procesom tym podlegały także samogłoski nosowe, jednak tutaj zmiany przebiegały nieco inaczej niż w przypadku samogłosek ustnych. Początkowo obie samogłoski nosowe podniosły artykulację, tak że stp. *ā* było wymawiane jako *‘a*, a stp. *ā̄* wymawiano jak *‘a*. Dalszy rozwój doprowadził do utożsamienia *‘a* z *ę* i *‘a* z *o*.

Dowodem na pojawienie się dwóch różniących się barwą samogłosek nosowych w tym okresie są zapisy w *Psalterzu puławskim*, gdzie samogłoska nosowa *ę* jest zapisywana jako przekreślone e, natomiast głosce *o* odpowiadają przekreślone a lub o – por. zdjęcie nr II.2 (Ps. 109, 2–4: *Aliż położę nieprzyjaciele twoje pod nożek nog twoich. Pręt mocy twojej wpuści Gospodzin ot Syjon; paniać będzie nieprzyjacielom pośród twoich. Z tobą początek w dzień mocy twojej w światłościach twoich od żywota* – wytłuszczony tekst jest widoczny na zdjęciu).

Zdjęcie II.2. Fotokopia fragmentu *Psalterza puławskiego*

Przez pewien czas obok nowego sposobu wymawiania samogłosek nosowych istniał dawny (zob. *Psalterz puławski* – litery oznaczające samogłoski nosowe). Obniżona artykulacja dłużej utrzymywała się przy wymowie dawnych stp. samogłosek długich. Ten etap rozwoju samogłosek nosowych został utrwalony w pisowni, dlatego zamiast spodziewanego znaku *o* samogłoskę nosową [ɔ] oznacza się do dziś litera *q*.

2. Pochodzenie współczesnych samogłosek nosowych

Dystrybucja samogłosek nosowych we współczesnym języku polskim obrazuje ich zróżnicowanie pod względem długości w okresie staropolskim. Uproszczone (bez stadiów pośrednich) schemat rozwoju samogłosek nosowych w języku polskim przedstawia tabela II.2.

Tabela II.2. Rozwój samogłosek nosowych w języku polskim

Formy współczesne		Formy staropolskie		Formy po zaniku jerów		Formy psł.
<i>q</i> [ɔ] <i>dąb</i>	≤	<i>q̄</i> : <i>dāb</i>	≤	<i>ō</i> : <i>dōb</i>	≤	* <i>dōbb</i>
' <i>q</i> [ɔ] <i>ziąb</i>	≤	' <i>q̄</i> : <i>ziāb</i>	≤	<i>ē</i> : <i>zēb</i>	≤	* <i>zēbb</i>
<i>ę</i> <i>ręka</i>	≤	<i>q̄</i> : <i>rāka</i>	≤	<i>ō</i> : <i>rōka</i>	≤	* <i>rōka</i>
' <i>ę</i> <i>pięść</i>	≤	' <i>q̄</i> : <i>piāść</i>	≤	<i>ě</i> : <i>pěst'</i>	≤	* <i>pěstb</i>

We współczesnym języku polskim samogłoski nosowe w większości pozycji nie są już wymawiane synchronicznie. Świadczy to o trwającym procesie ich zanikania.

3. Procesy fonetyczne, którym podlegały samogłoski nosowe

3.1. Przeglós

Samogłoski nosowe **ę* i **ē* ulegały przegłosowi na podobnych zasadach jak samogłoski **e* oraz **ě*. Przeglós tych samogłosek odbywał się w tym samym czasie co przeglós samogłosek ustnych. *Bulla gnieźnieńska* jako zabytek napisany po zakończeniu procesu przegłosu zawiera formy, które zaświadczają, że zjawisko to objęło samogłoski nosowe, np. w nazwie *Zuantos* [Śv'otoš] zapis samogłoski nosowej jako *an* pozwala przypuszczać, że była realizowana jako *o* (por. Dług.Dub. 2001: 117). Ustalenie, że nazwa jest zapisem imienia *Świętosz* od **svētjb* ≥ *święty*, pozwala dostrzec tu efekt przegłosu, czyli przejścia samogłoski *ę* w *o* pod wpływem znajdującej się po niej spółgłoski *t*.

Warto zauważyć, że dalsze zmiany w obrębie samogłosek nosowych uniemożliwiają wskazanie form takich jak np. *piąty* jako przykładów działania przegłosu. W wyrazie *piąty* samogłoska *o* powstała z psł. **ē*, podobnie jak w wyrazie *miąć*. W pierwszym wyrazie były warunki do przegłosu, w drugim nie, jednak rozwój samogłosek nosowych zatarał różnice. Wyjątkiem są formy zaświadczone w dokumentach sprzed XIII w.

3.2. Pochodzenie alternacji *q* : *ę* w języku polskim

We współczesnej polszczyźnie można odnaleźć ślady wzdłużenia zastępczego w wyrazach z samogłoską nosową, np.:

M. lp.				stp.		
* <i>dǫbъ</i>	→	* <i>dǫb</i>	→	<i>dǫb</i>	→	<i>dąb</i>
		zanik <i>ъ</i> i wzdł. zast.		powst. 1 nosówki		zanik iloczasu i powstanie 2 nosówek
D. lp.				stp.		
* <i>dǫba</i>	→	* <i>dǫba</i>	→	<i>dǫba</i>	→	<i>dęba</i> (<i>dębu</i>)
			powst. 1 nosówki		zanik iloczasu i powstanie 2 nosówek	

Są jednak wyrazy, w których były warunki do wzdłużenia zastępczego, lecz współcześnie nie ma w ich odmianie alternacji *q* : *ę* świadczącej o zajściu tego procesu, np. M. lp.: *ciąg*, D. lp.: *ciagu*, M. lp.: *łęg*, D. lp.: *łegu*, M. lp.: *pręga*, D. lm.: *pręg*. W dobie średniopolskiej część tych alternacji istniała, co poświadcza *Słownik polszczyzny XVI wieku*, np. M. lp.: *łąg*, D. lp.: *łegu*. Jednak już w XVI w. widać działanie wyrównań analogicznych i w części form brak alternacji *q* : *ę*, np. M. lp.: *prąd*, D. lp.: *prądu*.

Niekiedy było odwrotnie: alternacja *q* : *ę* występowała, mimo że nie było warunków do wzdłużenia, np: M. lp.: *ręka*, D. lm.: *rąk*, co być może jest potwierdzeniem tezy, że początkowo wzdłużenie zastępcze objęło wszystkie wyrazy bez względu na to, czy wygłosowa spółgłoska była dźwięczna, czy też nie⁴².

Osobny problem stanowi odmiana nazwisk utworzonych od apelatywów, w których występuje alternacja *ę* : *q*. Mogą one mieć dwojaką odmianę, np. *Dąb*, D. lp.: *Dąba* || *Dęba*; *Gołąb* – *Gołaba* || *Gołębia*, *Jastrząb* – *Jastrząba* || *Jastrzębia* (Grzenia 1998: 69–70).

⁴² Wyrównania analogiczne w obrębie samogłosek nosowych są dokładnie omówione w podręczniku do gramatyki historycznej Z. Klemensiewicza, T. Lehra-Splawińskiego i S. Urbańczyka.

3.3. Utrata nosowości i wtórna nosowość

W językach słowiańskich samogłoski nosowe zaczęły zanikać około XIII w. Brak ich w zapożyczeniach pochodzących z tych języków; istnieją jednak polskie odpowiedniki części z tych zapożyczeń zawierające nosówki, np. *masarz* : *mięso*, *chuć* : *chęć*, *kudły* : *kądział*, *rusznica* : *ręka*. Nie zawsze zjawisko denazalizacji (utruty rezonansu nosowego) można tłumaczyć zapożyczeniami. Czasem formy z samogłoską nosową zanikają w dobie staropolskiej: stp. *łək* : *łuk*, stp. *sąmnienie* : *sumienie*, stp. *jeniec* – *jęciec*.

Samogłoski nosowe były zastępowane ustnymi także w nazwach własnych, zwłaszcza w nazwach miejscowych na pograniczach, np.: *Dubiecko*, *Dubienka*, *Dubne*, *Dubnik* od ukr. *dub* ‘dąb’.

Rzadziej zdarzało się, że samogłoski ustne uzyskiwały rezonans nosowy, np. *między* – stp. *miedzy*, *częstować* – stp. *czestować* od *część*, *tesknić* – stp. *tesknić* (por. utyskiwać). Mogło to być związane ze skojarzeniem z formami, które nie były pochodne etymologicznie, ale miały podobne brzmienie, np. *częstować* – *część*.

4. Rozwój samogłosek nosowych w gwarach

Zróznicowanie wymowy samogłosek nosowych w dialektach istniało od początku rozwoju polszczyzny, o czym świadczy np. wymowa zaimków *mię*, *cię*, *się*: w dialektach wielkopolskim i mazowieckim były one realizowane z rezonansem nosowym w każdej pozycji, natomiast w dialektach małopolskim i śląskim po czasownikach zaimki były wymawiane bez nosówek: *mie*, *cie*, *sie*.

Samogłoski nosowe są trudniejsze w realizacji niż ustne, dlatego w gwarach często zanikały; mogą świadczyć o tym rymy XVI-wiecznych poetów pochodzących z Sandomierskiego, np. Piotr Kochowski rymował formy: *Greków* – *jęków* – *sęków* (por. Kl.Urb.Le. §31). Obecnie rejon ten jest także obszarem, na którym nie wymawia się nosówek. Ponadto w wielu gwarach obie nosówki są realizowane w podobny sposób, np. jako *q*, lub też dochodzi do podniesienia ich artykulacji.

5. Archaizmy w zapisie samogłosek nosowych

Archaiczna pisownia nosówek została utrwalona w nazwach własnych typu *Jan Kanty*. Połączenie *an* świadczy o szerokiej wymowie samogłoski nosowej *q*, która panowała w dobie staropolskiej. W nazwach nie oznaczano samogłoski nosowej specjalnym symbolem, ponieważ skrybowie używali alfabetu łacińskiego. W związku z tym dziś, gdy zmieniła się wymowa samogłosek noso-

wych, motywacja tych nazw nie jest przejrzysta dla osób, które nie znają historii fonetyki. *Sandomierz* jest nazwą pochodzącą od imienia **Sōdomirь* → *Sędomirz* (Rymut 1980: 211). *Kanty* przy imieniu św. Jana oznaczało miejscowość, z której pochodził, czyli Kęty (miasto w powiecie oświęcimskim, w województwie małopolskim).

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

- Dług.Dub. II.5
 Kl.Urb.Le. §31
 Koneczna 1965: 109–121
 Mańczak 1998: 329–330
 Miodek 1987: 244–245 (*Kanty z Kęt*)
 Miodek 1987: 122–124 (*Krąg – kręgu, dąb – dębu*)
 Miodek 1991: 42–44 (denazalizacja)
 Miodek 2000: 166–167 (*Czemu a „z ogonkiem”?*)
 Miodek 2007: 229–230 (*Kampa i Lew*) i 235–236 (*Jastrząb i Błąd – o odmianie nazwisk*)
 Strut. §63–66
 Urb.dial. §17–18
 Walczak 1999: 135–138

JAK UNIKNAĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Prasłowiańska samogłoska nosowa przednia pozostawiała miękkość poprzedzającej ją spółgłoski, nawet wtedy, gdy przekształcała się w samogłoskę tylną, zatem w wyrazie *piąty* samogłoska *ą* pochodzi z psł. **ę*.
- Prasłowiańska samogłoska nosowa tylna znajduje się zawsze po spółgłosce twardej, nawet wtedy, gdy przekształciła się w samogłoskę przednią, zatem w wyrazie *pęk* samogłoska *ę* pochodzi z psł. **ę*.
- Nie każda alternacja *ą* : *ę* jest wynikiem wzdłużenia zastępczego – np. w odmianie *ręka* : *rąk* wygłos jest bezdźwięczny, zatem nie ma warunków do wzdłużenia zastępczego.

POMOC DYDAKTYCZNA

$e \leq *ǫ$
$'e \leq *ě$
$a \leq *ō$
$'a \leq *ē$

PYTANIA

1. Przedstaw genezę oboczności $e : a$ we współczesnym języku polskim. Podaj przykłady.
2. Omów etapy rozwoju samogłosek nosowych w języku literackim.
3. Omów rozwój samogłosek nosowych w dialektach polskich (zwłaszcza na Podkarpaciu).
4. Czy można dziś wskazać samogłoski nosowe, które ulegały przegłosowi?
5. Czy samogłoski nosowe ulegały wydłużeniu zastępczemu?
6. Omów przykłady analogii w rozwoju samogłosek nosowych.
7. Wyjaśnij pojęcia: wtórna nazalizacja i denazalizacja. Podaj przykłady tych zjawisk.

ĆWICZENIA

1. Dokonaj rekonstrukcji podanych form. Jak ustalić pierwotną barwę i iloczys samogłosek nosowych?
pamiętka, przejąć, zakątek, ukąszenie, przepędzić, mączka, świąteczny, klęcznik, zajęczek, wiązanie, dzieciątko, mężny, gałązka, zajęcie, księżyc, zwyciężyć, zakrętka, prostokąt
2. Ustal, w których wyrazach podczas odmiany przez przypadki lub derywacji wystąpi alternacja. Czy można wskazać jej przyczynę? Wykonaj rekonstrukcję tych wyrazów i form przypadków zależnych lub derywatów, uwzględniając długość samogłosek nosowych:
ręka, ząb, bąk, dąb, część, pąk, tąka, krąg, zrąb, sęk, ziąb, lękać, kęs, węc, gęs, chęc, rząd 'organ państwowy', rząd 'szereg'
3. Uzupełnij tabelę wyrazami z ćw. 2.

	samogłoska nosowa długa tylna	samogłoska nosowa długa przednia	samogłoska nosowa krótka przednia	samogłoska nosowa krótka tylna
wyraz i jego rekonstrukcja	pāk *pōkь ≥ pōk			
wyraz i jego rekonstrukcja				

4. Podane poniżej wyrazy to nazwy miejscowości z województw podkarpackiego i lubelskiego. Połącz je w pary, w których znajdują się nazwy o podobnej etymologii, ale o różnej realizacji prasłowiańskich samogłosek nosowych:

Łukawiec, Tuczapy, Załuż, Dubiecko, Łąka, Dębica, Załęże, Tuczępy

5. Uzupełnij tabelę, wpisując pośrednie formy i nazwy procesów, które powodowały zmiany w brzmieniu samogłosek nosowych (por. w tym rozdz. pkt 3.2).

Forma psł.	Nazwa procesów psł.	Forma stp. do XIII w.	Nazwa procesu	Forma stp. do XV/ XVI w.	Nazwa procesu	Forma współczesna
		<i>pěć</i>				
						<i>węzić</i>
				<i>miąso</i>		
<i>*pōkati</i>						
						<i>wąż</i>
<i>*lěkati</i>						
		(on) <i>pěl</i> (się)				
				<i>zāb</i>		

6. Z podanych poniżej wyrazów utwórz pary o wspólnym rdzeniu. W każdej z par znajdzie się wyraz z samogłoską nosową i jego odpowiednik z ustną. Pogrupuj pary według tabeli:

między, smętny, szczękać, łuk, miedza, szcekać, masarz, częstować, cześć, łęk, jeniec, przejąć, mięso, smutny

Denazalizacja (odnosowienie)	Nazalizacja (wtórna nosowość)
	<i>miedza, między</i>

7. Podane poniżej wyrazy mają współczesne lub staropolskie odpowiedniki z samogłoską nosową. Spróbuj je znaleźć (np. w *Słowniku etymologicznym* W. Borysia) i ustal, czy są to pożyczki.

pukać, чуć, masarz, kudły, smutny, łuk, kusy, wnuk, sumienie, porucznik

8. Sprawdź w słowniku (np. K. Rymut *Nazwiska Polaków*) pochodzenie podanych poniżej nazwisk. Dlaczego nie ma w nich samogłosek nosowych?

<i>Zubilewicz</i>	<i>Zubek</i>
<i>Rukowski</i>	<i>Ruczko</i>
<i>Dubrawa</i>	<i>Dubczyk</i>
<i>Wustaty</i>	<i>Wusik</i>

PRACA Z TEKSTEM

1. Przyjrzyj się zapisom z *Bulli gnieźnieńskiej* (ChS: 18). W lewej kolumnie podano nazwy w transliteracji, w prawej – w transkrypcji. Jak pisarz radził sobie z zapisem polskich samogłosek nosowych?

<i>Balouanz, Pantis, Redanta, Pampic, Candera, Pandetech, Mantina, Louanta, Boranta, Vssebant, Sobanta, Deuentliz, Miranta</i>	<i>Białowąs, Pęcisz, Redzięta, Pępick, Kędzierza, Będzieciech, Męcina, Łowęta, Borzęta, Wszębał, Sobięta, Dziewiętlic, Mirzęta</i>
--	--

Jaki etap rozwoju nosówek zaświadcza *Bulla*? Po czym można to rozpoznać?

2. Poniżej podano tekst gwarowy z Kielecczyny (Urbańczyk 1962: 84)⁴³. Jak w tamtejszej gwarze są realizowane samogłoski nosowe?

Jeden chłopok pognot gesi za rzyke. Jak pognot te gesi, nie było go tyle casy widać. Jak sie zmrocyło, gesi so, a chłopoka ni ma. Jak ni ma, tag gospodyni polecieli szukadź go. Pszelecieli pszez te łafke i zacyni woładź na chłopoka [...]. Ni mogli nijag znałeś, tyle casy sukali. Dopiro mówio, zeby bułke chleba pszynieś, pirso s pieca i puścidź na wode.

Jak wymawia się samogłoski nosowe w twoich rodzinnych stronach?

3. Z fragmentów *Psalterza puławskiego* wypisz wyrazy, w których samogłoska nosowa występuje w śródgłosie. Znajdź współczesne formy tych wyrazów,

⁴³ Tekst podano w pisowni uproszczonej.

a potem wykonaj rekonstrukcje prasłowiańskie form staropolskich i form współczesnych – jeżeli są odmienne. Ustal, na czym polegają różnice w realizacji samogłosek nosowych w niektórych formach.

Psalm 42

1. *Sędzi mie, Boże, i rozgodź przę moję od luda nieświętego, od człowieka złego i żywego otejmi mie.*
2. *Bo ty je Bog, moc moja. Przecz je mie odpędził i przecz smęcien chodzę, gdy mie męci nieprzyjaciel?*
3. *Wypuści światłość twoję i prawdę twoję; cie jesta mie odwiedle i dowiedle na gorę świętą twoję i w stany twoje.*
4. *I wnidę ku ołtarzowi bożemu, ku Bogu, jenże uwiesielił młodość moję.*
5. *Chwalić cie będę w gęślech, Boże, Boże moj. Przecz jeś smętna, dusza moja, i przecz mie mączisz?*

Psalm 44

1. *Wyrzygnęło sierce moje słowo dobre, powiadam ja działa moja krolowi.*
2. *Język moj treść pisarzowa rychło piszącego.*
3. *Urępnny wyobrażenim nad syny ludzkie, rozlana jest miłość w wargach twych, przeto błogostawił cie jest Bog na wieki.*
4. *Opaszy sie mieczem twoim na lędźwie twoje silno mocne.*
5. *Z krasą twoją i z cudnością twoją idzi, szczęśnie pojdzi i kroluj [...]*
8. *Stolec twoj, Boże, na wieki wiekom, pręt naprawienia pręt krolestwa twego. [...]*
13. *I pożędać będzie krol krasy twoje, bo on jest Gospodzin Bog twoj i kłaniać sie jemu będą. [...]*
18. *Za ojce twoje narodzili sie tobie synowie, postawisz je książęty nade wszą ziemią.*

Psalm 50

Ten psalm powiada, iż Krystus przez grzecha za grzeszne sądzon przemogł sądzące sie. Psalm Dawidow, kiedy przyszedł k niemu Natan prorok, postany od Boga karać ji z grzecha, jen uczynił, kiedy wszedł ku Betsabee a męża jej dał zabić Uryjasza. [...]

5. *Tobie samemu zgrzeszył jeśm i złe przed tobą czynił jeśm, by sprawion w motwach twoich i przepomogł, gdy cie sądzą.*
6. *Bo owa we złościach poczęt jeśm i w grzeszech poczęta mie matka moja. [...]*

15. *Zbaw mnie od krwi, Boże, Boże zbawienia mego, i wiesielić [sie] będzie język
moj sprawiedność twoją. [...]*

18. *Modła Bogu duch smęcony; sierc<a> skruszonego i uśmierzonego, Boże, nie
wzgardzisz. [...]*

20. *Tędy weźmiesz modły sprawiedności, pokład i modły, tędy nakładą na
ołtarz twój cieląt.*

II.6. ILOCZAS. ROZWÓJ PRASŁOWIAŃSKICH SAMOGŁOSEK DŁUGICH I KRÓTKICH W JĘZYKU POLSKIM

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Skąd się wzięły w języku polskim wymiany typu *o* : *ó*, *e* : *a*, np. *mróz* : *mrozu*, *dąb* : *dęby*?
2. Dlaczego w wymowie starszych mieszkańców wsi słyszymy: *słyszot*, *mieszkoł*, ale w liczbie mnogiej jest: *słyszaty*, *mieszkały*?
3. Dlaczego w odmianie czasownika *biegać* w czasie teraźniejszym w 1 i 2 os. lm. nie ma spółgłoski *j*, np. *wy biegacie*, a w 3 os. lm. jest: *oni, one biegają*?
4. Dlaczego samogłoskę *u* zapisujemy, używając raz litery *ó*, a raz *u*?
5. Dlaczego w niektórych wyrazach jest tzw. *ó niewymienne*, chociaż mają one formy podobne do wyrazów z *ó* wymiennym, np. brak wymiany *o* : *ó* w parze *wiór* : *wióry*, chociaż jest w parze *wóz* : *wozy*?
6. Dlaczego w języku polskim są dwie formy zaimka dzierżawczego, np. *mojego* : *meogo*, *swojego* : *swego*?
7. Co oznacza litera *é* w wyrazie *kobiéto* w monologu Gustawa w *Dziadach* A. Mickiewicza (*Kobiéto puchu marny...*)?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Iloczas w języku prasłowiańskim

Fonologiczną opozycję samogłosek długich i krótkich, która występowała w języku prasłowiańskim, nazywamy **iloczasem**. Prasłowiański system akcentowo-iloczasowy przeszedł istotną ewolucję – długość samogłosek zmieniała się. Przeobrażenia te zależały m.in. od przesunięć akcentu w wyrazie i zmian intonacji. W okresie przedpolskim prawie wszystkie elementy systemu wokalicznego

(z wyjątkiem jerów) miały dwie postaci iloczasowe: mogły być krótkie albo długie. Graficznie opozycję iloczasową w okresie przedpolskim można przedstawić następująco:

ĩ ī	ũ ū
ě ē	ō ō
ǣ ē	ǫ ǫ
ě ě ǎ ā	

Jery, czyli samogłoski zredukowane, były krótsze od samogłosek takich jak np. *ĩ, ũ, ě, ǫ*. Nie miały swoich dłuższych ani krótszych odpowiedników jak pozostałe samogłoski (zob. część II.1: 1). Była to podstawowa przyczyna usunięcia tych głosek z systemu wokalicznego, bowiem jery słabe w końcowej fazie rozwoju były wymawiane coraz krócej, aż do całkowitego zaniku. Natomiast długość jerów mocnych coraz bardziej zbliżała się do wartości iloczasowej samogłosek krótkich, co doprowadziło do ich wokalizacji, czyli przekształcenia się w krótką samogłoskę *e*⁴⁴.

Opozycja samogłosek długich i krótkich została przejęta przez system wokaliczny prasłowiański z systemu praindoeuropejskiego. W języku prasłowiańskim doszło do zmian w długości samogłosek. Skróceniu ulegały dawne długie samogłoski, jeżeli nie znajdowały się bezpośrednio przed sylabą akcentowaną. Wydłużały się natomiast samogłoski znajdujące się w sylabie, na którą został przeniesiony, po cofnięciu go z sylab z jerami, rosnący akcent tonalny. Akcent ten nazywamy intonacją nowoakutową.

2. Zmiany w długości samogłosek w dobie staropolskiej

2.1. Iloczas jako kategoria fonologiczna

Polszczyzna odziedziczyła z języka prasłowiańskiego opozycję samogłoska długa : samogłoska krótka. Iloczas był bardzo ważną cechą różnicującą samogłoski, np. stp. wyraz *māka* miał inne znaczenie niż *mǎka*, a jedyną cechą różnicującą owo znaczenie była długość samogłoski nosowej⁴⁵.

⁴⁴ W niniejszym rozdziale dla jasności wyводу (niemylenia krótkiej samogłoski e z *ě 'jać') przyjmujemy oznaczanie krótkiego e za pomocą litery e bez znaków diakrytycznych, natomiast długiego e – za pomocą poziomej kreski nad literą ē.

⁴⁵ Warto zauważyć, że zróżnicowanie akcentowe zostało odziedziczone z epoki prasłowiańskiej. Wyraz z długą samogłoską *o* oznaczał rezultat czynności gniecienia, tłuczenia, czyli zgnie-

Zmiany w systemie samogłosek długich i krótkich, które zachodziły w początkowej fazie rozwoju polszczyzny, nie naruszyły odziedziczonej z języka prasłowiańskiego opozycji iloczynowej, a jedynie doprowadziły do zmian w długości samogłosek w poszczególnych formach. **Procesami, które wywoływały owe zmiany, są: wzdłużenie zastępcze, kontrakcje, wpływ samogłosek półotwartych oraz wyrównania analogiczne.**

2.2. Wzdłużenie zastępcze

Był to proces, który wyrównywał czas trwania wyrazu po zaniku wygłosowego jeru. Samogłoska znajdująca się w sylabie przed sylabą z jerem wydłużała się. Proces wzdłużenia zastępczego jest dokładnie omówiony w rozdziale poświęconym ewolucji jerów (zob. cz. II.1: 2.7).

2.3. Kontrakcje

Kontrakcja, czyli ściągnięcie, to proces polegający na zlaniu się dwóch samogłosek krótkich, najczęściej przedzielonych *j*, w jedną długą samogłoskę.

$$\check{a} j \check{a} \rightarrow \bar{a}$$

W języku polskim proces kontrakcji przebiegał w kilku etapach. Najstarsze ściągnięcia dokonały się w złożonych formach przymiotników oraz w niektórych formach rzeczowników, zaimków i liczebników. Proces ten zaszedł przed powstaniem pierwszych zapisów w języku polskim, objął także inne języki zachodniosłowiańskie⁴⁶.

Kontrakcje w rzeczownikach, liczebnikach i zaimkach zachodziły na styku wygłosu tematu fleksyjnego i końcówki fleksyjnej w następujących formach:

- M. lp. miękkotematowych rzeczowników nijakich, np:
***sъdorvъje* ≥ ***sъdorvĕ* ≥ *zdrowie*,
- M. lp. miękkotematowych rzeczowników zakończonych na 'a, np.:
nazwy zbiorowości: ***bratrъjǎ* ≥ **brat'ā* ≥ *bracia*;
nazwy przestrzenne: ***rězъnъjǎ* ≥ **rězъn'ā* ≥ *rzeźnia*;
- N. lp. rzeczowników żeńskich zakończonych na *i: ***tvarъjǫ* ≥ **tvar'ǫ* ≥ *twarzą*;

cione ziarno, natomiast wyraz z krótką samogłoską *o* – samą czynność gniecenia. Współczesne znaczenie wyrazu *męka* jest metaforycznym rozszerzeniem znaczenia leksemu prasłowiańskiego.

⁴⁶ Witold Mańczak uważa, że „kontrakcja samogłosek przedzielonych przez **j* w większości wypadków nie jest regularną zmianą fonetyczną, ale zmianą fonetyczną nieregularną, spowodowaną częstością użycia. Przemawia za tym fakt, że kontrakcja zaszła w wyrazach często używanych, sufiksach lub końcówkach, natomiast w innych wypadkach nieraz spotykamy samogłoski przedzielone jotą” (Mańczak 1983: 26).

- N. lp. rzeczowników żeńskich zakończonych na *-a* i *-'a*: ****ženōjǭ ≥ *ženō̄ ≥ žonq**, ****duxjejǭ ≥ *dušō̄ ≥ duszq**;
- N. lp. r.ż. zaimków: ****mьnōjǭ ≥ *mьnō̄ ≥ mnq**, ****tobōjǭ ≥ *tobō̄ ≥ tobq**, ****tōjǭ ≥ *tō̄ ≥ tq**, ****mojejǭ ≥ *mojō̄ ≥ mojq**;
- N. lp. r.ż. liczebników: ****jedinōjǭ ≥ *jednō̄ ≥ jednq**;
- N. lp. r.ż. przymiotników w odmianie niezłożonej: ****malōjǭ ≥ *malō̄ ≥ małq**.
W przymiotnikach, które odmieniały się według odmiany złożonej, długie samogłoski powstawały na styku wygłosu formy rzeczownikowej i nagłosu zamka anaforycznego, np.:
- M. lp. r.n. ****malō-je ≥ *malē**;
- C. lp. r.n. ****malū-jemu ≥ *malēmu** itd.⁴⁷

W wyniku najstarszych kontrakcji mogły powstać samogłoski *ē*, *ā* oraz *ō̄*. Barwa tych samogłosek odpowiada samogłosce krótkiej, która przed ściągnięciem znajdowała się po *j*.

stp. *ē* ≤ **bjē*, **ōjē*, **ūjē*, **ājē*, **eje*, **ějē*, **ije*
 stp. *ā* ≤ **ājā*, **bjā*
 stp. *ō̄* ≤ **bjō̄*, **ōjō̄*, **ejō̄*

Proces kontrakcji w formach czasownika rozpoczął się w epoce przedpiśmiennej, jednak trwał jeszcze w epoce piśmiennej. Najstarsze zabytki języka polskiego zawierają formy bez kontrakcji, np. w *Psalterzu floriańskim* są formy nieściągnięte: *znaje* (Ps. 1, 7), *chwiejali* (Ps. 21,7), natomiast w *Psalterzu puławskim* odpowiadają im formy ściągnięte: *zna*, *chwiali*.

Kontrakcje te objęły następujące kategorie czasownikowe:

- bezokoliczniki czasowników z psł. koniugacji *jo || je* oraz formy oparte na nich, np.: ***stōjāti ≥ stp. stōjác ≥ stp. stāc ≥ stac**, ***smbjāti ≥ stp. smiejác ≥ stp. śmiāc ≥ śmiac**, ***stōjāl̥b ≥ stp. stał**;
- formy osobowe czasu teraźniejszego niektórych czasowników z psł. koniugacji *jo || je*, z wyjątkiem 3 os. Im., np.:
- 2 os. lp. ***znājēs̥b ≥ stp. znājesz ≥ stp. znāsz ≥ znasz**, ***umějēs̥b ≥ stp. umějiesz ≥ stp. um'ēs̥ ≥ umiesz**;
- 3 os. lp. ***znājet̥b ≥ stp. znāje ≥ stp. znā**, ***umějēt̥b ≥ stp. umėje ≥ stp. um'ē ≥ umie** itd.⁴⁸

⁴⁷ Samogłoska długa nie powstawała jedynie w M. lp. r.m., ponieważ znajdowały się tam dwa jery przedzielone *j*, które przekształciły się w krótką samogłoskę *y* lub *i*.

⁴⁸ W formach 1 os. lp. doszło do zmiany końcówki. Dawne formy nieściągnięte, np. *znaje*, pod wpływem koniugacji atematycznej przybrały postać z końcówką *-m*, np. *znam*.

Nieściągnięte formy czasowników w bezokoliczniku i z tematami opartymi na bezokoliczniku utrzymywały się nieco dłużej niż osobowe formy nieskontraktowane w czasie teraźniejszym. *Słownik staropolski* i *Słownik polszczyzny XVI wieku* notują takie formy jak np.: *bojeć, bojeli, bojali* (Sstp t. 1), *bojata, bojałbyś się* (SXVI, t. II: 276), jest ich jednak zdecydowanie mniej niż form ściągniętych. W gwarach kontrakcja w formach *bać się, stać* zaszła jedynie na południu Polski – w dialekcie małopolskim, natomiast w dialektach wielkopolskim i mazowieckim przeważają do dziś formy nieściągnięte *bojać, stojać*. W gwarach wielkopolskich do dziś zachowały się też nieściągnięte formy czasu teraźniejszego, np. *on znaje, on graje*.

W wyniku kontrakcji form czasownikowych powstały dwie długie samogłoski: *ā* oraz *ē*. Są one zgodne z barwą samogłoski krótkiej znajdującej się przed kontrakcją przed *j*.

stp. *ā* ≤ stp. *āje*

stp. *ē* ≤ stp. *eje*

Kontrakcja w zaimkach dzierżawczych *mój, twój, swój* występuje już w najstarszych zabytkach języka polskiego, np. w KŚ *anjeta swego*, PF; PP 6,8: *placzu mego*. Obok form ściągniętych występują jednak formy bez kontrakcji, np. PP 24.7: *nieumięctwa mojego*. W gwarach przeważają formy nieściągnięte. We współczesnym języku polskim występują zarówno ściągnięte, jak i nieściągnięte formy zaimków, np:

- D. lp. r.m., r.n.: *mojego* || *mego, twójego* || *twego*;
- N. lp. r.m, r.n.: z *moim* (≤ **mōjīm*) || *mym, twoim* (≤ **twōjīm*) || *twym*;
- M. lp. r.ż.: *moja* || *ma, twoja* || *twa* itd.

Formy takie jak *mego, swego* są w dzisiejszym języku potocznym nieco odświętne, co według H. Konecznej (1965: 89) jest dowodem, że były w polszczyźnie czymś rzadkim.

Do kontrakcji mogło też dochodzić w grupach samogłosek, które nie były rozdzielone *j*. Przykładem kontrakcji tego typu mogą być zachodzące jeszcze w epoce przedpiśmiennej kontrakcje grupy **aa* w *a* oraz grupy **ēa* w *e* w formach czasów przeszłych prostych, np. **dēlaaše* ≥ stp. *działasze*, **vidēaše* ≥ stp. *widziesze*.

2.4. Wpływ spółgłosek półotwartych

Samogłoski długie w języku polskim powstawały również pod wpływem spółgłoski *r*. Wyrazy, w których doszło do powstania samogłosek długich, to: **gōra* ≥ stp. *gōra*; **ktōrŕjŕj* ≥ **ktōry* ≥ stp. *ktōry*; **pero* ≥ **piōro* ≥ stp. *piōro*;

*rōzga ≥ stp. rōzga; *skōra ≥ stp. skōra; *žeravjъ ≥ *žeravъ ≥ *žerav ≥ *žōrav ≥ stp. žōrav' ≥ współcz. żuraw.

Nie było to zjawisko regularne, jest wiele wyrazów, w których nie doszło do zmian iloczasu samogłoski pod wpływem *r*, np. *kora*, *pora*, *zmora*, *drozd*.

2.5. Inne zmiany

Pozostałe zmiany można wytłumaczyć działaniem analogii do form z długimi samogłoskami.

- Długa samogłoska *ō* w liczebnikach stp. *szōsty*, *siōdmy*, *ōsmy* powstała pod wpływem liczebników z odziedziczoną z psł. samogłoską długą, np. stp. *czwārty*, *piq̄ty* itp.
- Długa samogłoska znajdująca w sylabach przed sylabą ze spółgłoską bezdźwięczną i wygłosowym jerem powstała pod wpływem form ze wzdłużeniem zastępczym, np.: stp. *stōp* : *stopa*; *wrōt* : *wrota* itp.
- Długa samogłoska w bezokolicznikach stp. *mōc*, *bōśc* powstała pod wpływem form z długą samogłoską odziedziczoną z psł. *rōśc*.
- Długa samogłoska w końcówce fleksyjnej rzeczowników żeńskich zakończonych na *-a*, takich jak stp. *žadzā*, *władzā*, powstała pod wpływem analogii do form, w których doszło do kontrakcji grupy *-ja*, np. stp. *braciā*.

Są też samogłoski długie, których powstania nie można wyjaśnić żadnym procesem, jest to np. *ō* w wyrazach stp. *pōki*, *pōty*.

3. Zanik iloczasu i jego przyczyny

3.1. Datowanie zaniku iloczasu

O istnieniu iloczasu w języku polskim doby staropolskiej świadczą zapisy długich samogłosek w niektórych zabytkach – były one oddawane za pomocą podwojonych liter, np. w *Psałterzu floriańskim* znajdujemy zapisy: *mφφczφ* ‘mąca’ (Ps. 3,1), *bφdφφ* ‘będa’ (Ps. 5,13), *szyrokee* ‘szerokie’ (Ps. 103,26). Dowodem istnienia iloczasu w języku polskim w dobie staropolskiej są też zalecenia Jakuba Parkoszowica dotyczące zapisu samogłosek długich. Autor w dziele poświęconym polskiej pisowni, wydanym ok. 1440 r., proponował, by samogłoski długie oznaczać podwojonymi literami, np. *chmeel*, *myood*, *doom*, *Adaam*, *laas*.

Przypuszcza się, że opozycja iloczasowa samogłoska długa : samogłoska krótka zaczęła zanikać pod koniec XV w. Świadczy o tym uwaga Stanisława Zaborowskiego w rozprawie z 1513 r. poświęconej polskiej pisowni. Reformator ortografii pisze – używając czasu przeszłego – o tym, że dawni Polacy oznaczali samogłoski długie i krótkie. Nie proponuje też swojego sposobu zapisywania tych samogłosek. Zanik iloczasu jest jednym z czynników, na podstawie których została wydzielona granica doby staropolskiej i średniopolskiej.

3.2. Przyczyny zaniku iloczasu w języku polskim

Do zaniku iloczasu w języku polskim przyczyniły się **zmiany w akcentowaniu sylab** oraz **podniesienie artykulacji samogłosek długich**. Zjawisko iloczasu nie było znane na Rusi, a przełom doby staropolskiej i średniopolskiej to okres, kiedy intensyfikowały się kontakty ze Wschodem. Mogła to być także jedna z przyczyn zaniku iloczasu.

W języku prasłowiańskim akcent wyrazowy był swobodny (mógł padać na różne sylaby w różnych wyrazach) oraz ruchomy (w obrębie jednego paradygmatu mogły być akcentowane różne sylaby). Polszczyzna w początkowej fazie rozwoju odziedziczyła ten typ akcentu.

Dowodem na istnienie ruchomego akcentu w dawnej polszczyźnie jest współwystępowanie długich i krótkich form rozkaznika w *Bogurodzicy*. Archaiczne formy typu *zyszczy*, *spuści* zachowały wygłosowe *-i*, ponieważ w tych wyrazach samogłoska ta była akcentowana. W krótkich formach, takich jak np. *ustysz*, *napetń*, akcent nie padał na ostatnią sylabę i wygłosowe *-i* zanikło.

Około XIV–XV w. akcent ustabilizował się na pierwszej sylabie. Dowodem istnienia akcentu inicjalnego w dawnej polszczyźnie może być zachowanie tego akcentu w gwarze podhalańskiej i na północy Kaszub (por. Walczak 1999: 80).

W wyrazach trzysylabowych obok akcentu inicjalnego istniał akcent poboczny paroksytoniczny, który ok. XVI w. stał się akcentem głównym. Prowadziło to do niewygodnej w wymowie rozbieżności – samogłoska długa nie występowała w sylabie akcentowanej, np.: *zāmiana*, *ziōłowy* itp. Zrównanie czasu trwania wszystkich samogłosek w takich wyrazach likwidowało niedogodność, prowadziło jednak do zaniku iloczasu.

Obok iloczasu w dobie staropolskiej ok. XIII w. pojawiła się druga cecha różnicująca samogłoski: długie były artykułowane nieco wyżej niż samogłoski krótkie, np. samogłosce *ō* odpowiadał dźwięk pośredni między *o* a *u*, o czym mogą świadczyć zapisy z *Psałterza floriańskiego* typu *skutuov* ‘skutków’; samogłosce *ē* odpowiadał dźwięk pośredni między *e* a *i*, o czym świadczą zapisy typu *gniwacz sϕ* ‘gniewać się’. Zróżnicowanie barwy samogłosek długich i krótkich stawało się ważniejsze niż pierwotna główna cecha różnicująca, czyli iloczas, z chwilą gdy pojawiły się niedogodności w wymowie samogłosek długich opisane powyżej.

4. Zanik iloczasu i jego konsekwencje

4.1. Powstanie, rozwój oraz zanik samogłosek pochylnych w języku ogólnym

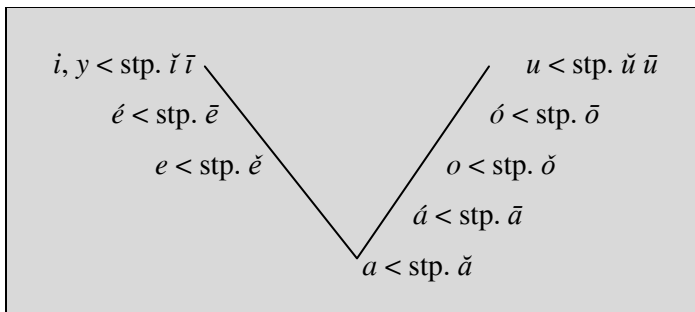
Podniesienie artykulacji samogłosek długich, które w dobie staropolskiej było zjawiskiem pobocznym, stało się główną cechą różnicującą samogłoski

po zaniku iloczasa. W średniopolskim systemie wokalicznym pojawiły się nowe pod względem jakości samogłoski ustne⁴⁹:

stp. \bar{e}	→	śrp. \acute{e}	[e ⁱ]	\acute{e}
stp. \bar{a}	→	śrp. \acute{a}	[â]	\acute{a}
stp. \bar{o}	→	śrp. \acute{o}	[o ^u]	\acute{o}

Artikulacji nie mogły podnieść samogłoski wysokie i || y oraz u , ponieważ doprowadziłyby to do powstania głosek i i u (i , u niezgłoskotwórcze), które nie są już samogłoskami. Zatem po zaniku iloczasa kontynuantem wysokiej samogłoski długiej i krótkiej była jedna samogłoska wysoka. Rozmieszczenie samogłosek ustnych w XVI w. na trójkącie samogłoskowym obrazuje poniższy schemat:

Schemat II.3. Samogłoski ustne w języku polskim w XVI w.

Wszystkie samogłoski pochylone (nazywane też ścieśnionymi) zaznaczone na powyższym wykresie istniały w XVI-wiecznej polszczyźnie. Proces zanikania samogłosek pochylonych trwał przez całą dobę średniopolską. Główną przyczyną zaniku samogłosek pochylonych była tendencja do upraszczania systemu wokalicznego. W polskim języku literackim samogłoski \acute{a} oraz \acute{e} obniżały artykulację i utożsamiały się z jasnymi samogłoskami a oraz e . Natomiast samogłoska \acute{o} podniosła artykulację i utożsamiała się z samogłoską u . Śladem po tej samogłosce jest dzisiejsza pisownia.

Samogłoska \acute{a} istniała w polszczyźnie do końca XVII w. Pochylone a było najczęściej oznaczane w drukach w XVI i XVII w. literą a , natomiast a jasne znakiem \acute{a} . Dowodem zaniku samogłoski na początku XVIII w. są przeprowa-

⁴⁹ Przyjmujemy uproszczony zapis ortograficzny samogłosek pochylonych (\acute{e} , \acute{a} , \acute{o}), choć ich istotę lepiej oddaje zapis fonetyczny [eⁱ] [â] [o^u].

dzione przez I. Bajerową analizy, które wskazują, że w tekstach wydanych po 1700 r. rośnie liczba błędów w zapisie tej samogłoski, co pozwala wnioskować, że w tym okresie wymowa *a* pochylonego zaczęła utożsamiać się z *a* jasnym. Proces ten trwał przez cały XVIII w. W 1830 r. Deputacja Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk usunęła znak *á* z alfabetu polskiego.

Jedną z przyczyn zaniku pochylonej samogłoski *a* w języku polskim była wymowa Polaków mieszkających na Kresach Rzeczypospolitej – nie rozróżniali oni *a* jasnego i pochylonego. Współcześnie również brak samogłoski kontynuującej *á* w gwarach pogranicza młodszego (czyli we wschodniej części województwa podkarpackiego) i w dialektach kresowych.

Samogłoska *é* od XVII w. podniosła swoją artykulację, zlewając się z samogłoską *i* || *y*, o czym mogą świadczyć rymy *é z i* || *y* w utworach poetów pochodzących z centralnej Polski (poeci kresowi rymowali w ten sposób już w XVI w.). Od końca XVIII w. wąską wymowę *é* zaczęto uznawać za prowincjonalną (Koneczna 1965: 107) i zastępować *e* jasnym, choć jeszcze do XIX w. gramatycy zalecali wymowę głoski oznaczanej przez *é* jako „półton między otwartym *e* a *i* lub *y*” (Małecki 1891 za: Koneczna 1965: 104). O wymowie *é* jako *e* jasnego może też świadczyć zanikające od połowy XVII w. zróżnicowanie graficznego zapisu obu głosek. Są one oznaczane jedną literą. W 1891 r. Akademia Umiejętności w Krakowie usunęła znak graficzny *é* z alfabetu polskiego.

Jedną z przyczyn zaniku pochylonego *e* w języku polskim były wyrównania morfologiczne w różnych dialektach (Koneczna 1965: 106), np. *dobre konie* : *dobr^ey* : *koń^ey*; *taki* : *takie* (r.n. lp.).

Samogłoska *ó* jako jedyna w języku polskim nie obniżyła swej artykulacji. Zróżnicowana wymowa *o* pochylonego i *o* jasnego trwała zapewne w języku literackim długo, ponieważ rymy *ó z u* pojawiają się częściej dopiero w drugiej połowie XIX w. W języku literackim i w większości gwar polskich samogłoska *ó* jest realizowana jako *u*. Jedynie w gwarach Suwalszczyzny i południowej Małopolski *ó* jest realizowane nadal jako dźwięk pośredni pomiędzy *o* a *u*. Samogłoska *ó* jest również jedyną samogłoską pochyloną, która zachowała swój znak graficzny, czyli tzw. *o* kreskowane, które obecnie wymawiamy jak *u*.

4.2. Rozwój samogłosek pochylonych w gwarach

W gwarach samogłoski pochylone rozwijały się nieco inaczej niż w języku ogólnym. Do dziś w niektórych częściach Polski są one realizowane jako odrębne dźwięki.

Samogłoska *á* jest realizowana jako głoska pośrednia między *o* i *a* w gwarach centralnej Małopolski, na północnej Lubelszczyźnie, Kurpiach i Mazurach

oraz na Kociewiu i dalszym Mazowszu (przed spółgłoskami nosowymi). Natomiast w gwarach Polski południowej i środkowej pochylone *á* utożsamiało się z *o*. Od samogłoski kontynuującej jasne *o* odróżnia ją brak labializacji: *trowa*, *godo*, *copka*, *skokoł*. Jest to dialektyzm, który zachowuje się w wymowie ludzi młodych nawet w miastach. Jedynie na bliższym Mazowszu *á* często ginie, zrównując się z *a*. W gwarach zachodniej Wielkopolski i północnego Śląska kontynuantem pochylonego *a* jest *ou*, np. *tako^u*, *tro^uwa*. W gwarach przy granicy z Ukrainą i Białorusią, a także na Suwalszczyźnie, Mazowszu dalszym, ziemi lubawskiej i Kociewiu występuje tylko *a* jasne, które kontynuuje zarówno samogłoskę pochyloną, jak i jasną.

Samogłoska pochylona *é* jest wymawiana jako dźwięk pośredni pomiędzy *e* i *y* w gwarach mazowieckich i na północnym wschodzie Wielkopolski oraz na Kaszubach, a także na Dolnym Śląsku i w gwarze lasowiackiej w Małopolsce. Pochylone *é* jest wymawiane jako *y* po spółgłoskach twardych, a jako *i* po miękkich na Kujawach, w środkowej części Łódzkiego, we wschodniej części Kieleckiego wraz z Lubelszczyzną, np. *syr*, *śnig*, *bida*. W gwarach wielkopolskich, śląskich i na południu Małopolski pochylone *e* jest wymawiane zawsze jako *y*, bez względu na sąsiedztwo, np. *syr*, *śniyg*. Wymowa pochylonego *e* jest również dialektyzmem obecnym w wymowie wielu ludzi młodych. Pochylone *e* zrównało się z *e* jasnym jedynie w gwarach łowickich, w okolicach Miechowa i Kielc oraz – podobnie jak pochylone *a* – na pograniczu wschodnim.

Samogłoska pochylona *ó*, kontynuująca dawną samogłoskę długą *o*, jest wymawiana jako dźwięk pośredni między *o* i *u* lub bliski *u* (*û*) w południowej Małopolsce oraz w północnych gwarach mazowieckich i wielkopolskich, a także na Kaszubach, np. *sko^ura* || *skûra*, *wo^uz* || *wûz*. Na Krajnie i w zachodniej Wielkopolsce artykulacji *ó* towarzyszy labializacja, czyli artykulacja *u* niezgłoskotwórczego przed artykulacją właściwej samogłoski: *uo^u*, np. *buo^ur*.

Wymowa zgodna z ogólnopolską *ó* jako *u* panuje w Polsce środkowej i w Lubelskiem: *skóra*, *wóz*. Pochylone *ó* w żadnej z gwar nie zrównało się z *o* jasnym. Kontynuanty pochylonego *ó* w gwarach nie zawsze występują w tych samych wyrazach co w języku ogólnopolskim, np. w zachodniej Wielkopolsce pojawia się wymowa: *kto^u*, *sto^udoła*, w gwarach Lubelszczyzny występuje wymowa: *doktur*, *ugrudek*.

4.3. Zmiany w obrębie samogłosek nosowych

Zanik iloczasu doprowadził do tego, że różnicę iloczynową w wymowie samogłoski nosowej zajęła różnica jakościowa. Dawną samogłoskę długą zastąpiła samogłoska nosowa tylna, dawną krótką – nosowa przednia (zob. cz. II.5).

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Bajerowa 1978
 Dług.Dub. II.6
 Karaś 1969, s. 352–353
 Kl.Urb.Le. §23–25, 27, 29
 Koneczna 1965: 95–109
 Mańczak 1983: 25–27
 Stieber 1962: 32–49
 Strut. §60–62
 Urb.dial. §11–16
 Walczak 1999: 79–84, 135–138

JAK UNIKNAĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Najłatwiej ustalić pochodzenie samogłoski długiej drogą eliminacji: jeżeli nie ma warunków do wzdłużenia zastępczego i kontrakcji oraz sąsiedztwa spółgłoski półotwartej, to wówczas długość samogłoski jest dziedzictwem prasłowiańskim lub wynika z analogii.
- Każde *ó* pochodzi z długiego *o*, ale nie każde długie *o* pochodzi ze wzdłużenia zastępczego; w polszczyźnie istniały też długie samogłoski odziedziczone z prasłowiańszczyzny.

PYTANIA

1. O jakim zjawisku świadczy gwarowa wymowa form czasu przeszłego *widzioł, styszioł*, ale *widziata, styszata*?
2. Wyjaśnij, dlaczego na północno-wschodnich krańcach woj. podkarpackiego (powiat lubaczowski) w gwarach nie ma pochylonej samogłoski *a* – wymowa typu: *on widział, on styszał*.
3. Wyjaśnij, dlaczego w formach takich jak np. *stopa* : *stóp*, *wrota* : *wrót* występuje alternacja *o* : *ó*, chociaż nie było w nich warunków do wzdłużenia zastępczego.
4. Dlaczego w *Bogurodzicy* pojawiają się archaiczne formy trybu rozkazującego, np. *zyszczy, spuści*, obok form bez samogłoski *i* w wygłosie: *napetń, usłysz?*

5. Jaka jest geneza reguły ortograficznej mówiącej o tym, że przez ó zapisujemy te wyrazy, w których ó wymienia się na o?
6. Dlaczego przez ó („o z kreską”) zapisujemy to u, które wymienia się na e (np. *plótt* : *pleść*, *nióst* : *nieść*)?
7. Dlaczego ogólnopolskie formy typu: *ja mam*, *gadam*, *czapka* w gwarach są realizowane jako: *jo mom*, *godom*, *czopka*?

ĆWICZENIA

1. Z podanych par wyrazów wypisz oboczności tematyczne i ustal genezę tych oboczności:

<i>wziął</i> : <i>wzięła</i>	<i>mróz</i> : <i>mrozu</i>
<i>mógł</i> : <i>mogła</i>	<i>ząb</i> : <i>zęba</i>
<i>ciągnął</i> : <i>ciągnęła</i>	<i>róg</i> : <i>rogu</i>

2. Porównaj pary wyrazów:

<i>koza</i> : <i>kóz</i>	i: <i>kosa</i> : <i>kos</i>
<i>brzoza</i> : <i>brzóz</i>	<i>kopa</i> : <i>kop</i>
<i>pora</i> : <i>pór</i>	<i>kota</i> : <i>kot</i>

Dlaczego w wyrazach z pierwszej grupy o wymienia się na ó, a w wyrazach z drugiej grupy brak takiej oboczności?

3. Ułóż podane formy w porządku chronologicznym. Wyjaśnij, jakie zjawiska fonetyczne zaszły w rozwoju każdej z form:

- a) *verďb*, *vr'odb*, *wrzód*, *wredb*, *vr'od*
- b) *plōd*, *plodb*, *plōd*
- c) *mrozb*, *mróz*, *morzb*, *mrōz*

4. Odmień przez przypadki i liczby zaimki dzierżawcze *mój*, *twój*, *swój* w postaci ściągniętej i nieściągniętej. Podkreśl grupy, które ulegały kontrakcji, oraz samogłoski długie, które powstały z tych grup,

np. D. lp. r.m.: *mojego* : *mēgo*.

5. Ustal na podstawie zestawień z ćw. 4 samogłoski długie i grupy, z których te samogłoski powstały w wyniku kontrakcji w zaimkach dzierżawczych, np. **oje* ≥ *ē* itd.

6. Wykonaj rekonstrukcje podanych poniżej wyrazów i ustal pochodzenie samogłoski długiej:

dobrā, *wōz*, *kqt*, *mieszkāsz*, *gōra*, *znā*, *ktōry*, *matā*, *zqb*, *bqk*, *matēgo*, *wiōr*, *szukā*, *pqk*, *krqg*, *biegā*, *mrōz*, *dobrēgo*, *krōl*, *wqś*, *rōw*, *stuchā*, *piōro*, *mqćić*, *czōtno*, *uciekā*, *sqsiad*, *sōl*.

7. Napisz 5 wyrazów, w których występuje tzw. *ó* niewymienne. Jaka samogłoska była w tych wyrazach w dobie staropolskiej? Jakie czynniki wpłynęły na jej długość?
8. Napisz 5 wyrazów z *ó* wymiennym. Jaka samogłoska była w tych wyrazach w dobie staropolskiej? Jakie czynniki wpłynęły na jej długość?

PRACA Z TEKSTEM

1. Poniżej są zestawione teksty psalmów z *Psalterza floriańskiego* i *Psalterza puławskiego*. Wskaż formy, w których nie doszło do kontrakcji, i ich ściągnięte odpowiedniki w drugim zabytku. W którym zabytku form ściągniętych jest więcej? O czym to świadczy?

Ps. 1

PF 6,7: *Przeto nie wstają niemiłościwi w sądzie ani grzesznicy w radzie prawych, bo znaje Gospozin drogę prawych, a droga złych zginie.*

PP 6,7: *Przetoż nie wstają niemiłościwi w sądzie ani grzeszni w radzie prawych. Bo zna Bog drogę prawych, a droga złośnych zaginie. Sława.*

Ps. 21

PF 7: *Wszystcy widząc mie naśmiewali sie mnie; motwili są usta i chwiejali głowę.*

PP 7: *Wszytcy widząc mie naśmiewali sie se mnie; motwili usta i chwiali głowę.*

Ps. 50

PF 4: *Bo lichotę moję ja poznawam i grzech moj przeciwko mnie jest zawždy.*

PP 4: *Bo złość moję ja znaję, i grzech moj przeciwko mnie jest zawždy.*

Ps. 89

PF 13: *Kto znaję moc gniewu twego, a prze strach twój gniew twój rozliczyć?*

PP 13: *Kto znaję moc gniewa twego, a przed strachem twoim gniew twój rozmięrzyć?*

2. Przyjrzyj się poniższemu tekstowi z 1454 r. O czym świadczy taki zapis podkreślonych wyrazów?

*Więc to zawždy wstawał reno,
Ano kościół zamkniono,
Więc tu leżał podle proga
Falę, proszę swego Boga.*

Ano z wirzchu szła przygoda:
Niegdy mroz, nigdy woda [...]

Legenda o świętym Aleksym (ChS: 262)

3. Przyjrzyj się rymom w podkreślonych wyrazach w balladzie A. Mickiewicza. O jakiej wymowie samogłoski *é* świadczy taki sposób rymowania?

*Gdy nic nie doczekali,
Z płaczem chcę jechać dalej.
Zachodzi drogę pani:
– „Bracia moi kochani,
Jesień zła do podróży,
Wiatry, słoty i deszcze.
Wszak czekaliście dłużej,
Czekajcie trochę jeszcze”. [...]
I wiosnę przeczekali,
I już nie jadą dalej.*

Adam Mickiewicz *Lilie*

4. Przeczytaj podane fragmenty *Trenów* Jana Kochanowskiego:

*Nieszczęsne ochędóstwo, żałosne ubiory
Mojej namilszej cory!
Wszystki troski na świecie, wszystkie wzdychania
I żale, i frasunki, i ręk łamania,
Wszystki a wszystkie za raz w dom się mój noście,
A mnie płakać mej wdzięcznej dziewczki pomóżcie,
Mnie jednak serce boli,
A nigdy się nie utoli.*

Dlaczego Kochanowski zrymował pary wyrazów, które współcześnie brzmią: *ubiory – córy, noście – pomóżcie, boli – utuli?*

II.7. WOKALIZM – POWTÓRZENIE

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Późnoprastłowiański system wokaliczny

Późnoprastłowiański system wokaliczny składał się z trzech klas elementów zgłoskotwórczych (samogłosek):

- monoftongów: wysokie: *i, y, u*, półwysokie: *ɛ, ɐ*, środkowe: *e, o, ɔ*, niskie: *ě, a*
- sonantów: *l̥, r̥, l̥, r̥*
- dyftongów: *er, el, or, ol*

Wszystkie przedstawione tu głoski mogły być długie albo krótkie; jedynie jery pozostawały poza iloczasem. Bardzo ważna w tym systemie była opozycja samogłoski przednie – samogłoski tylne, bowiem samogłoski przednie miękczyły poprzedzające spółgłoski (prawo korelacji palatalności).

2. Najważniejsze zmiany w systemie samogłoskowym na gruncie języka polskiego

Schemat II.4. Najważniejsze zmiany wokaliczne
po rozpadzie wspólnoty prastłowiańskiej

2.1. Okres staropolski:

- metateza (jeszcze w czasie przedpolskim),
- wokalizacja sonantów,
- przegłosy,

- zanik jerów,
- fonologizacja miękkości,
- wydłużenie zastępcze,
- obniżenie barwy nosówek (*a* nosowe).

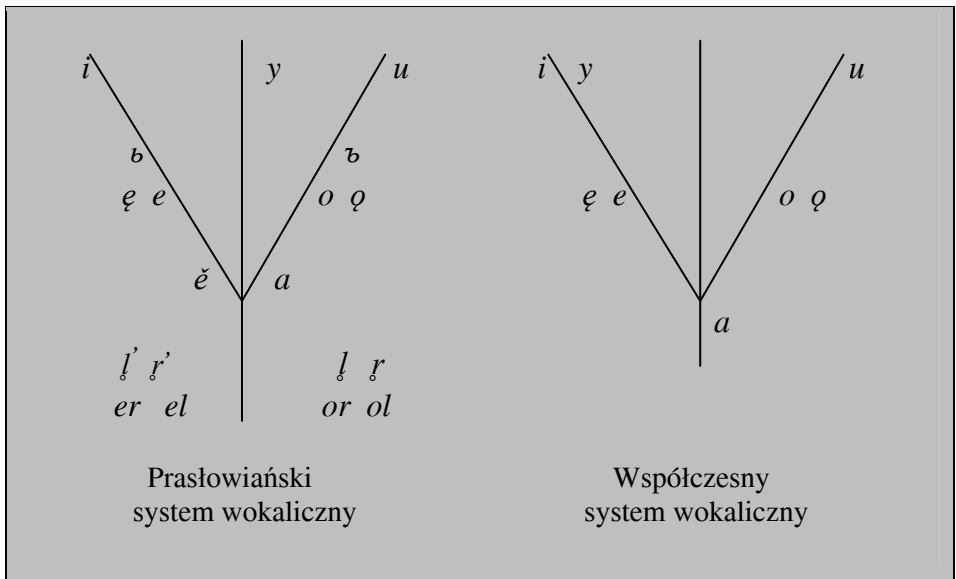
2.2. Okres średniopolski

- zanik iloczasu,
- zmiana ilościowa w jakościową w zakresie barwy nosówek,
- powstanie samogłosek ścieśnionych.

2.3. Okres nowopolski

- zanik samogłosek pochylonych w polszczyźnie literackiej.

Wszystkie te zmiany, a ponadto zerwanie prasłowiańskich praw głosowych (szczególnie prawa korelacji miękkości) doprowadziły do uproszczenia systemu wokalicznego:

Schemat II.5. Porównanie prasłowiańskiego i współczesnego systemu wokalicznego

Ewolucję polskiego systemu wokalicznego prezentują wykresy zamieszczone w *Dodatku*.

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. II.7

Kl.Urb.Le. §42

Walczak 1999: 79–96, 135–153, 231–241

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, co to było prawo korelacji miękkości i dlaczego doszło do jego zerwania; podaj przykłady wyrazów, w których jest naruszone to prawo.
2. Wyjaśnij, na czym polegało prawo otwartej sylaby i dlaczego doszło do jego zerwania; podaj przykłady wyrazów, w których jest naruszone to prawo.
3. Co to jest wyrównanie analogiczne? Podaj przykłady wyrazów, w których występuje to zjawisko.
4. Porównaj nazwy miejscowe: *Białogard*, *Baligród*, *Biały Gród*, *Bietyj Gorod*. Wyjaśnij ich etymologię. Spróbuj zrekonstruować formę prasłowiańską. Wyjaśnij przyczyny różnic rozwojowych.
5. Wyjaśnij, dlaczego polskie *e* może alternować z zerem morfologicznym, z *a* lub z *o*. Jakie jest źródło tych alternacji?

ĆWICZENIA

1. Ustal pochodzenie samogłoski *a* w poniższych formach:
 - a) *siąnko*, *malutka*, *łania*, *barszcz*, *pianka*;
 - b) *biała*, *czarny*, *kark*, *raczek*, *ziemia*, *ramię*;
 - c) *miarka*, *ładna*, *gardło*, *piasek*, *pasek*, *wiatrak*.
2. Ustal pochodzenie samogłoski *o* w poniższych formach:
 - a) *czołowy*, *kozioł*, *nosek*, *złoty*, *robota*;
 - b) *włosek*, *krowa*, *dzionek*, *(te) wrzody*, *(te) rody*;
 - c) *wioza*, *żołna*, *głowa*, *włosek*, *niosę*.
3. Ustal pochodzenie samogłoski *e* w poniższych formach:
 - a) *przedpole*, *bielić*, *ciełe*, *dziedzina*, *meszek*, *penny*;
 - b) *miech*, *piesek*, *wierzba*, *kwiećcień*, *cieśla*, *brzeg*;
 - c) *mydełko*, *pierścień*, *długie*, *mleczne*, *lesny*.
4. Nazwij procesy fonetyczne zachodzące w podanych wyrazach i określ ich chronologię bezwzględną:

- a) *perǫb ≥ *predǫb ≥ *pr'odǫb ≥ *pr'ōd ≥ przód
 b) *versǫb ≥ *vresǫb ≥ *wr'osǫb ≥ *wr'os ≥ wrzos
 c) *zǫtǫjb ≥ *zǫttǫjb ≥ *zōttǫjb ≥ *zōtty ≥ zōtty

5. Sklasyfikuj podane przykłady, ustalając pochodzenie współczesnej polskiej samogłoski e:

- e pochodzi z prasłowiańskiego mocnego jeru twardego:
 - e pochodzi z prasłowiańskiego mocnego jeru miękkiego:
 - e jest kontynuantem prasłowiańskiej samogłoski e:
 - e jest kontynuantem prasłowiańskiej samogłoski jać:
 - e jest tzw. e wstawnym (analogicznym):
 - e pochodzi z sonantów:
 - e pochodzi z metatezy:
 - e pochodzi z kontrakcji:
- a) leśnik, domek, kroczek, bierny, brzytewka, wełna, koniec, bielić, giez, pleść, dobre, przed
 b) dzień, złe, wierzyć, żeński, mleczny, kiel, mydélko, petny, (tych) owiec, kotek, stanie, sterczeń, osiołek, wieźć
 c) maczek, szew, jodełka, kwiatek, miejski, brzezina, miech, ziele, kielbasa, dziadek, śmierć, leśny, dobre

6. Określ pochodzenie podkreślonych samogłosek:

- a) wiosna, piasek, garbaty, wełenka
 b) pieć klatek, żarcie, macocha
 c) zgiętk, zielony, gwiazdek, główka
 d) kozioł, (tych) piaskow, karczek, piesek

7. Wyjaśnij pochodzenie alternacji tematycznych w wyrazach:

- a) dąb || dębu, lato || lecie, bez || bzu, wiozę || wieziesz, mróz || mrozu
 b) sen || snu, miasto || mięście, biorę || bierzesz, wziął || wzięta, rog || rogiem
 c) wąwóz || wąwozy, ciasta || cięście, wąż || węża, żona || żenić, len || lnu
 d) świat || świecie, łęb || łęba, mój || moja, ząb || zęba, piorę || pierzesz

8. Ustal, z jakiego wspólnego prasłowiańskiego rdzenia rozwinęły się wyrazy w podanych parach. Jak należy wytłumaczyć odmienny rozwój obu form?

- a) Karwia || krowa, śmierć || martwy
 b) czeręsnia || trześnia, wiercić || wartki
 c) władca || włodarz, między || miedza
 d) twierdzić || twardy, czereda || trzoda
 e) pierścień || naparstek, jąć || rękojęść
 f) Władysław || Włodzisław, cierń || Tarnów

9. Odszukaj wśród tych liter prasłowiańskie rekonstrukcje następujących wyrazów:

susza, drodze, muszka, siedzę, ksiądz, czarny, żółty, wożę, deszcz, noc, płaca

c	m	ř	p	l	a	t	j	a	e	d	ę	u
a	o	u	l	j	s	ě	ž	u	c	s	ě	b
b	g	m	x	ь	v	b	a	ǰ	k	u	z	m
ę	ь	u	c	ь	ř	g	z	x	t	b	ǰ	ь
n	s	s	c	s	k	ь	n	ę	g	ь	i	ǰ
o	ǰ	ě	g	e	k	a	c	x	u	n	j	d
ь	c	u	d	o	r	g	ě	n	r	z	a	ь
d	ь	z	d	j	ь	e	v	a	o	v	ǰ	t
i	j	e	m	ǰ	ǰ	b	c	v	u	k	a	n
x	ě	l	ь	o	p	s	d	i	n	j	t	e
c	k	ř	n	ь	j	ь	a	j	t	u	g	ь
o	s	o	ь	x	e	j	ь	k	ǰ	m	j	ь

TEKSTY DO ANALIZY WOKALICZNEJ

W podanych tekstach znajdź wyrazy, w których:

- nastąpiła wokalizacja lub zanik jerów
- nastąpiło wzdłużenie zastępcze
- zaszedł przegłos
- wystąpiła metateza nagłosowa lub śródgłosowa
- nastąpiła wokalizacja sonantów

Z każdego tekstu wybierz po pięć najciekawszych – twoim zdaniem – wyrazów, dokonaj ich rekonstrukcji i opisz rozwój.

1.

a przeto iże nie jimiął w swem narodzeni, gdzie by swą głowę podkłonił, tego dla przed wołem a przed osłem w jasłkach Syn Boży położon był, bo dziewica Maryja aż pieluszek dobrych w to wrzemie nie jimiiała, a tego dla ji we złe chustki ogarnęła [...] jenże przez początką z Bogiem Oćcem jeść krolewał.

Kazania świętokrzyskie (ChS: 94)

2.

Czie się tako we Księgach Sędzkich: Anjeł, prawi, święty zstąpi do Galaa ku synom izraelskim. Galaa, wyprawia się miasto plwiących, to je nieustawicz-

stwo ludzi grzesznych [...] Przełoż, prawi, dam was wrogom waszym i w jich włodanie. A gdaż, prawi, anjeł znowił ta wszytka słowa, zapłakachą, prawi, wszem sircem i obietnicę Bogu wzdachą, iżby Bog się nad nimi smiłował.

Kazania świętokrzyskie (ChS: 90)

3.

A gdysz je ku śmierci wywiedziono, pokłęszy na swa kolana, naczęty Boga prosić a jemu się polecać, a rzekąc: „Gospodnie wszemogący, jenżeś nas wywiodł z ciemności przewiarstwa, a wwiodeś nas w światłość twej słodkiej znajomości, csożeś nasza ciata kazał sobie żywo ofierować, przyjmi dzisiaj nasze dusze, tobieć je polecamy”. A za tym wszech głowy pościnany.

Żywot świętego Błażeja (ChS: 118)

4.

„Bądźcie drużnego sierca, dobrzeście poczęty, dobrze doskonajcie, za krotką mękę weźmiecie wieczne wiesiele”. Usłyszewszy to ony, teda z tego każda żądała miłosciwie prze Jezu Krysta cirzpieć. Potem sędzia kazał je w wieliki ogień wmiotać, jimże ogień nics nie szkodził [...] ony jemu odpowiedziały: „Dokonaj, csoś począł. Już ci nas nasz miły Jezu Kryst woła k niebieskiemu krolewstwu”. Usłyszew to sędzia, kazał je wszytki pościnać.

Żywot świętego Błażeja (ChS: 118)

5.

Zgwałciłaś, niepobożna Śmierci, oczy moje,
 Żem widział umierając miłe dziecię swoje!
 Widziałem, kiedyś trzęsła owoc niedordzały,
 A rodzicom nieszczęsnym serca się krajały.
 Nigdy by ona była bez wielkiej żałości
 Mojej umrzeć nie mogła, nigdy bez ciężkości
 I serdecznego bolu, w którymkolwiek lecie
 Mnie by smutnego była odbiegła na świecie;
 Alem ja już z jej śmierci nigdy żałościwszy,
 Nigdy smutniejszy nie mógł być ani teskliwszy.
 A ona, by był Bóg chciał, dłuższym wiekiem swoim
 Siła pociech przymnożyć mogła oczom moim.
 A przynamniej tymczasem mogłem był odprawić
 Wiek swój i Persefonie ostatniej się stawić,
 Nie uczuwszy na sercu tak wielkiej żałości,
 Której równia nie widzę w tej tu śmiertelności.
 Nie dziwuję Niobie, że na martwe ciata
 Swoich namilszyk dziątek patrząc skamieniała.

J. Kochanowski, Tren IV

6.

Julek włożył maskę na twarz i dopiero wtedy naprawdę się przestraszył [...] Po chwili usłyszał głos Karioki.

– No, wiara, teraz musimy wziąć się do roboty.

Powiedziała to z takim zapałem, że Julek gotów był w tej chwili zrobić napad na bank, rozbić kasę ogniotrwałą, wykoleić pociąg [...] Na szczęście nie musiał nawet kiwnąć palcem w bucie, bo [...] oto jedna z obluzowanych desek upadła z łoskotem, jak gdyby pchnięta niewidzialną siłą.

A. Bahdaj, *Stawiam na Tolka Banana* (s. 40)

7.

„Barchanowe” ciotki miawały zwykle większą ilość potomstwa. Do życia i „na wynos” dla śmierci. Księża, którzy z zamożnego obywatela ciągnęli niezgorsze zyski, bardzo pilnowali, aby produkcja wiernych nie ustawała, i przy spowiedzi nie dawali rozgrzeszenia tym żonom, które z tych czy innych względów chciały się od tego obowiązku wykręcić. Nawet słabe zdrowie i brak sił nie były żadnym powodem do unikania macierzyństwa. Wymyślili oni, że grzechem śmiertelnym jest żyć z mężem, nie mając progenitury, i ogłupiałe kobiety święcie w to wierzyły.

M. Samozwaniec, *Maria i Magdalena* (s. 30)

8.

Tosia płakała tak bardzo, że nie wiedziałam, jak ją uspokoić. Leżała na łóżku z głową schowaną w poduszkę i łkała rozdierająco.

– Mój piesek, mój piesek kochany... – zanosila się płaczem, jakby miała cztery lata, a nie dwadzieścia.

Przyszłam ją pocieszyć, ale jej płacz był tak żałosny, że żadne ze słów, których miałam całe mnóstwo, nie precisnęło mi się przez gardło [...] I w końcu zaczęłam płakać jeszcze bardziej niż ona.

K. Grochola, *A nie mówiłam* (s. 320)

CZĘŚĆ III

KONSONANTYZM

III.1. PALATALIZACJE PRASŁOWIAŃSKIE

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Dlaczego w zdrobnieniach *wilczek*, *oczko* jest głoska *č*, skoro w wyrazach podstawowych jest spółgłoska *k*: *wilk*, *oko*?
2. Dlaczego przez *ž* piszemy te wyrazy, w których *ž* wymienia się na *g*, np. *może* – *mogę*?
3. Czy *sz* i *ch* mają ze sobą coś wspólnego, skoro w wielu wyrazach obserwujemy wymianę tych głosek, np. *duch*, *duszek*, *duszny*, *duchowy*?
4. Dlaczego *k* wymienia się raz do *c*, np. *ręka* : *ręce*, a raz do *cz*, np. *ręka* : *ręcznik*?
5. Dlaczego współczesne polskie *g* wymienia się raz do *ž*, np. *droga* : *przydrożny*, a raz do *dz*, np. *droga* : *przy drodze*?
6. Franciszek Kotula w książce *Tamten Rzeszów* (2003: 36) pisał, że nazwa *Mrowla* etymologicznie wiąże się z rzeczownikiem *mrowie*, *mrówka*. Dlaczego w tej nazwie pojawia się głoska *l*?
7. Czy badania etymologiczne potwierdzają, że nazwa *Lublin* powstała od powiedzenia *lub lin*?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Tendencje rozwojowe prasłowiańskiego systemu konsonantycznego

W języku praindoeuropejskim przeważały spółgłoski zwarto-wybuchowe. Język prasłowiański odziedziczył z języka praindoeuropejskiego następujące głoski: *k*, *g*, *t*, *d*, *p*, *b*, *s*, (*z*), *s'*, *z'*, *r*, *l*, *m*, *n*, *v* (właściwie *ω*) oraz *j*.

Spółgłoska *s* ulegała w niektórych pozycjach udźwięcznieniu i przekształcała się w *z*, mogła też ulegać utylnieniu i wówczas była realizowana jako *x*. Głoski *s'*, *z'* pochodzące z praindoeuropejskiej palatalizacji *k*, *g*, oraz *kh*, *gh* utoż-

samiły się ze spółgłoskami twardymi *s*, *z*. Niezgłoskotwórcza samogłoska *u* przekształciła się w języku prasłowiańskim w dwuwargową spółgłoskę *ω*⁵⁰. W rekonstrukcjach psł. głoska ta powinna być oznaczana symbolem *w*, jednak w polskim językoznawstwie upowszechnił się zwyczaj zapisywania jej jako *v*.

W systemie tym nie było spółgłosek dźwiękowych ani palatalnych (por. część I.1: 3.4). Jedyną miękką głoską była jota, która z racji właściwości artykulacyjnych jest uważana za samogłoskę niezgłoskotwórczą⁵¹. Słaba palatalność spółgłosek poprzedzających samogłoski szeregu przedniego nie była ich cechą fonologiczną. Półpalatalne głoski, takie jak np. *p* w wyrazie **pъsъ*, były wariantami pozycyjnymi spółgłosek twardych, a nie samodzielными fonemami.

Rozwój systemu konsonantycznego zmierzał w kierunku jego wzbogacenia. Pierwsze zmiany były spowodowane procesami palatalizacyjnymi. Procesy te polegały na tym, że spółgłoska twarda pod wpływem samogłoski przedniej, elementu wokalicznego przedniego lub joty modyfikowała swą artykulację podstawową lub otrzymywała dodatkową artykulację, która polegała na podniesieniu środkowej części języka do podniebienia twardego, czyli palatum.

Rodzaj palatalizacji i jej stopień były związane z miejscem artykulacji danej głoski. Gdy znajdowało się ono w tylnej części jamy ustnej, mogło dochodzić do całkowitej modyfikacji spółgłoski. Taką modyfikacją była palatalizacja prasłowiańskich spółgłosek welarnych, czyli tylnojęzykowych *k*, *g*, *x*.

W poszczególnych okresach rozwoju języka prasłowiańskiego i języków słowiańskich powstawały różne głoski spalatalizowane. Przyczyną ich zróżnicowania była niejednakowa intensywność procesu modyfikacji głównej artykulacji, niekiedy również odmienne brzmienie samogłosek wywołujących palatalizację, np. spółgłoska **g* w formach, w których znajdowała się przed samogłoską przednią, przekształcała swoją artykulację tak, że powstawały głoski⁵²:

- *ž'* – stp. *nož'ka* ≤ **nogьka*
- *dz'* – stp. *nodz'e* ≤ **nogěz*
- *g'* – *nogi* ≤ stp. *nogy*
- *z* – ros. *zvezda* 'gwiazda' ≤ **gvězda*

⁵⁰ Taka artykulacja zachowała się do dziś w języku ukraińskim, w polskich gwarach występuje na Podlasiu, co związane jest z wpływem języka ukraińskiego i białoruskiego.

⁵¹ Rozwój tej samogłoski w języku polskim zostanie szerzej omówiony w części III.3: 1.1–1.2.

⁵² Spółgłoski, które powstały w rezultacie palatalizacji prasłowiańskich, były miękkie do ok. XV/XVI w. Dziś nazywane są funkcjonalnie miękkimi albo stwardniałymi. W systemie fonologicznym współczesnego języka polskiego nie mają swoich odpowiedników miękkich. Procesy, które doprowadziły do depalatalizacji, czyli stwardnienia tych spółgłosek, zostaną omówione w drugim rozdziale tej części (III.2: 4).

Najstarsza palatalizacja, zwana **palatalizacją indoeuropejską**, zaszła jeszcze przed ostatecznym rozpadem wspólnoty praindoeuropejskiej. Objęła grupę języków centralnych, czyli satemowych (por. część I.1: 1.3).

2. Powstanie spółgłosek palatalnych pod wpływem miękczonego oddziaływania *j*

Najstarszym procesem palatalizacyjnym, który doprowadził do powstania samodzielnych spółgłosek miękkich, była jotacyzacja, czyli palatalizacja wywołana przez *j*. Część badaczy (zob. Moszyński 2006: 233) uważa, że jotacyzacja była procesem, który rozpoczął się w czasie trwania wspólnoty bałtosłowiańskiej. Pewne fakty, takie jak np. niejednolite efekty jotacyzacji spółgłosek przedniojęzykowo-zębowych *t*, *d* w różnych językach słowiańskich, świadczą o tym, że proces ten był żywy jeszcze w okresie rozpadu języka prasłowiańskiego na poszczególne zespoły dialektalne (por. Koneczna 1965: 31).

Oddziaływanie *j* na poprzedzające spółgłoski było znacznie silniejsze niż omówiony w następnym podrozdziale wpływ samogłosek szeregu przedniego. Wymowa prawie wszystkich spółgłosek prasłowiańskich dostosowywała się do artykulacji *j* – środek języka podnosił się do palatum. Grupa składająca się ze spółgłoski oraz joty przekształcała się w jedną nową spółgłoskę miękką, która była w opozycji do spółgłosek twardych i półpalatalnych występujących przed samogłoskami przednimi⁵³. Jedyne spółgłoski wargowe zachowały swoje pierwotne miejsce artykulacji. Ruch środka języka do palatum jest bowiem dodatkowy w stosunku do artykulacji podstawowej, toteż możliwa była zarówno synchroniczna, jak i asynchroniczna wymowa tych głosek [*m'asto* || *m'jasto*, *p'asek* || *p'sasek*].

2.1. Jotacyzacja spółgłosek tylnojęzykowych

$k + j \geq \check{c} \geq \check{c}$
$g + j \geq \check{z} \geq \check{z}$
$x + j \geq \check{s} \geq \check{s}$

np.: *tože* ≤ **logje*
placz ≤ **plakjъ*
dusza ≤ **duxja*

stuzę ≤ **slugjo*
krzyczę ≤ **krikjo*
duszę ≤ **duxjo*

⁵³ W położeniu po spółgłosce jota zanikała, pozostała jedynie w pozycjach interwokalicznych i w nagłosie – jako spółgłoska protetyczna.

Efekty jotacyzacji spółgłosek welarnych były takie same jak efekty pierwszej palatalizacji (zob. podrozdz. 3 w tej części) i jednakowe we wszystkich językach słowiańskich, por. pol. *placz*, ros. *плач*, pol. *służę*, ros. *служу*, toteż przyjmuje się, że zaszła ona w tym samym czasie co pierwsza palatalizacja, czyli około II i III w.

Warto zauważyć, że ustalenie, czy czynnikiem palatalizującym była jota, czy samogłoska szeregu przedniego, wymaga uwzględnienia całego paradygmatu, np. na podstawie formy M. lp. rzeczowników typu *łóże*, *placz* nie można ustalić jednoznacznie, czy dzisiejsze głoski *č*, *ž* powstały w wyniku oddziaływania na spółgłoskę welarną samogłoski przedniej czy *j*. Dopiero analiza przypadków zależnych, w których również występują głoski *č*, *ž* w wygłosie tematu fleksyjnego, mimo sąsiedztwa samogłoski tylnej, pozwala ustalić, że czynnikiem palatalizującym była głoska *j*, np. D. lp.: *łóža*, *placzu*.

2.2. Jotacyzacja spółgłosek zębowych

2.2.1. Jotacyzacja spółgłosek zębowych zwartych

$$\begin{array}{l} t + j \geq c' \geq c \\ d + j \geq ž' \geq ž \end{array}$$

np. <i>świeca</i> ≤ *světja	<i>miedza</i> ≤ *medja
<i>praca</i> ≤ *portja	<i>placa</i> ≤ *platja
<i>chodzę</i> ≤ *xodjǫ	<i>nędza</i> ≤ *nudja ⁵⁴

Rozwój połączeń spółgłosek zębowych zwartych z *j* nie był jednakowy w różnych językach słowiańskich – por. pol. *miedza*, ros. *межа*, nie był zatem zmianą prasłowiańską, ale zaszedł już na gruncie języków narodowych.

2.2.2. Jotacyzacja spółgłosek zębowych szczelinowych

$$\begin{array}{l} s + j \geq š' \geq š \\ z + j \geq ž' \geq ž \end{array}$$

np. <i>nosić</i> : <i>noszę</i> ≤ *nositi : *nosjǫ
<i>wozić</i> : <i>wozę</i> ≤ *voziti : *vozjǫ
<i>paść</i> : <i>pasza</i> ≤ *pasti : *pasja

Efekty jotacyzacji spółgłosek zębowych szczelinowych *s*, *z* były jednakowe we wszystkich językach słowiańskich (por. pol. *noszę*, ros. *ношу*), toteż zjawisko to musi być datowane na okres przed rozpadem wspólnoty prasłowiańskiej, czyli

⁵⁴ Wtórna nosowość pod wpływem *n*.

na ok. V–VI w. n.e. Mimo że głoski *š*, *ž* mogły powstać także w wyniku jotacyzacji spółgłosek tylnojęzykowych, to analiza form pochodnych pomaga ustalić pierwotną głoskę (np. *wožę* – *wóz*, ale *stužę* – *stuga*).

2.2.3. Jotacyzacja spółgłosek zębowych półotwartych

$$\begin{aligned} r + j &\geq \check{r}' \\ l + j &\geq \check{l}' \\ n + j &\geq \check{n}' \end{aligned}$$

np. *morze* ≤ **morje* ≤ **pie. *mārjo*
pole ≤ **polje* ≤ **pie. *poljo*
bronię ≤ **bornjo*

Jotacyzacja spółgłosek zębowych półotwartych zaszła na całym obszarze prasłowiańskim. W języku polskim spółgłoska *r* w sąsiedztwie *j* i samogłosek przednich przeszła szereg przeobrażeń i dziś jest wymawiana jako [ʒ]⁵⁵. Pozostałe głoski są kontynuowane bez większych zmian.

2.3. Jotacyzacja spółgłosek wargowych

$$\begin{aligned} p + j &\geq pl' \geq p' \\ b + j &\geq bl' \geq b' \\ v + j &\geq vl' \geq v' \\ m + j &\geq ml' \geq m' \end{aligned}$$

np. **sʙpati* : **sʙpjǝ* ≥ **sʙpl'ǝ* ≥ *spię*
**loviti* : **lovjǝ* ≥ **lovl'ǝ* ≥ *towie*
**ljubiti* : **ljubjǝ* ≥ **l'ubl'ǝ* ≥ *lubię*
**zemja* ≥ **zemla* ≥ *ziemia*

Spółgłoski wargowe, które znalazły się przed *j*, nie zmieniały jak pozostałe spółgłoski miejsca artykulacji. Pod wpływem silnie miękczącego działania *j* zaczęto po spółgłosce wargowej wymawiać miękką spółgłoskę *l'*. H. Koneczna (1965: 30) zauważa, że powstanie tej głoski jest wynikiem dalszego podniesienia artykulacji *j*, która przekształcała się w bardzo miękkie *l'*, nazywane epentetycznym, czyli wstawnym.

Formy z owym *l'* początkowo istniały na terenie całej Słowiańszczyzny. Do dziś zachowały się w językach wschodniosłowiańskich i niektórych południo-

⁵⁵ Procesy prowadzące do powstania dzisiejszej wymowy tej spółgłoski są omówione w rozdz. 2 tej części (III.2: 3.4.1).

wosłowiańskich, np. pol. *spię*, ros. *splju*, pol. *łowie*, ros. *łowlju*. W polszczyźnie i pozostałych językach zachodniosłowiańskich *l* epentetyczne zanikło. W języku polskim zachowały się jedynie reliktury z *l*, które występuje w miejscu psł. *j*,

np. **kropja* ≥ *kropl'a* ≥ *kropla* (ale stp. *kropia*)

**čapja* ≥ *čapl'a* ≥ *czapla*

Oprócz podanych powyżej przykładów do grupy tej należą rzeczowniki tworzone przez prasłowiański sufiks *-*ja*, których temat kończył się spółgłoską wargową, np: *grobla*, *dziupla*. Być może *l* zachowało się w tych wyrazach, ponieważ grupę *-la* ≤ *-*ja* uznawano za sufiks. Niektóre z tych rzeczowników są pożyczkami wschodniosłowiańskimi, np. *budowla*, *hodowla*. Pożyczką wschodniosłowiańską jest też prawdopodobnie wyraz *niemowlę* (por. stp. *niemowię*). Znacznie rzadziej *l* epentetyczne występuje po spółgłosce wargowej znajdującej się w sylabie rdzennej, np. *pluskać*. Warto zauważyć, że dla wyrazów z zachowanym *l* epentetycznym prawie zawsze można znaleźć wyrazy pokrewne bez tej głoski, np. *hodowla*, ale *hodować*. Odróżnia to je od wyrazów takich jak np. *mleć*, *pleść*, w których *l* po spółgłosce wargowej jest dziedzictwem prasłowiańskim.

Wstawne *l* zachowało się ponadto w nielicznych nazwach własnych. Na obszarze centralnej Polski tych nazw jest niewiele, należy do nich m.in. *Obłęgorek*, przed XVI w. nazwa pisana jako *Objęgorek*. Na południowym wschodzie Polski nazw z zachowanym *l* ≤ **j* po spółgłoskach wargowych jest więcej, np. *Lublin*, *Lubla*, *Mrowla*, *Trębowla* (obecnie *Wola Sękowa*). Można to tłumaczyć przynależnością tych ziem do Rusi Czerwonej i wpływami wschodniosłowiańskimi. Wśród onomastów nie ma jednolitego stanowiska w sprawie pochodzenia *l* w nazwach *Lublin* i *Lubla*; niektórzy badacze uważają, że istnieje inna możliwość interpretacji tych nazw: *l* mogło wchodzić w skład sufiksu, np. *-ljb* (zob. Karpluk 1964: 29–63 i Greszczuk 2000).

2.4. Jotacyzacja grup spółgłoskowych

Palatalizującemu działaniu joty ulegały nie tylko pojedyncze spółgłoski, ale także grupy spółgłosek rozpoczynających się zębowymi *s*, *z*. Były to następujące grupy głosek: *st*, *zd*, *sk*, *zk*, *sn*, *zn*, *zl*, *sl*.

st + *j* ≥ *šč* ≥ *šč*

sk + *j* ≥ *šč* ≥ *šč*

zd + *j* ≥ *žž* ≥ *žž*

zg + *j* ≥ *žž* ≥ *žž*

sl + *j* ≥ *sl'*

zl + *j* ≥ *zl'*

sn + *j* ≥ *śń*

zn + *j* ≥ *źń*

- np. *miazga* : *miażdżę* : *miażdżyć* ≤ **mězga* : **mězgjō* : **mězgiti*
gniazdo : *gnieżdżę* ≤ **gnězdo* : **gnězdjō*
ptaski : *ptaszcz* ≤ **plaskъjъ* : **plaskjъ*
pusty : *puszcza* ≤ **pustъjъ* : **pustja*
miasto : *mieszczę* ≤ **město* : **městjō*
jazda : *jeżdżę* ≤ **jězda* : **jězdjō*
gwizdać : *gwizdżę* ≤ **zvizdati* : **zvizdjō*
myśle ≤ **mysljō*
(roz)jaśnie ≤ **orz(j)ěsnjō*

Wyrazy, w których pojawiły się grupy spółgłosek pochodzących z jotacyzacji grup **st*, **zd*, **sk*, **zk*, są przeważnie derywatami. Przed tym procesem w rdzeniu występowała jedna z wyżej wymienionych grup spółgłosek, a przyrostek rozpoczął się od joty. W języku prasłowiańskim było kilka tego typu przyrostków, należały do nich m.in. przyrostki tematyczne czasowników prasłowiańskiej koniugacji *jo* || *je* oraz przyrostek *-ja*, tworzący rzeczowniki żeńskie. Dzięki porównaniu derywatu z grupą *szcz* lub *ždž* i wyrazu pochodnego, w którym nie doszło do jotacyzacji, możemy obserwować dwa rodzaje alternacji: *sk* : *szcz* (np. *pisk* : *piszczę*) albo *st* : *szcz* (np. *pusty* : *puszcza*) oraz *zg* : *ždž* (np. *miazga* : *miażdżę*) albo *zd* : *ždž* (np. *gwizdać* : *gwizdżę*). Można zatem do dziś ustalić pochodzenie grup *szcz* i *ždž*.

Warto pamiętać, że grupy *ždž*, *szcz* mogły powstawać także w wyniku palatalizacji, czyli oddziaływania samogłosek szeregu przedniego (zob. podrozdział 3.4). Znacznie mniej było wyrazów, w których występowały grupy *sn*, *zn*, *zl*, *sl* przed *j*. Także w przypadku tych grup spółgłoskowych efekty jotacyzacji są takie same jak ostateczne efekty oddziaływania samogłosek szeregu przedniego, np. *myślisz* ≤ **myslišъ*, oraz takie jak rezultat upodobnień pod względem miękkości po zaniku jerów, np. *pośle* ≤ **posъljō*.

3. Powstanie spółgłosek palatalnych pod wpływem miękczącego oddziaływania samogłosek szeregu przedniego – palatalizacje prasłowiańskie

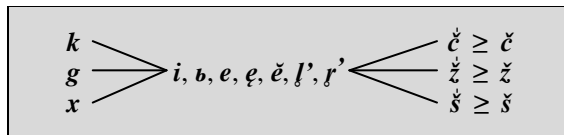
Oddziaływanie samogłosek szeregu przedniego na poprzedzające je spółgłoski nie było tak silne jak wpływ *j*. W sąsiedztwie tych samogłosek większość spółgłosek zachowywała podstawowe miejsce artykulacji, a słaba palatalność nie była cechą fonologiczną tych głosek. Wyjątek stanowią spółgłoski tylnojęzykowe, czyli welarne, których miejsce artykulacji było najdalej odsunięte od miejsca artykulacji samogłosek przednich. Gdy samogłoska przednia była wymawiana po spółgłosce tylnojęzykowej lub – w niektórych przypadkach – przed nią, wówczas zmieniało się miejsce artykulacji tej spółgłoski. Nowa głoska palatalna była artykulacyjnie samodzielna, to znaczy, że występowała niez-

leżnie od samogłoski, która pojawiała się po niej (por. Koneczna 1965: 129–198). Proces przekształcania się spółgłosek tylnojęzykowych w spółgłoski palatalne pod wpływem samogłosek szeregu przedniego i innych elementów wokalicznych nazywamy palatalizacją. W epoce prasłowiańskiej możemy wyróżnić trzy palatalizacje. Procesy te były wywoływane przez różne czynniki i zachodziły w różnym czasie.

3.1. Pierwsza palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych

3.1.1. Istota procesu

*okъko ≥ očъko ≥ oczko

*stogъkъ ≥ stožъkъ ≥ stožek

*uxъko ≥ ušъko ≥ uszko

*vlъkъkъ ≥ vilčъkъ ≥ wilczek

*gl'na ≥ žl'na ≥ žolna

*muxъka ≥ mušъka ≥ muszka

Spółgłoski welarne w pozycji przed pojedynczą lub należącą do dyftongu samogłoską przednią oraz sonantem nie tylko ulegały palatalizacji, ale również przesunęły swą artykulację ku przodowi jamy ustnej.

Warto zauważyć, że spółgłoska *č* jest zwarto-szczelinowa, podczas, gdy *ž* i *š* są szczelinowe. Jedynie głoska *š* (dawne *š*) odpowiada stopniem zbliżenia narządów mowy głosce, z której powstała, czyli psł. **x*. Niektórzy językoznawcy (Koneczna 1965: 27; Mańczak 1983: 14) dowodzą, że pierwotnie w wyniku pierwszej palatalizacji powstały głoski zwarto-szczelinowe: *č* ≤ **k*, *ž* ≤ **g* oraz szczelinowa *š* ≤ **x*. Powstanie spółgłosek zwarto-szczelinowych ze zwartych tłumaczy się względami artykulacyjnymi. W dźwięcznej głosce *ž* zwarecie było słabsze i artykulacja tej głoski uproszczała się do *ž*.

3.1.2. Czas działania pierwszej palatalizacji

Efekty pierwszej palatalizacji są podobne we wszystkich językach słowiańskich, np.: pol. *męczyć*, ros. *mučit'*, pol. *możesz*, ros. *možeš*, pol. *suszyć*, ros. *sušit'*. Zmiana ta musiała zajść przed rozpadem prasłowiańszczyzny na języki wschodniosłowiańskie, zachodniosłowiańskie i południowosłowiańskie. Datuje się ją na II i III w. n.e.

3.1.3. Konsekwencje pierwszej palatalizacji

W wyniku pierwszej palatalizacji – podobnie jak w wyniku jotacyzacji **k*, **g*, **x*, **z*, **s* – powstały nowe spółgłoski: *č*, *ž*, *š*. Były one w pełni palatalne i artykula-

cyjnie samodzielne, ponieważ mogły występować przed samogłoską szeregu tylnego, która powstawała w tym samym czasie co spalatalizowane spółgłoski.

W czasie pierwszej palatalizacji, a właściwie tuż po niej, mogły powstać dwie samogłoski tylne: *a* i *o*.

- Samogłoska *a* po \check{c} , \check{z} , \check{s} w takich formach jak: $*\check{c}asъ$, $*slu\check{s}ati$, $\check{z}aba$ powstawała w wyniku tzw. **przegłosu prasłowiańskiego**, który polegał na tym, że psł. samogłoska $*\check{e}_1 \leq **\check{e}$ po wywarceniu palatalizującego wpływu na poprzedzającą ją spółgłoskę tylnojęzykową przekształcała się w samogłoskę szeregu tylnego, czyli *a*. Proces ten zachodził niezależnie od rodzaju spółgłoski, która znajdowała się po *a* $\leq *e_1$ (por. Koneczna 1965: 28). Z kolei w wyniku **przegłosu lechickiego** pojawiły się formy, w których samogłoska $*\check{e}$ przekształcała się w *a*, ale tylko pod wpływem spółgłosek przedniojęzykowo-zębowych twardych, np. w formach *ciato*, *miasto*. Jeżeli po $*\check{e}$ znalazła się inna spółgłoska, do przegłosu nie dochodziło. Dzięki temu powstawały alternacje tematyczne *a* : *e* $\leq *e$, np. *miasto* : *mieście*, *ciato* : *ciele*. Pod wpływem tej alternacji wtórnie pojawiła się alternacja w formach, w których *a* pochodziło z przegłosu prasłowiańskiego, np. *czas* : *wcześnie*, *krzyczał* : *krzyczeli*.
- W tym samym czasie, gdy dochodziło do pierwszej palatalizacji, zachodził również przegłos prasłowiański, który polegał na przekształceniu krótkiej samogłoski $*e$ po spółgłosce tylnojęzykowej spalatalizowanej, a przed $*l$ w samogłoskę *o* (Koneczna 1965: 28); prowadziło to do przekształcania grup: $*ke$, $*ge$, $*xe$ w grupy: $\check{c}o$, $\check{z}o$, $\check{s}o$, np.:

człon: $**kelnъ \xrightarrow{\text{palat. i rozw. gk}\check{e}} \check{c}olnъ \xrightarrow{\text{metateza}} \check{c}lonъ$
człowiek: $**kelv\check{e}kъ \xrightarrow{\text{palat. i rozw. gk}\check{e}} \check{c}olv\check{e}kъ \xrightarrow{\text{metateza}} \check{c}lov\check{e}kъ$

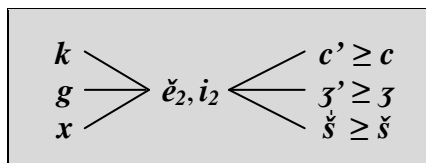
W wyniku pierwszej palatalizacji pojawiły się alternacje *k* : \check{c} , *g* : \check{z} , *x* : \check{s} , które są obecne do dziś w języku polskim, np.:

ręka $\leq *r\check{o}ka$: *rączka* $\leq *r\check{o}\check{c}ьka \leq **r\check{o}kьka$
noga $\leq *n\check{o}ga$: *nóżka* $\leq *n\check{o}\check{z}ьka \leq **n\check{o}gьka$
pacha $\leq *paxa$ (*paxъ*) : *paszka* $\leq *pa\check{s}ьka \leq **paxьka$

3.2. Druga palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych

3.2.1. Istota procesu

Druga palatalizacja zachodziła po przekształceniu się dwugłosek rozpoczynających się od tylnych samogłosek *aj*, *oi* w pojedyncze samogłoski przednie \check{e}_2 , i_2 .

$**k^h ojnā \geq *kě_2 na \geq \text{stp. } cana \geq cena$
 $**bokoĭ \geq *boki_2 \geq boc'i \geq \text{stp. } bocy \geq boki$
 $**krukoĭ \geq *kruki_2 \geq kruc'i \geq \text{stp. } krucy \geq kruki$

Msc. lp.:

$*matъkě_2 \geq matc'e \geq matce$
 $*muxě_2 \geq muš'e \geq musze$
 $*nogě_2 \geq noz'e \geq nodze$

3.2.2. Czas działania drugiej palatalizacji

Pierwotnie *x pod wpływem $ě_2$ oraz i_2 przekształcało się na obszarze całej Słowiańszczyzny w s'. W językach zachodniosłowiańskich spółgłoska ta spłynęła z ś, które powstało w wyniku pierwszej palatalizacji, natomiast w pozostałych językach słowiańskich zachowała się jako s': np. pol. *mucha*, *o musze*, ros. *mus'i*, *mus'e*.

W językach zachodniosłowiańskich palatalizacji nie uległy grupy *kv, *gv, pol. *kwiat*, *gwiazda*, podczas gdy w językach wschodniosłowiańskich grupy *kv, *gv przed $ě_2$, i_2 spalatalizowały się do c oraz z, por. ros. *cwiet*, *zvezda*.

Wymienione powyżej przykłady odrębnego rozwoju głosek *k, *g, *x po drugiej palatalizacji pozwalają stwierdzić, że palatalizacja ta zaszła w czasach, gdy więzi w obrębie wspólnoty prasłowiańskiej stawały się już słabsze. Dokładny czas zachodzenia tego procesu trudno określić. Jedni badacze datują go na okres bliższych kontaktów Słowian z Gotami, czyli ok. III w. n.e. (Koneczna 1965: 29), inni przesuwają tę datę na VI–VII w. n.e. (Dług.Dub.: 143).

3.2.3. Efekty drugiej palatalizacji

W wyniku drugiej palatalizacji – podobnie jak w wyniku jotacyzacji *t, *d, *s, *x – powstały nowe głoski miękkie z' i c' (które stwardniały ok. XVI w.).

Druga palatalizacja doprowadziła też do powstania szeregu alternacji tematycznych, zwłaszcza w odmianie rzeczowników, ponieważ $ě_2$ oraz i_2 występowały w końcówkach fleksyjnych celownika i miejscownika lp. oraz w mianowniku lm., np.:

$k : c$ M. lp.: *łatka* $\leq *latъka$
 C., Msc. lp.: *łatce* $\leq *latъkě_2 \leq **latъkaj$
 M. lp.: *wilk* $\leq *vľ'kъ$
 M. lm.: *wilcy* $\leq *vľ'ki_2 \leq **vľ'koĭ$
 $g : dz$ M. lp.: *droga* $\leq *dorga$
 C., Msc. lp.: *drodze* $\leq *dorgě_2 \leq **dorgaj$
 M. lp.: *wróg* $\leq *vorgъ$
 M. lm.: *wrodzy* $\leq *vorgi_2 \leq **vorgoĭ$
 $ch : sz$ M. lp.: *mucha* $\leq *muxa$
 C., Msc. lp.: *musze* $\leq *muxě_2 \leq **muxaj$

3.3. Trzecia palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych

3.3.1. Istota trzeciej palatalizacji

Palatalizacja ta dała identyczne wyniki jak druga palatalizacja. Od nazwiska badacza, który ją opisał, Jana Nicisława Baudouina de Courtenay, zwana jest baudouinowską. Natomiast ze względu na to, że element palatalizujący występuje przed spółgłoską i zmiękczenie niejako postępuje, nazywa się tę palatalizację drugą palatalizacją postępową lub progresywną.

$$\begin{aligned} i, \ell, b, r' + k &\geq c' \geq c \\ i, \ell, b, r' + g &\geq z' \geq z \\ i, \ell, b, r' + x &\geq \check{s} \geq \check{s} \end{aligned}$$

Zupełnie pewne przykłady tej palatalizacji dotyczą tylko spółgłosek *k i *g oraz jednego wyrazu pochodzącego z palatalizacji x:

wszystek, derywat od zach.sł. *vьšьb ≤ **vīxōs
owca ≤ *ovьc'a ≤ **ovьka
władca ≤ *vlodьc'a ≤ **voldьka
dziewica ≤ *dēvic'a ≤ **dēvika
pieniądz ≤ *pěněz'ьb ≤ **pěněgьb
miesiąc ≤ *měsęc'ьb ≤ **měsękьb
chłopiec ≤ *xolpьc'ьb ≤ **xolpьkьb
jędza ≤ *jęz'a ≤ **ęga
ojciec ≤ stp. oćec ≤ *otьc'ьb ≤ **otьkьb

Trzecia palatalizacja nie zachodziła z pełną regularnością – jest bardzo dużo wyrazów, w których mimo warunków proces ten nie zaszedł, np. *księga* ≤ *kьniga (we współczesnej formie *ę* pojawiło się pod wpływem spółgłoski *n*), *bajka* ≤ *bajьka.

3.3.2. Czas działania trzeciej palatalizacji

Uczeni nie są zgodni w datowaniu tego procesu, jedni uważają, że zachodził jednocześnie z drugą palatalizacją, stąd takie same efekty, inni twierdzą, że proces ten rozpoczął się po drugiej palatalizacji. Przypuszcza się, że oba procesy musiały być żywe w okresie kontaktów Słowian z Gotami, ponieważ w pożyczkach gockich z tego okresu można zaobserwować procesy palatalizacyjne, np.:

germ. *kuning* – psł. **kьněgьb ≥ *kьněz'ьb ≥ *ksiądz*
germ. *penning* – psł. **penęgьb ≥ *penęz'ьb ≥ *pieniądz*

$kt + \text{przednia} \geq c' \geq c$ $gt + \text{przednia} \geq c' \geq c$
--

moc ≤ **mogt̥b*
lec ≤ **legt̥i*
biec ≤ **bęgt̥i*
wlec < **vľkti*

piec ≤ **pekti*
piec (rzecz.) ≤ **pekt̥b*
noc ≤ **nokt̥b*
owoc < **ovokt̥b*

Warto zauważyć, że bezokoliczniki, w których głoska *c* powstała z grupy **gt*, zawsze mają formy osobowe ze spółgłoską *ž*, np. *lec* – 1 os. lp. cz. ter.: *ležež*; *strzec* – 3 os. lp. cz. ter.: *strzežež*, natomiast bezokoliczniki, w których *c* pochodzi z grupy **kt*, zawsze mają formy osobowe ze spółgłoską *cz*, np. *wlec* – 3 os. lp. cz. ter.: *wleczež*; *piec* – 3 os. lp. cz. ter.: *pieczež*.

JAK UNIKNAĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Palatalizacje prasłowiańskie dotyczyły wyłącznie spółgłosek tylnojęzykowych *k*, *g*, *ch*, ponieważ tylko te głoski całkowicie zmodyfikowały swoją artykulację. Nie ma zatem drugiej palatalizacji w wyrazach typu: (o) *bucie*, (o) *miodzie*, ponieważ *ć*, *dź* powstały ze spółgłosek **t*, **d*, które znajdowały się przed samogłoską przednią.
- Spółgłoski *k'* i *g'* powstały dopiero w XVI w., nie było ich zatem w prasłowiańszczyźnie; procesy palatalizacyjne, które doprowadziły do powstania tych głosek, zostaną omówione w następnym rozdziale.
- Należy pamiętać, że spółgłoska *c* nie jest twardym odpowiednikiem *ć*, a spółgłoska *dz* nie jest twardym odpowiednikiem *dź*; pierwotnie wszystkie cztery były miękkie i wszystkie powstały w efekcie palatalizacji, przy czym *c* i *dz* powstały już na gruncie prasłowiańskim, *ć* i *dź* – nieco później; spółgłoska *ć* jest miękkim odpowiednikiem *t*, a spółgłoska *dź* – miękkim odpowiednikiem *d*.
- W języku polskim jest wiele dawnych zapożyczeń, w których występują głoski *ž*, *sz*, *cz*. Głoski te nie pochodzą z palatalizacji prasłowiańskich, a są efektem adaptacji fonetycznych, np. *žagiel*, śrwniem. *Sigel* ‘*žagiel*’; *szacunek*, śrwniem. *Schatzunge* ‘ocena, uznanie’.

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. II.9.1–3
 Karpluk 1964: 29–63
 Kl.Urb.Le. §43–67; szczególnie §§48, 54, 57, 58

Koneczna 1965: 15–37, 129–200

Miodek 1987: 120–122 (*Ptak – ptaszek, Sapiaha – Sapiaże*) i 194–196 (*Krakowowi – Wrocławowi*)

Miodek 2000: 142–143 (*W Kwidzynie, w Będzinie, w Lublinie*) i 145–146 (*O Jarostawiu i pasjonatach*)

Miodek 2007: 250–252 (*Pakośław – w Pakośławiu*)

Moszyński 2006

Strut. §68–78

Walczak 1999: 44–46

POMOC DYDAKTYCZNA

<p><i>sz:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>x + sam. przednie</i> (I palatalizacja psł.) 2. <i>x + i₂, ě₂</i> (II palatalizacja psł.) 3. <i>i, e, r', ɸ + x</i> (III palatalizacja psł.) 4. <i>x + j</i> (jotacyzacja <i>x</i>) 5. <i>s + j</i> (jotacyzacja <i>s</i>) 	<p><i>ž:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>g + sam. przednie</i> (I palatalizacja psł.) 2. <i>g + j</i> (jotacyzacja <i>g</i>) 3. <i>z + j</i> (jotacyzacja <i>z</i>)
<p><i>cz:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>k + sam. przednie</i> (I palatalizacja psł.) 2. <i>k + j</i> (jotacyzacja <i>k</i>) 	
<p><i>c:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>k + i₂, ě₂</i> (II palatalizacja psł.) 2. <i>i, e, r', ɸ + k</i> (III palatalizacja psł.) 3. <i>kt, gt + sam. przednie</i> 4. <i>t + j</i> (jotacyzacja <i>t</i>) 	<p><i>dz:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>g + i₂, ě₂</i> (II palatalizacja psł.) 2. <i>i, e, r', ɸ + g</i> (III palatalizacja psł.) 3. <i>d + j</i> (jotacyzacja <i>d</i>)
<p><i>szcz:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>st + j</i> 2. <i>sk + przednia</i> 3. <i>sk + j</i> 	<p><i>ždž:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>zd + j</i> 2. <i>zg + przednia</i> 3. <i>zg + j</i>

Tabela III.1. Pochodzenie spółgłosek funkcjonalnie miękkich

PYTANIA

1. Przedstaw genezę oboczności *k : cz* we współczesnym języku polskim. Podaj przykłady.
2. Wyjaśnij przyczynę alternacji *k : c* występującej we współczesnym języku polskim. Podaj przykłady.
3. Podaj przykłady wymiany *g : ż*. Czym jest spowodowana ta alternacja?
4. Jakie procesy doprowadziły do powstania alternacji *g : dz* we współczesnym języku polskim? Podaj przykłady.
5. Wyjaśnij przyczyny alternacji *ch : sz* występującej we współczesnym języku polskim. Podaj przykłady.
6. Omów pierwszą palatalizację prasłowiańską. Podaj przykłady.
7. Kiedy zachodziła druga palatalizacja prasłowiańska? Jakie były jej efekty? Podaj przykłady.
8. Jaki był mechanizm trzeciej palatalizacji prasłowiańskiej? Czym się charakteryzowała? Podaj przykłady wyrazów, w których zaszła.
9. Porównaj efekty pierwszej i drugiej palatalizacji prasłowiańskiej. Wyjaśnij, czym są spowodowane różnice.
10. Większość polskich spółgłosek twardych ma tylko jeden odpowiednik miękki (np. *p : p'*, *s : ś*). Wyjaśnij, dlaczego polskie *k* wchodzi w alternacje z kilkoma głoskami miękkimi i funkcjonalnie miękkimi (*k : cz, c, k'*).
11. Z jakimi głoskami może alternować *g* w języku polskim? Wyjaśnij, dlaczego tak się dzieje.
12. Jedna z bajek Ignacego Krasickiego nosi tytuł *Jagnię i wilcy*. Wyjaśnij, skąd się wzięło *c* w formie *wilcy*. Jakie zjawisko tam zaszło?
13. Nazwiska *Karpluk* i *Karpiuk* zostały utworzone od apelatywu *karp* tym samym sufiksem. Jak można wyjaśnić różnicę między nimi?

ĆWICZENIA

1. Udowodnij, że spółgłoski *sz, cz, c, ż, dz* w podanych wyrazach pochodzą z palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych:
okruszek, ogłuszyć, wilczek, na drodze, na ręce, nóżka, uszko, leśnicy, rozek, brzuszny, oczko, mroczny, o mące
2. Z jakiej spółgłoski pochodzi *c* lub *cz* w podanych wyrazach? Dlaczego i kiedy doszło do takich zmian? Jak nazywają się te zjawiska językowe?
męczyć, krzyczeń, ręce, o mące, płacz, obłoczek, ręcznik, klęcznik, Polacy, strażacy

3. Z jakiej spółgłoski pochodzi **ź** lub **dz** w podanych wyrazach? Dlaczego i kiedy doszło do takich zmian? Jak nazywają się te zjawiska językowe?
dróżka, (po) drodze, ubodzy, możny, tężnia, (na) nodze, nóżka, srodzy
4. Z podanej rodziny wyrazów wypisz rdzenie. Porównaj je i objaśnij, czym są spowodowane różnice pomiędzy nimi. Zastanów się, jaki wpływ na postać rdzenia mają formanty słowotwórcze i fleksyjne:
mleko : stp. (na) mlece : mlecz (kwiat) : mleczny : (z) mlekiem : mleczko
5. Określ pochodzenie spółgłoski **c** w podanych wyrazach:
 a) *noc, dziewica, palec, (ci) chłopcy, (w) łupce, ulica*
 b) *(o) mące, pomoc, kamienica, płacę, wieniec, owca*
 c) stp. *(ci) wilcy, stp. (o) człowiece, kupiec, świeca, owoc*
6. Określ pochodzenie spółgłoski **cz** w podanych wyrazach:
 a) *mączka, naoczny, krzycheć, skocz!*
 b) *podręcznik, płacz, pałeczka, chłopcze!*
 c) *serdeczny, mocz, policzek, obłoczek*
7. Określ pochodzenie spółgłoski **ż** w podanych wyrazach:
 a) *liżę, dróżka, żartok, rożek, łożę*
 b) *łazę, żółty, wstążka, mażę, mąż*
8. Określ pochodzenie spółgłoski **dz** w podanych wyrazach:
 a) *pieniądz, stp. (ci) bodzy, (przy) drodze, władza, rodzony*
 b) *brodzą, chodzę, twierdza, stp. (ci) wrodzy, sąsiedztwo*
 c) stp. *(ci) studzy, (o) jędzy, jasnowidz, rodzę, nędza*
9. Określ pochodzenie spółgłoski **sz** w podanych wyrazach:
 a) *proszę, proszek, duszę, zapiaszczyć, goszczę*
 b) *wrzeszczę, gruszka, kuszę, opuszczony, dusza*
 c) *puszcza, klaszczę, kiszony, złoszczę, pokuszenie*
10. Z podanych grup wyrazowych wypisz oboczności tematyczne i wyjaśnij ich genezę (tzn. napisz, jakie procesy fonetyczne przyczyniły się do ich powstania):
 a) *człowiek : stp. o człowiecach : stp. ci człowicy : człowieczek : ucztowieczyć : ucztowieczę*
 b) *krzyk : krzycheć : krzyczę : stp. o krzyce : stp. ci krzycy : rozkrzyczany : krzyki*
11. Wskaż, w których z podanych wyrazów **ź** pochodzi z palatalizacji psł. *g i podaj przykład wyrazu, gdzie do palatalizacji nie doszło (posłuż się słownikiem etymologicznym):

nóż, rożek, wożę, nóżka, bożek, różdżka, może, łażę, stożek, każę, krążek, mażę, żurek, prążki, książki, wstążka, obrażać

12. Wpisz do jolki rekonstrukcje podanych wyrazów. Musisz sam odnaleźć miejsce wpisania wyrazu. Dla ułatwienia podano liczbę liter form rekonstruowanych.

15-literowy: *rozgwieżdżony*

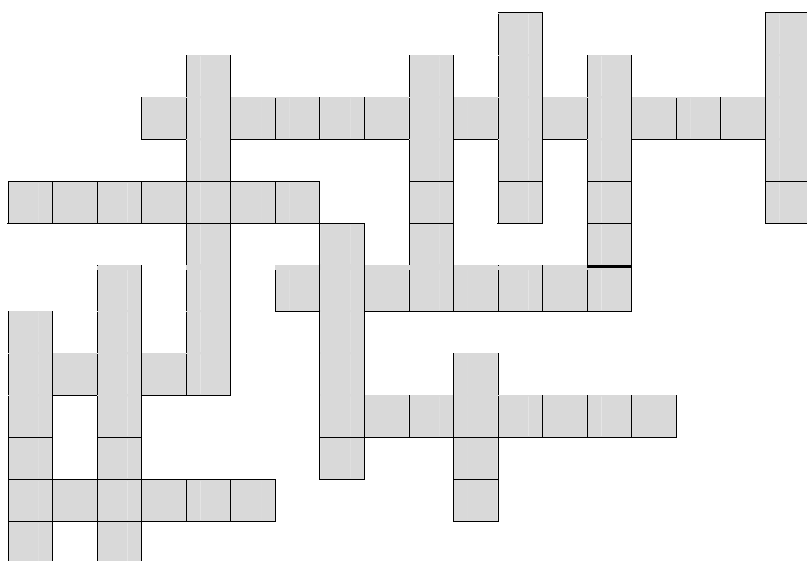
8-literowe: *narecze, książka, rolnicy*

7-literowe: *władca, groszek*

6-literowe: *jęczęć, świeca, (o) matce, mieszcze*

5-literowe: *wrodzy, miedza, oćec, chodzę*

4-literowe: *jędza*

13. Od podanych wyrażen przyimkowych utwórz rzeczowniki:

pod ręką

pod nogą

na uchu

Jakich przyrostków użyłeś? Jakie zmiany spowodowało dodanie tych przyrostków w tematach powstałych derywatów?

14. Rozstrzygnij, które **dz** pochodzi z **g**, a które z **d**:

widzę

(na) nodze

rodzę

nędza

mosiądz

przędza

PRACA Z TEKSTEM

1. Z podanego tekstu wypisz wyrazy, w których występują spółgłoski funkcjonalnie miękkie. Określ genezę tych spółgłosek, dokonaj rekonstrukcji całej formy i prześledź jej ewentualne zmiany do czasów współczesnych:

Beł jeden młodzieniec w Wenecyi, który upatrzył czas, gdy kiedy jeden okrent bogaty przyплыł ku portu. A gdy sie wszyscy ludzie rozeszli z okrentu, nie ostał tam nikt, jeno sam patron a on młodzieniec. Obaczywszy czas on młodzieniec zabił onego patrona, nabrał pieniendzy i złota, co mógł zanieść, wsiadł na barkę, skokiem jechał do Padwie [...] On przerzeczony morderz ożenił się w Padwi, miał się dobrze, beł zacynym człekiem.

Powiaстки umoralniające (ChS: 231)

2. Wypisz z tekstu wyrazy, w których dokonały się palatalizacje prasłowiańskie. Zrekonstruuuj wypisane formy.

Spoza ściany dochodziły podniesione głosy. Klócili się, co zrobić z jeńcem. Julek wspiął się na palce i [...] zza paki usłyszał piskliwy głos:

– Nie ruszaj się! Mam cię na muszce.

Przez moment zdawało mu się, że ktoś woła do niego zza ściany, wnet jednak [...] ujrzał chłopca z wymierzonym w jego kierunku bębenkowcem.

– Ręce do góry – rozkazał malec. – A jak się ruszysz, to cię sprzątnę jak muchę.

Julek uniósł szybko ręce. [...] Chłopiec, który trzymał go na muszce, był chyba o połowę mniejszy od niego. Miał twarz dziecka i oczy błyszczące jak węgielki wbite w przyrumienione ciasto.

A. Bahdaj, Stawiam na Tolka Banana

3. Wyjaśnij pochodzenie form wyróżnionych w tekście Psalmu 148 *Psalterza puławskiego* (ChS: 75):

*Krolowie ziemie i wszyscy ludzie, ksiązeta i wszyscy sędzie ziemie;
Młodcy i dziewice, starzy z młodymi chwalcie jimię Boże, bo powyższono
jest jimię jego samego.*

III.2. ZMIANY MIĘKKOŚCI SPÓŁGŁOSEK W JĘZYKU POLSKIM

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Dlaczego wyraz *dzień* odmienia się tak „dziwnie” (*dzień* : *dnia*): raz w temacie jest głoska *d* a raz *ź*?
2. Dlaczego *rz* w języku polskim wymienia się na *r*, np. *morze* – *morski*? Czy zawsze tak było?
3. Dlaczego miejsce *za górą* nazywa się *Zagórzem*? Skąd wzięło się tam *rz*?
4. Dlaczego górale mówią [*moze*] zamiast *może*, ale gdy mówią o *morzu*, to potrafią użyć spółgłoski [ż], którą wymawiamy w języku ogólnym w miejscu dwuznaku *rz*?
5. Dlaczego w piosence Kazika pt. *Celina*, naśladującej gwarę warszawską, słyszymy formę *Celyna*?
6. Dlaczego Kaszubi śpiewają w popularnej piosence *Kaszubszcze nuty: to je dħdzi* zamiast *ħlugi*?
7. Dlaczego imię Matki Boskiej brzmi *Maryja*, a na kobietę, która nosi to imię, mówimy *Maria*?
8. Dlaczego w nagraniach sprzed wojny i w wymowie najstarszych Polaków słyszymy często w wyrazach obcych *g'e*, np. *algiebra*, *tangiens*, *gieografia*?
9. Dlaczego *d* przekształca się w wyrazach pokrewnych raz w *dħ* (*siad* : *siedħisz*), a raz w *dh* (*siad* : *siedħę*)? Od czego to zależy?
10. Od czego pochodzi nazwa *Domaradh*? Jak została utworzona?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Spółgłoski miękkie w przedpolskim systemie konsonantycznym

1.1. Przedpolski system konsonantyczny w podręcznikach do gramatyki historycznej języka polskiego i w innych opracowaniach

Porównanie opracowań dotyczących rozwoju polskiego konsonantyzmu pozwala zauważyć, że ich autorzy w odmienny sposób przedstawiają przedpolski

system spółgłoskowy. Różnice dotyczą przede wszystkim opisu miękkości spółgłosek. S. Dubisz i K. Długosz-Kurczabowa (2001: 138) zaliczają głoski p' , b' , m' , v' do głosek dwuwargowych, podkreślając, że w przypadku tych głosek wzniesienie łożka języka do podniebienia jest drugim miejscem artykulacji. Spółgłoski c' , $ʒ'$, $č'$, $š'$, $ž'$, $ń'$, r' , l' , $ɹ'$ są opisane jako miękkie środkowojęzykowe. Autorzy w tej klasyfikacji nie zaznaczają wariantów pozycyjnych, w zestawieniach nie ma zatem głoski $ʒ'$, która pojawiła się w grupach $žž'$, oraz lekko spalatalizowanych wariantów spółgłosek twardych, które powstawały w wyniku oddziaływania samogłosek przednich na poprzedzające je spółgłoski (o ile nie były to spółgłoski tylnojęzykowe).

H. Koneczna (1965: 48), a także S. Rospond (1971: 105) i Z. Stieber (1962: 78) omawiają osobno wszystkie głoski twarde i osobno głoski miękkie, przy czym miękkie dzielą na wargowe: $p'(l')$, $b'(l')$, $m'(l')$, $ω'(l')$; przedniojęzykowo-zębowe: c' , $ʒ'$, $ń'$, r' , l' oraz dźwiękowe: $š'$, $ž'$, $č'$, $(ʒ')$. Głoska $ɹ'$ nie jest traktowana jako spółgłoska i jest pominięta w tej klasyfikacji. Palatalność jest uważana za drugą cechę artykulacyjną spółgłosek (por. tabelę w podręczniku S. Rosponda na s. 105). W opracowaniu S. Rosponda nie ma fonemów środkowojęzykowych.

Jeszcze inny opis spółgłosek miękkich w przedpolskim systemie konsonantycznym prezentują Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński i S. Urbańczyk (1981: 129), którzy przedstawiają podstawę rozwojową polskiego systemu spółgłoskowego, uwzględniając tylko podział spółgłosek ze względu na stopień zbliżenia narządów mowy (zwarto-wybuchowe, szczelinowe, zwarto-szczelinowe, sonorne) oraz na spółgłoski twarde i miękkie, przy czym rozróżniają spółgłoski miękkie w pełni i półpalatalne. Spółgłoski półpalatalne nie były samodzielnymi fonemami, jednak były ważne z punktu widzenia dalszego rozwoju miękkości w języku polskim. Jota jest opisana jako jedna ze spółgłosek miękkich szczelinowych.

Różnice między opracowaniami można wyjaśnić charakterem artykulacji spółgłosek miękkich – przy wymawianiu takich głosek jak: c' , $ʒ'$, $ń'$, r' , l' czy $š'$, $ž'$, $č'$, $(ʒ')$ bierze udział zarówno środek języka, jak i jego przód, który tworzy zwarcie lub szczelinę artykulacyjną z zębami lub dźwiękami. Należy pamiętać, że głoski te były jednak nieco inne niż obecnie – dokładnie różnice te zostaną omówione w kolejnym podpunkcie.

1.2. Spółgłoski miękkie i rodzaje miękkości w przedpolskim systemie konsonantycznym

Biorąc pod uwagę specyfikę artykulacji głosek miękkich, w przedpolskim systemie konsonantycznym można wyróżnić spółgłoski twarde, spółgłoski półpalatalne (warianty pozycyjne spółgłosek twardych), spółgłoski palatalne o podwójnym miejscu artykulacji oraz spółgłoski palatalne o jednym miejscu artykulacji (środkowojęzykowe). Ich wykaz przedstawia tabela III.2.

Układ tabeli wymaga komentarza. Należy podkreślić, że tylko w przedstawionym poniżej zestawieniu spółgłosek zaznaczona jest miękkość spółgłosek półpalatalnych. W rekonstrukcjach form prasłowiańskich nie ma potrzeby wprowadzania informacji o tym rodzaju miękkości, ponieważ zgodnie z prawem korelacji palatalności pojawiała się ona zawsze wówczas, gdy po spółgłosce występowała samogłoska przednia. W tabeli, by odróżnić głoski półpalatalne od palatalnych, znak miękkości został ujęty w nawias kwadratowy, podobnie jak dziś zaznacza się osłabioną nosowość.

Tabela III.2. Spółgłoski miękkie i rodzaje miękkości w przedpolskim systemie konsonantycznym

	miejsce artykulacji/ stopień otwarcia	zwarto-wybuchowe	szczelinowe	zwarto-szczelinowe	sonorne	niezłgskotwórcze
1	wargowe	p, b	v		m	
	przedniojęzykowe (zębowe i dźwiękowe)	t, d	s, z		n, r, l	
	tylnojęzykowe	k, g	x			
2	wargowe	$p^{[ʲ]}, b^{[ʲ]}$	$v^{[ʲ]}$		$m^{[ʲ]}$	
	przedniojęzykowe (zębowe i dźwiękowe)	$t^{[ʲ]}, d^{[ʲ]}$	$s^{[ʲ]}, z^{[ʲ]}$		$n^{[ʲ]}, r^{[ʲ]}, l^{[ʲ]}$	
3	wargowe	$p' \leq *pj$ $b' \leq *bj$	$v' \leq *vj$		$m' \leq *mj$	
	przedniojęzykowe (zębowe i dźwiękowe)		\acute{s}, \acute{z}	c', \acute{c} \acute{z}', \acute{z}	$r' \leq *rj$ $l' \leq *lj$	
4	środkowojęzykowe				$\acute{n} \leq *nj$	\acute{i}

1. Spółgłoski twarde
2. Spółgłoski półpalatalne (warianty pozycyjne spółgłosek twardych)
3. Spółgłoski palatalne o podwójnym miejscu artykulacji
4. Spółgłoski palatalne o jednym miejscu artykulacji

Spółgłoski miękkie są opisywane w różny sposób także w opracowaniach z zakresu gramatyki opisowej języka polskiego⁵⁶. Należy pamiętać, że opracowania te dotyczą stanu współczesnego języka polskiego i znaczenie terminów takich jak np. ‘spółgłoska palatalna’, ‘palatalność’, których używa się w opracowaniach z zakresu gramatyki historycznej, jest nieco inne niż znaczenie tych terminów w gramatykach opisowych współczesnego języka polskiego.

Różnice w artykulacji miękkich spółgłosek przedpolskich i współczesnych przedstawia tabela III.3.

Z porównania dwóch systemów konsonantycznych: przedpolskiego i współczesnego wynika, że różniły się one pod wieloma względami. W systemie przedpolskim były tylko dwie spółgłoski środkowojęzykowe; obecnie jest ich więcej (*ĭ, ě, ś, ź, ć, ź, k’, g’*) i właśnie one współcześnie są samodzielnymi fonemami (Ostaszewska, Tambor 2008: 126–140). Pozostałe spółgłoski o dwóch miejscach artykulacji są wariantami pozycyjnymi spółgłosek twardych. Warto jednak zaznaczyć, że głoski wargowe miękkie (*m’, p’, b’, f’, v’*) w ujęciach diachronicznych zaliczane są do samodzielných fonemów (powszechnie przyjmuje się ich fonologizację jako rezultat przegłosu – por. Dług.Dub. II 14.2). Najnowsze opracowania przyjmują jednak, że miękkość tych głosek nie jest ich cechą fonologiczną (asynchroniczna wymowa wargowych miękkich doprowadziła do tego, że współcześnie występują tylko przed *i, ĭ* oraz spółgłoskami środkowojęzykowymi, np. *m’iasto, b’iada, v’iara, m’ne, o p’se* ‘psie’).

Współcześnie⁵⁷ w opisie spółgłosek miękkich i zmiękczonej istotne znaczenie ma odpowiedź na pytanie, ile głoska ma miejsc artykulacji: czy jest palatalna i ma jedno miejsce artykulacji, czy też jest spalatalizowana i ma dodatkową artykulację. Natomiast w opisie prasłowiańskich spółgłosek palatalnych najistotniejszy był stopień nasilenia cechy miękkości oraz to, czy była cechą fonologiczną danej spółgłoski (czy różnicowała znaczenie wyrazów). Stąd też w podręcznikach do gramatyki historycznej nie występuje podział na spółgłoski spalatalizowane i palatalne. Jedne i drugie są najczęściej nazywane miękkimi lub palatalnymi, a zjawisko miękkości jest rozpatrywane pod kątem samodzielności i stopnia miękkości spółgłosek, a nie miejsca artykulacji.

⁵⁶ Na temat różnic w opisie spółgłosek miękkich w podręcznikach akademickich piszemy w artykule: *Sposoby ujmowania zagadnień w podręcznikach akademickich i szkolnych – na przykładzie problemu miękkości spółgłosek polskich*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego”, Dydaktyka 7, Rzeszów 2012, s. 135–150.

⁵⁷ Zob. nowsze opracowania fonetyki współczesnego języka polskiego, np. Ostaszewska, Tambor 2008, Strutyński 1995.

Tabela III.3. Różnice w artykulacji miękkich spółgłosek przedpolskich, staro- i średniopolskich oraz współczesnych

	Przedpolski system konsonanyczny	Staropolski i średniopolski system konsonanyczny	Współczesny system konsonanyczny	Najnowsze zmiany
Repertuar	Tylko dwie spółgłoski: <i>i, ń</i>	<i>i, ń</i> oraz <i>ś, ź, ć, ź</i> – szereg ten wykształcił się do początków XIII w. ze zmiękczonej <i>i, d', s', z'</i> (Walczak 1999: 84–85)	Spółgłoski o jednym miejscu artykulacji – środkowojęzykowe <i>ś, ź, ć, ź, ń, k', g'</i> ; w niektórych opracowaniach także <i>j</i> (np. Ostaszewska, Tambor 2008) oraz <i>x'</i> (np. Nagórko 2010)	Spółgłoski miękkie, czyli palatalne: prepalatalne: <i>ś, ź, ć, ź, ń</i> , i postpalatalne: <i>k', g'</i> , a także <i>j</i>
Repertuar	Spółgłoski, które powstały w wyniku palatalizacji <i>k, g, x</i> oraz jotacyzacji spółgłosek (z wyjątkiem <i>ń</i>), czyli: <i>ś, ź, ć, ź, c', ʒ', r', l', m', v', p', b'</i>	Spółgłoski o dwóch miejscach artykulacji Przez cały czas istnieją odziedziczone z psl. oraz powstałe już na gruncie pol. głoski wargowe: <i>p', b', m', v'</i> oraz półnijsza <i>f'</i> , a także <i>l'</i> (ale tylko przed <i>i, j</i>) ⁵⁸ . Do XIII w. istnieją powstałe w epoce przedpiśmiennej głoski <i>t', d', c', ʒ'</i> (stopniowo przekształcają się w środkowojęz.: <i>ś, ź, ć, ʒ'</i>) ⁵⁹ . Na przełomie XV/XVI w. powstają nowe zmiękczone głoski <i>k', g'</i> ⁶⁰ .	Spółgłoski wargowe <i>m', f', v', p', b'</i> oraz <i>l'</i> , a także spółgłoski <i>ś', ź', ć', ʒ', c', ʒ', r', s', z', t', d', x'</i> , które występują w wyrazach obcego pochodzenia i w wygłosie wyrazów, po których są wyrazy zaczynające się na <i>j</i> lub <i>i</i>	Spółgłoski wargowe <i>m', f', v', p', b'</i> , a także spółgłoski: <i>ś', ź', ć', ʒ', c', ʒ', r', l', s', z', t', d', x'</i>

⁵⁸ Odziedziczona z prasłowiańskiego miękka głoska *l'* już w epoce przedpiśmiennej stwardniała, zachowując miękkość tylko przed *i* oraz *jotą* (Walczak 1999: 44).

⁵⁹ Odziedziczone z prasłowiańskiego twardej działołowej głosce zapisywanej jako *rz* (por. Walczak 1999: 84–87) stopniowo przekształca się w szczylną twardej działołowej głosce zapisywanej jako *cz* (por. Walczak 1999: 84–87).

⁶⁰ Postpalatalne *k', g'* we współczesnych opiszach są traktowane jako głoski o jednym miejscu artykulacji, ale jeszcze Wierzechowska (1980: 49) zalicza je do głosek zmiękczonej o dwóch miejscach artykulacji, a właściwie o dwóch ruchach artykulacyjnych: zasadniczym – takim, jak przy twardej odpowiedniku i dodatkowym, polegającym na wzniesieniu środka języka do palatum.

	Przedpolski system konsonantyczny	Staropolski i średniopolski system konsonantyczny	Współczesny system konsonantyczny	Najnowsze zmiany
Geneza i sposób artykulacji	W psl. głoski te powstały w rezultacie zmiany miejsc lub sposobu artykulacji podstavowej. W wyniku jotacyzacji i palatalizacji powstawała nowa jednostka wymawiania, np. <i>t</i> (*svějā) w sąsiedztwie joty zmieniła artykulację ze zwartej na zwarto-szczelinową i zyskiwała drugie miejsce artykulacji – wzniesienie środka języka do palatum, tak powstała głoska <i>c'</i> ; późniejsze <i>c</i> (*svěc a)	Spółgłoski te zachowywały główne miejsce artykulacji właściwe odpowiednim głoskom twarzym, np. <i>t' - t, d' - d, m' - m</i> , ich wymowie towarzyszyło zbliżenie środka języka do palatum; ten dodatkowy ruch mógł być słyszany jako osobna głoska palatalna, np. <i>t', d' > t' s, d' z</i> , co doprowadziło do przekształcenia głosek zwartych zmiękczonej w zwarto-szczelinowe <i>č, ž</i> (Walczak 1999: 84).	Spółgłoski te zachowują miejsce artykulacji właściwe głoskom twarzym, np. <i>c' : c - stracija : stacyjka</i> . Ich realizacji towarzyszy dodatkowy ruch artykulacyjny – zbliżenie środka języka do palatum. Głoski wargowe i zębowe miękkie wymawiano synchronicznie (Wierzchowska 1971, 1980), jednak wymowa asynchroniczna pojawiła się już w epoce średniopolskiej na Mazowszu (Walczak 1999: 177–178).	Spółgłoski te zachowują miejsce artykulacji właściwe głoskom twarzym z dodatkowym ruchem artykulacyjnym – zbliżeniem środka języka do palatum. Współcześnie upowszechnia się asynchroniczna wymowa spółgłosek zmiękczonej wargowych [m'jasto, p'jasek, b'jaty, v'jara, f'jasko] i zębowych [d'jabeu, t'jara] (Ostaszewska, Tambor 2008, Dunaj 2006) Pozostałe głoski zmiękczone występują wyłącznie przed <i>i</i> i jotą: <i>š', ž', č', ž', c', ž', r', l', s', z', x'</i> .
Pozycja w systemie fonetycznym	Po zaniku joty spółgłoski <i>š', ž', č', ž', c', ž', r', l', s', z', x'</i> mogły występować przed każdą samogłoską (zarówno przednią, jak i tylną), były zatem niezależne artykulacyjnie.	Po przegłosach sam. przednich i po zaniku jerów spółgłoski zmiękczone stały się niezależne od kontekstu fonetycznego ⁶¹ ; mówi się nawet o „usamodzieleniu się miękkości” (Walczak 1999: 44) – zasób głosek wprawdzie się nie zmienił, ale zmienił się ich status w systemie językowym.	Głoski <i>p', b', k', g', f', v', m'</i> są samodzielnymi fonemami (Stieber 1966: 106–117) ⁶² , natomiast <i>š', ž', č', ž', c', ž', r', l', s', z', x'</i> nie są samodzielnymi fonemami; występują wyłącznie przed <i>i</i> , jotą [m'jasto, d'inozaur, d'jabeu] i spółgłoskami środkowejż. [m'ie, p'šarica]; oznacza to, że nie są niezależne artykulacyjnie (nie wyst. przed samogłoskami: a, e, o, u, y, ę, ą).	Spółgłoski o dwóch miejscach artykulacji (<i>m', f', v', p', b', l', š', ž', č', ž', c', ž', r', l', s', z', x'</i>) nie są samodzielnymi fonemami; występują wyłącznie przed <i>i</i> , jotą [m'jasto, d'inozaur, d'jabeu] i spółgłoskami środkowejż. [m'ie, p'šarica]; oznacza to, że nie są niezależne artykulacyjnie (nie wyst. przed samogłoskami: a, e, o, u, y, ę, ą).

⁶¹ Rozwój polskiego systemu fonologicznego od X w. do przełomu XIX/XX w. zob. Dług.Dub. II 14.2.

⁶² B. Wierzchowska (1980: 156–159) z tego zestawu wyklucza głoskę *m'*, twierdząc, że miękkość jest jej cechą fonologicznie nieistotną wobec jej artykulacji nosowej.

Półpalatalność, czyli nieznaczne uniesienie środka języka ku palatum	Przedpolski system konsonantyczny	Staropolski i średniopolski system konsonantyczny	Współczesny system konsonantyczny	Najnowsze zmiany
	<p>Ruch ten towarzyszył artykulacji spółgłosek twardych, jeżeli po nich była wymawiana samogłoska przednia. Głoski realizowane w ten sposób nie były samodzielnie artykularyjne. Były wariantami pozycyjnymi spółgłosek twardej⁶³.</p>	<p>W tym okresie dawne spółgłoski półpalatalne przekształciły się w spółgłoski w pełni palatalne (np. <i>t' > ć, s' > ś</i>) lub stwardniałe (<i>r' > rz</i>). Zapożyczenia z tego okresu nie notują głosek lekko zmiękczo-nych (por. <i>historyja, Azycja, racyja</i>).</p>	<p>Pojawiające się w nowszych zapożyczeniach głoski <i>š', ž', č', ž', c', ʃ', r', s', z', t', d'</i> bliskie są dawnym półpalatalnym – ich artykulacji towarzyszy tylko bardzo lekki ruch środka języka do palatum; nieco silniejszy jest ten ruch przy odziedziczonych głoskach: bocznej <i>l'</i> oraz przy wargowych <i>m', p', b', f', v'</i>, (miękkość których uznawana jest przez diachronistów za cechę fonologiczną).</p>	<p>Do spółgłosek półpalatalnych we współczesnym systemie języka polskiego można zaliczyć szeregą się błędną wymowę lekko zmiękczo-nych <i>s', z', c', ʃ'</i>, w miejscu palatalnych <i>š, ž, č, ʒ</i>, np. <i>š'az'u, s'ez'ec'</i> (dziadziu, siedzieć).</p>

⁶³ Ich artykulacja musiała się różnić od artykulacji spółgłosek twardych, ponieważ samogłoski przednie przed spółgłoskami półpalatalnymi przedniojęzykowo-zębowymi nie ulegały przegłosowi, np. **[šs']/č*. W przeciwieństwie do psł. spółgłosek palatalnych o dwóch miejscach artykulacji i do *ń* spółgłoski te nie zmieniły miejsca artykulacji, czyli ich status był podobny do współczesnych spółgłosek zmiękczo-nych, np. **[s'] : [šs']/č = s' : [m's']/ca*.

2. Fonologizacja miękkości

2.1. Istota procesu

Język polski we wczesnych etapach rozwoju (w epoce przedpiśmiennej) przejął prasłowiański system konsonantyczny. Jednak z czasem realizacja miękkości polskich spółgłosek oraz ich status w systemie fonologicznym zaczęły się zmieniać pod wpływem różnych czynników.

Fonologizacja miękkości była procesem, który obejmował spółgłoski półpalatalne. Proces ten nie doprowadził do powstania nowych artykulacji tych spółgłosek, lecz spowodował zmiany ich statusu fonologicznego. W wyniku fonologizacji miękkości dwie głoski: twarda i półpalatalna, które były dotąd wariantami tego samego fonemu twardego, znalazły się w opozycji fonologicznej, reprezentując różne fonemy, np. fonem */m/ miał dwa warianty: twardą głoskę *m*, jak w wyrazie **mara*, i lekko zmiękczoną (półpalatalną) głoskę *m^l*, jak w wyrazie **m^lěra*. W wyniku fonologizacji powstały dwa odrębne fonemy: twardej /m/ *mara* i spalatalizowanej /m^l/ *m'ara*.

W ujęciach historycznojęzykowych przyjmuje się, że znaczenia wyrazów takich jak *mara* : *miara* różnicuje miękkość spółgłoski *m*. Oznacza to, że miękkość tej spółgłoski jest jej cechą fonologiczną. Przykładami potwierdzającymi, że miękkość różnicuje znaczenia wyrazów, są też pary takie jak: *pasek* – *piasek*, *ten* – *cień*, *pana* – *piana*, *dioda* – *doda*, *tara* – *tiara*.

Współcześnie uznaje się, że spółgłoski wargowe miękkie są realizowane asynchronicznie przed wszystkimi samogłoskami z wyjątkiem *i* (por. Ostaszewska, Tambor 2008, Dunaj 2006). Warto jednak pamiętać, że wcześniej za lepszą uznawana była synchroniczna artykulacja *p'*: *p'asek* – taką wymowę zaleca jeszcze B. Wierchowska (1971, 1980); wymowa asynchroniczna długo była uważana za błędną i wyśmiewana (por. Walczak 1999: 177–178).

2.2. Przyczyny fonologizacji miękkości

W okresie prasłowiańskim znaczenia wyrazów typu: *pasek* – *piasek*, *ten* – *cień*, *mara* – *miara* nie różnicowała miękkość spółgłosek, ale przednia bądź tylna artykulacja samogłoski. Sytuacja zmieniła się radykalnie po zakończeniu przegłosu. W wyniku tego procesu tylna samogłoska znalazła się po spółgłosce półpalatalnej. Drugim procesem, który przyczynił się do fonologizacji miękkości, była wokalizacja jerów tylnych. Półsamogłoski te przekształciły się w przednią samogłoskę *e*, znajdującą się po twardych spółgłoskach.

<i>pasek</i> – <i>piasek</i>	≤	* <i>pojasъкъ</i> – * <i>pěsъкъ</i>
<i>ten</i> – <i>cień</i>	≤	* <i>tъnъ</i> – * <i>těnъ</i>
<i>mara</i> – <i>miara</i>	≤	* <i>mara</i> – * <i>měra</i>

Warto podkreślić, że fonologizacja miękkości dotyczyła tylko tych spółgłosek, które były wariantami spółgłosek twardych. Pozostałe spółgłoski palatalne były samodzielne już w języku prasłowiańskim – mogły występować w różnych pozycjach – zarówno przed samogłoską tylną, np. *čъsъ ≥ *czas*, jak i przed samogłoską przednią, np. *čbstъ ≥ *część*.

3. Polskie procesy palatalizacyjne

3.1. Przyczyny palatalizacji spółgłosek półpalatalnych

Samodzielność spółgłosek półpalatalnych pozwoliła na ich dalsze zmiany – nie były już bowiem wariantami pozycyjnymi fonemów twardych. Przyczyną nasilenia się procesów palatalizacyjnych spółgłosek półpalatalnych była także zmieniona artykulacja samogłosek przednich, które w okresie istnienia grupy lechickiej języków słowiańskich były wymawiane w taki sposób, że towarzyszyła im tzw. prejotacja, czyli najpierw była wymawiana jota (słabiej), a dopiero po niej samogłoska przednia, np. ⁱě-, ⁱe- (Koneczna 1965: 127). Spółgłoski poprzedzające tak wymawiane samogłoski przednie wchłaniały element palatalny towarzyszący artykulacji tych samogłosek, czyli ⁱ. Prowadziło to do silnej palatalizacji tych spółgłosek. Jota działała tu nieco podobnie jak w epoce prasłowiańskiej podczas jotacyzacji. Efekty tej polskiej palatalizacji zależały od pierwotnego miejsca artykulacji spółgłosek, które znalazły się przed samogłoską przednią.

- Najstarsze polskie procesy palatalizacyjne objęły dwa rodzaje spółgłosek:
- spółgłoski półpalatalne, które uzyskały samodzielność dopiero w języku polskim dzięki fonologizacji miękkości;
 - twarde spółgłoski tylnojęzykowe, po których znalazła się samogłoska *y* lub wtórnie samogłoska *e*.

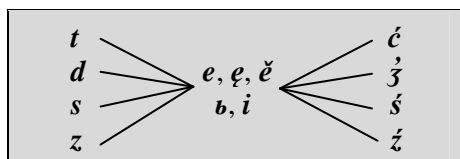
W późniejszym okresie powstały też – głównie w wyniku zapożyczeń – nowe głoski spalatalizowane, które funkcjonują w polszczyźnie do dzisiaj, np. głoska *c* w wyrazie *lekcja* – zjawisko to zostanie omówione w osobnym podrozdziale (por. pkt 5). Warto zaznaczyć, że w gwarach polskie palatalizacje przebiegały niekiedy inaczej niż w języku literackim.

3.2. Palatalizacje spółgłosek zębowych

3.2.1. Istota procesu

Najmocniejszej palatalizacji uległy spółgłoski przedniojęzykowo-zębowe. Głoski te, przyjmując niezwykle silną artykulację prepalatalną, zatraciły swoje pierwotne miejsce artykulacji. Język, unosząc się wysoko ku podniebieniu

twardemu, nie tworzył już z zębami szczelin i zwarć. Te elementy artykulacji zaczęły być wytwarzane przez środek języka, który zbliżał się do podniebienia. W ten sposób dawne półpalatalne spółgłoski przedniojęzykowo-zębowe stały się spółgłoskami środkowojęzykowymi, czyli palatalnymi we współczesnym rozumieniu.

**těнь* ≥ *cień*

**dьнь* ≥ *dzień*

**sědimъ* ≥ *siedzimy*

**zelo* ≥ *zioło*

**otьсь* ≥ *stp. oćec*

**oldьji* ≥ *tódź*

**lěсьнѣjь* ≥ *leśny*

**galqъ* ≥ *gałqź*

3.2.2. Czas działania palatalizacji

Proces palatalizacji spółgłosek półpalatalnych *t'*, *d'*, *s'*, *z'* musiał zakończyć się dopiero ok. XIII w., ponieważ w *Bulli gnieźnieńskiej*, która pochodzi z 1136 r., nazwy są zapisywane jako *Pantis* (czyt. *Pęcisz*), *Sdanto* (czyt. *Zdzięto*). Taki zapis świadczy o tym, że jeszcze wymawiano w tych nazwach głoski *t'*, *d'*. Niektórzy historycy języka (Klemensiewicz 1981: 105, Walczak 1999: 84) uważają, że głoski *t'*, *d'* w XII w. miały pośrednią postać artykulacyjną *t^{s'}*, *d^{s'}*. Zabytki z XIII w. mają zapisy świadczące o zróżnicowanej wymowie: *t'*, *d'* lub *ć*, *ź*. Pod koniec XIII w. proces palatalizacji tych głosek był zakończony; w zabytkach z XIV w. głoski te są oznaczone dwuznakami *cz* lub *cy*, *dz*.

3.2.3. Konsekwencje palatalizacji

Na skutek palatalizacji wymienionych spółgłosek powstały w języku polskim nowe spółgłoski miękkie – spółgłoski środkowojęzykowe. Mogą one tworzyć alternacje ze spółgłoskami twardymi przedniojęzykowo-zębowymi, np.:

<i>t</i> : <i>ć</i>	<i>wiatr</i> : <i>wiać</i>	≤	* <i>větrъ</i> : * <i>vějati</i>
<i>d</i> : <i>dź</i>	<i>sad</i> : <i>sadzić</i>	≤	* <i>sadъ</i> : * <i>saditi</i>
<i>z</i> : <i>ź</i>	<i>mróz</i> : <i>mroźny</i>	≤	* <i>morъ</i> : * <i>morънѣjь</i>
<i>s</i> : <i>ś</i>	<i>las</i> : <i>o lesie</i>	≤	* <i>lěсъ</i> : * <i>o lěсě</i>

Mogą też alternować ze spółgłoskami, które pochodzą z jotacyzacji spółgłosek przedniojęzykowo-zębowych, np.:

<i>t</i> : <i>c</i> : <i>ć</i>	<i>światło</i> : <i>świeca</i> : <i>świecić</i>	≤	* <i>světlo</i> : * <i>světja</i> : * <i>světiti</i>
<i>d</i> : <i>dz</i> : <i>dź</i>	<i>widomy</i> : <i>widzę</i> : <i>widzieć</i>	≤	* <i>vidomъ</i> : * <i>vidjъ</i> : * <i>viděti</i>
<i>z</i> : <i>ż</i> : <i>ź</i>	<i>wóz</i> : <i>wożę</i> : <i>wozić</i>	≤	* <i>vozъ</i> : * <i>wozjъ</i> : * <i>woziti</i>
<i>s</i> : <i>sz</i> : <i>ś</i>	<i>kosa</i> : <i>koszę</i> : <i>kośba</i>	≤	* <i>kosa</i> : * <i>kosjъ</i> : * <i>kosъba</i>

Zmiana spółgłosek *t'*, *d'*, *s'*, *z'* w *ć*, *dź*, *ś*, *ź* spowodowała, że głoski *t'*, *d'*, *s'*, *z'* przestały istnieć w polskim systemie fonetycznym. Poświadczają ten stan starsze zapożyczenia z łaciny, np. z głoską *d'*: *diaconus* (łac. z gr.), które w języku polskim zostały tak zaadaptowane, że głosce *d'* odpowiada grupa *-dyj*⁶⁴, np.: *dyjakon*, *dyjabeł*, *dyjabelski* itp. (Karpluk 2001: 28). Podobnie wyglądają zapożyczenia z innymi spółgłoskami tego typu, np. łac. *passio*, stp. *passyja*, *małmazyja*.

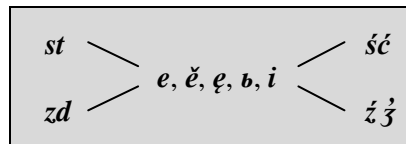
Wymowa zapożyczeń typu *diabeł*, *pasja* pojawiła się w języku polskim stosunkowo późno. Właściwie przez całą dobę średniopolską w zapożyczeniach tego typu jota była wymawiana po samogłosce *y*, co pozwalało wymawiać twardo spółgłoskę przedniojęzykowo-zębową. Ten typ wymowy zachował się też w dobie nowopolskiej, ale już na początku tego okresu był uważany za niepoprawny, charakterystyczny dla gwar⁶⁵.

3.2.4. Realizacja kontynuantów półpalatalnych spółgłosek przedniojęzykowo-zębowych w gwarach i języku kaszubskim

W większości gwar występują spółgłoski środkowejzykowe. Jedynie na Kaszubach spółgłoski półmiękkie przekształciły się początkowo w *c'*, *dz'*, *s'*, *z'*, a potem zatraciły zmiękczenie i są dziś wymawiane jako *c*, *dz*, *s*, *z*, np. *sedzec*, *scana*, *o kose*. Inna niż w polszczyźnie literackiej wymowa spółgłosek *ć*, *dź*, *ś*, *ź* jest też charakterystyczna dla gwar Wileńszczyzny, w których widać wpływy języków wschodniosłowiańskich – głoski *ć*, *dź*, *ś*, *ź* były obce np. językowi rosyjskiemu (Walczak 1999: 179). Wymowa *ć* jako *c'* jest jednym ze sposobów charakteryzowania postaci z Kresów.

3.2.5. Rozwój miękkości spółgłosek w grupach: *st*, *zd*

Do zmiękczenia spółgłosek zębowych dochodziło także wtedy, gdy tworzyły one grupy spółgłoskowe. Stojąca po takiej grupie samogłoska przednia miękczyła obie spółgłoski:

<i>ciasto</i> : <i>cieście</i>	≤	<i>*tĕsto</i> : <i>*tĕstĕ</i>
<i>miasto</i> : <i>mieście</i>	≤	<i>*mĕsto</i> : <i>*mĕstĕ</i>

⁶⁴ Oczywiście w wymowie wykształconych Polaków, którzy znali łacinę, głoska *d'* mogła się pojawić, jednak nie zmienia to stanu zasobów fonologicznych języka polskiego – podobnie jak dziś wymowa francuskich wyrazów z *r* uwularnym (języczkowym) nie świadczy o istnieniu tej spółgłoski w systemie fonologicznym języka polskiego.

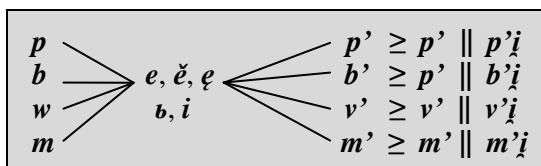
⁶⁵ Więcej o rozwoju nowych spółgłosek zmięczonych w podrozdz. 5.

gniazdo : gnieździe ≤ *gnęzdo : *gnęzdě
 gwiazda : gwieździe ≤ *gvězda : *gvězďě

3.3. Palatalizacje spółgłosek wargowych

3.3.1. Istota procesu

Spółgłoski wargowe wymawiane przed psł. samogłoskami przednimi nie zmieniły miejsca artykulacji. Po usamodzielnieniu się półpalatalnych fonemów wargowych wzmocił się jedynie element palatalny w artykulacji tych spółgłosek, czyli ruch środka języka ku podniebieniu. Jednocześnie spółgłoski wargowe, które były palatalizowane w okresie prasłowiańskim przez jotę, nie były już, jak wynika z najstarszych zapisów, realizowane jako połączenie spółgłoski wargowej i bardzo miękkiego *l'*, np. *kropla* – taka artykulacja zachowała się jako relikw w nielicznych wyrazach (zob. cz. III.1: 2.3). Można zatem uznać, że w polszczyźnie nie było różnicy pomiędzy wymową spółgłosek wargowych pochodzących z psł. jotacyzacji i tych, które pochodzą z palatalizacji pod wpływem samogłosek przednich.

**pěsъkъ* ≥ *piasek* [*p'asek* || *p'ĭasek*]
 **bělъjъ* ≥ *biały* [*b'aŭy* || *b'ĭaŭy*]
 **pověděti* ≥ *powiedzieć* [*pov'edzieč* || *pov'ĭežecč*]
 **město* ≥ *miasto* [*m'asto* || *m'ĭasto*]

Do niedawna w języku literackim obowiązywała wymowa synchroniczna miękkich spółgłosek wargowych (por. Wierzchowska 1971: 181). Współcześnie upowszechniła się wymowa asynchroniczna, a „niezgłoskotwórcze *i* w formach typu *piasek*, *biel* itd. może być wymawiane silniej lub słabiej” (Dunaj 2006: 166).

Warto zauważyć, że spółgłoski wargowe zachowały miękkość tylko wówczas, gdy znajdowały się w pozycji przed samogłoską (więcej o utracie miękkości przez te spółgłoski zob. pkt 4.3).

3.3.2. Realizacja kontynuantów półpalatalnych i palatalnych spółgłosek wargowych w gwarach

Prawie we wszystkich polskich gwarach możemy usłyszeć realizacje miękkich spółgłosek wargowych jako *p'ĭ*, *b'ĭ*, *v'ĭ*, *f'ĭ*, np.: *p'ĭasek*, *b'ĭaŭy*, a nawet jako *pĭasek*, *bĭaŭy*. Taka wymowa rozpowszechniła się na Mazowszu w XVII w. – jest dobrze udokumentowana w warszawskich zabytkach z tego okresu (Wal-

czak 1999: 178). W niektórych gwarach północno-wschodnich, np. na Kociewiu, w północnej części Mazowsza, asynchroniczna realizacja miękkości spółgłosek wargowych przy wysokim uniesieniu środka języka do palatum powoduje, że w miejscu spółgłoski wargowej miękkiej powstaje grupa: miękka spółgłoska wargowa z elementem spirantycznym, czyli szczelinowym. W rezultacie słyszemy spółgłoskę x' lub dźwięczne γ' , np. $p'x'asek$, $b'\gamma'auy$. Na Kurpiach element spirantyczny ma postać spółgłoski s' lub z' , np. $p'sasek$, $b'zauy$.

W gwarach północno-wschodniej Polski oraz na południowych Kresach, w okolicach Lwowa i Tarnopola, także m' zmienia artykulację – spółgłoska ta rozszczepia się i wówczas słyszymy grupę mn' , np. $mn'asto$.

Z rozszczepioną wymową m' są związane zmiany pierwotnych postaci wyrazów *niedźwiedź* i *sumienie*. Pierwsza zmiana dotyczy formy wyrazu *niedźwiedź*. Polegała ona na uproszczeniu grupy $m'n'$, tak że pozostał jedynie element wtórny, czyli n' . Wyraz ten miał psł. postać **medvěď* i był złożeniem form: **med-u* 'D. psł. *miód*' i **ěsti* 'jeść'. Zanim powstała współczesna forma *niedźwiedź*, musiała istnieć forma z pierwotnym elementem m oraz wtórnym n' , czyli *mniedźwiedź*. Z kolei zmiana, która dała współczesne brzmienie wyrazu *sumienie*, jest związana z hiperpoprawnością: do XV w. wyraz ten był wymawiany jako *sumnienie* (wcześniej przed utratą nosowości η przed m jako *sąmnienie*). Ponieważ grupa mn' była kojarzona z wymową gwarową, zaczęto unikać wymawiania spółgłoski n' , która istniała w tym wyrazie zawsze – por. scs. *sąmňěnije* – w ten sposób powstała współczesna forma tego wyrazu.

3.4. Palatalizacje spółgłosek półotwartych

Spółgłoski półotwarte znajdujące się przed samogłoskami przednimi jeszcze w epoce pralechickiej zrównały się pod względem miękkości ze spółgłoskami, które powstały w wyniku jotacyzacji. Spółgłoską, która nie zmieniła od tego czasu swojej artykulacji, jest środkowojęzykowe n' . Spółgłoska l' zachowała miękkość tylko w pozycji przed samogłoską i , dlatego jej rozwój zostanie omówiony w rozdziale poświęconym dyspalatalizacjom (zob. pkt 4.5). Spółgłoska r' przeszła w języku polskim wiele zmian, które wymagają szerszego omówienia.

3.4.1. Rozwój spółgłoski r'

W początkowym okresie rozwoju języka polskiego spółgłoska r' była wymawiana podobnie jak dzisiejsza spółgłoska spalatalizowana w takich wyrazach jak np. *risotto*. Spółgłoska r' była półotwarta, dźwiękowa, drżąca, z dodatkową artykulacją polegającą na wzniesieniu środka języka ku palatum.

$$r + e, \check{e}, \text{e}, b, i \geq r'$$

np.: cesarz \leq *kěsarь (goc. kaisar) mierzyć \leq *měriti
 orzeł \leq *orьbь rzeka \leq *rěka

Około XIII w. wzmoenił się element palatalny przy wymowie tej spółgłoski, co doprowadziło do zmiany głoski półotwartej r' w szczelinową spalatalizowaną $r^{\acute{z}}$. Artykulacja tej głoski była asynchroniczna – miękkość wyodrębniła się w postaci elementu szczelinowego $r^{\acute{z}}$. O tego typu wymowie świadczą zapisy, w których złożoną artykulację oddaje dwuznak rz , np. *grzesznich*. Zapisy w *Psalterzu floriańskim* i *puławskim* typu *przyebitkoch* świadczą o istnieniu w XV w. palatalnego elementu w wymowie tej głoski, a właściwie szczelinowej części jej artykulacji. Miękkość $r^{\acute{z}}$ zanikła około drugiej połowy XVI w. – w drukach z tego okresu po znaku rz jest litera y , która oznaczała wówczas już samogłoskę y . Element drżący, czyli r , także zaczął stopniowo słabnąć, a szczelinowy wzmacniał się i ostatecznie od XVIII w. głoska pochodząca z psl r' jest wymawiana jak szczelinowe \acute{s} lub \acute{z} . O utożsamieniu się spółgłoski kontynuującej psl. r' ze spółgłoską \acute{z} w XVIII w. świadczą rymy u poetów pochodzących z rdzennie polskich ziem – właśnie w tym okresie pojawiają się rymy typu *może – gorze*. Nieco wcześniej, ok. XVI w., proces przejścia kontyuantów r' w \acute{z} zachodził w Wielkopolsce, o czym świadczą mieszanie w zapisach rot sądowych liter rz i \acute{z} , które oznaczały głoski r' i \acute{z} (Walczak 1999: 85).

$$r' \geq r^{\acute{z}} \geq r\acute{z} \geq r^{\acute{z}}\acute{z} \geq \acute{z}$$

Poniżej został przedstawiony rozwój spółgłoski r' w wyrazie *grzech*:

	wzmocnienie elementu palatalnego	wyodrębnienie się artykulacji szczelinowej	zanik miękkości	osłabienie wymowy r i wzmocnienie wymowy \acute{z}
*grěxb	→	*gr'ěxb	→	[gr ^z ex] → [gr ^z ex] → [gržex] [g ^r žex]
				zapis: grzyech zapis: grzech [gžex]
	rozpad wsp. psl.	XIII w.	II poł. XVI w.	do XVIII w.

3.4.2. Konsekwencje rozwoju r'

Końcowym efektem rozwoju spółgłoski r' było utożsamienie jej wymowy ze spółgłoską \acute{z} . Jednak zanim do tego doszło, spółgłoski te różniły się artykulacją i te różnice zostały utrwalone w pisowni. Spółgłoska \acute{z} była od XVI w. zapisywana znakiem \acute{z} , natomiast głoskę, która była kontyuantem psl r' , od momentu pojawienia się dwuznaków zapisywano jako rz . Sposób zapisywania tej głoski, dostosowany do ówczesnej asynchronicznej artykulacji $r^{\acute{z}}$, utrzymał się do dziś mimo zmian, które zaszły w jej wymowie. Obecnie mamy zatem dwie litery oznaczające spółgłoskę \acute{z} . Znajomość reguł ortografii ułatwia rozpoznanie, kiedy należy pisać rz , a kiedy \acute{z} . Pochodzenie tych reguł można wyjaśnić historycznie.

Głoskę *ž* zapisujemy jako *rz*, jeżeli alternuje z *r*. Rozwój *r' ≥ ž* doprowadził do powstania alternacji *r : ž* w miejsce psł. alternacji opartej na opozycji samogłosek **r* + samogłoska tylna: **r* + samogłoska przednia, np.

wiara : *wierzyć* ≤ **věra* : **věriti*

kara : *o karze* ≤ **kara* : **o karě*

Głoskę *ž* zapisujemy jako *rz*, jeżeli znajduje się po literach *k, g, p, b, t, d*. Zasada ta wynika z reguł budowy sylaby prasłowiańskiej (zob. cz. I.1: 3.5). W języku prasłowiańskim półotwarta spółgłoska *r* mogła występować po spółgłoskach zwartych i szczelinowych, natomiast spółgłoska zwarta *g* mogła znajdować się tylko po spółgłoskach szczelinowych – nie mogła znaleźć się po spółgłoskach zwartych *k, g, p, b, t, d*. W wyniku palatalizacji *g* przekształcało się w *ž*, które w wyrazach odziedziczonych z prasłowiańszczyzny nadal mogło być pierwszą głoską w sylabie lub występować po spółgłoskach szczelinowych (które też ulegały palatalizacji) i nadal nie stało po spółgłoskach zwartych. Z kolei zmiękczona spółgłoska *r'* nadal mogła wystąpić także po *k, g, p, b, t, d*.

W wyrazach, które są dziedzictwem prasłowiańskim, zasada ta obowiązuje do dziś i dlatego głoska *ž*, zapisywana jako *rz*, może wystąpić po spółgłoskach zwartych, natomiast głoska *ž*, zapisywana jako *ž*, nie może występować po tych spółgłoskach. W niektórych wyrazach z tzw. *rz* niewymiennym analiza etymologii wyrazu i odnalezienie wyrazów pokrewnych ze spółgłoską *r* pozwoli zrozumieć zasadę pisowni, np.:

warzyć ‘gotować’, *obwarzanek* ‘ciasto, które było obwarzane – obgotowywane’, *warzywo* ‘to, co się gotuje’, ale: *war*, *wywar*

marzyć ‘śnić’, ale: *mara* ‘widziadło, to, co się śni’

jarzyna ‘wiosenne rośliny’, ale: *jary* ‘wiosenny’

3.4.3. Rozwój *r'* w gwarach

Artykulacja psł. *r'* jako *ř* zachowała się w gwarach na Spiszu i Orawie, na pograniczu Śląska i Moraw oraz na północy Polski w gwarach Warmii, Kociewia i okolic Malborka.

W okolicach Lwowa i Tarnopola utrzymała się natomiast wymowa rozszczepiona, czyli głoska *rž*, np. *goržk'i*, *morže*. W gwarach mazurzących spółgłoska oznaczana przez *rz* jest zawsze wymawiana jako *ž* lub *š*, ponieważ taki sposób wymowy kontyuantów psł. *r'* powstał w czasie, gdy nie działały już procesy, które doprowadziły do wymawiania głosek *č, ž, š* jako *c, z, s*.

3.5. Palatalizacje spółgłosek tylnojęzykowych

Obecnie w języku polskim występują postpalatalne miękkie spółgłoski *k', g'*. Spółgłoski te powstały w wyniku procesu, który nosi nazwę czwartej palatalizacji polskiej.

3.5.1. Istota procesu palatalizacji spółgłosek *k*, *g* (czwartej palatalizacji polskiej)

W najwcześniejszych fazach rozwojowych polszczyzny spółgłoski tylnojęzykowe jako jedyne spośród spółgłosek właściwych nie miały półpalatalnych wariantów, ponieważ głoski te zawsze znajdowały się przed samogłoskami tylnymi. Taki stan był wynikiem prasłowiańskich palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych, które pod wpływem przednich samogłosek przekształciły się w spółgłoski przedniojęzykowe (zębowe lub dziąsłowe) z dodatkową artykulacją palatalną. Wraz z ewolucją systemu wokalicznego sytuacja zaczęła się zmieniać, ponieważ w miejsce niektórych dawnych samogłosek tylnych powstały nowe samogłoski przednie. Były to nowe samogłoski *e* oraz *i*. Sąsiedztwo tych samogłosek powodowało palatalną (postpalatalną) artykulację pierwotnie twardych głosek *k*, *g*.

Nowa samogłoska *e* w połączeniach *ke*, *ge* powstawała z:

- zwokalizowanego jeru twardego: *kiet* ≤ **kьlь*, *giez* ≤ **gьzь*
- zwokalizowanego sonantu *l*: *kielbasa* ≤ **kļbasa*, *zgielk* ≤ stp. *gielk* ≤ **gļkь*
- kontrakcji grup *oje*, *aje*: *wysokie* ≤ **wysokoje*, *drogie* ≤ **dorgoje*

$$\begin{array}{l} k + \text{ь, oje, aje, l} \geq ke \geq k'e \\ g + \text{ь, oje, aje, l} \geq ge \geq g'e \end{array}$$

Nowa samogłoska *i* pojawiła się po *k*, *g* w rezultacie nieco innych procesów: jest wynikiem zmian w wymowie prasłowiańskiej samogłoski *y*. Artykulacja tej samogłoski zmieniła się z tylnej na środkową. Taka wymowa *y* powodowała też zmiany w wymowie spółgłosek tylnojęzykowych, które zostały w pewnym stopniu „przeciągnięte” ku przodowi (Koneczna 1965: 146). Postpalatalna artykulacja spółgłosek *k'*, *g'* spowodowała dalsze zmiany w wymowie samogłoski *y*, tak że głoska ta przekształciła się ostatecznie w *i*:

$$ky, gy \geq k'i, g'i$$

długi ≤ **dļgьjь* *krótki* ≤ **kortьkьjь*
M. Im.: *nogi* ≤ **nogy* *babki* ≤ **babьky*

Zmiany te były wywołane specyfiką artykulacji spółgłosek *k*, *g* oraz samogłoski *y*, dlatego dotyczyły tylko połączeń *ky*, *gy* – po innych spółgłoskach *y* w języku literackim nie zmieniło aż tak mocno artykulacji. Warto zauważyć, że polskiej palatalizacji nie powodowała samogłoska nosowa *ę*, dlatego mówimy np. *gęsty*, *kędziory*. Formy takie jak *giąć*, *gięty* powstały na skutek upodobnienia do wyrazów takich jak np. *piąć*, *piąty*.

Nowe samogłoski *e* oraz *y* nie wywoływały już tak silnej palatalizacji jak praslówiańskie samogłoski przednie. Spółgłoski tylnojęzykowe *k*, *g* przekształciły się w spółgłoski postpalatalne *k'*, *g'*. Spółgłoski te są niekiedy nazywane funkcjonalnie twardymi, ponieważ pełnią takie funkcje jak spółgłoski twarde, np. temat fleksyjny rzeczownika *ptak* w M. Im. kończy się dziś spółgłoską *k'* *ptak'-i*, ale w innych niemęskoosobowych rzeczownikach twar-dotematowych w wygłosie tematu fleksyjnego jest spółgłoska twarda, np. M. Im. *ps-y*.

Palatalizacja polska nie objęła spółgłoski *x*, zapewne dlatego, że była to głoska szczelinowa, zatem język przy jej artykulacji nie wznosił się tak wysoko jak przy zwartych *k*, *g*. W języku literackim wymawiamy twarde *x* w wyrazach odziedziczonych z praslówiańszczyzny, takich jak np: *chetm* ≤ **xłmь* 'wzgórze', *gluche* ≤ **gluxoje*, *chytry* ≤ **xytrъjь*, *chetpic* (*się*) ≤ **xłpiti*.

3.5.2. Czas działania czwartej palatalizacji polskiej

Zapisy spółgłosek *k*, *g* znajdujących się przed *e* w zabytkach, w których była oznaczana miękkość spółgłosek, pozwalają ustalić, że czwarta palatalizacja polska dokonała się na przełomie XV/XVI w. W *Psalterzu puławskim* pojawiają się zapisy takie jak *ogyen*, *slotkye* obok *slotkey*, *uboge*.

Do czasu powstania kolejnej samogłoski przedniej *e*, czyli do XVII w., kiedy to doszło do denazalizacji samogłoski *ę* w wygłosie wyrazów, *k'*, *g'* były wariantami pozycyjnymi fonemów twardych. Od XVII w. są samodzielnymi fonemami, ponieważ występują niezależnie od sąsiedztwa, por. parę wyrazów *drogie* : *drogę* [droge]; por. też: *biologa* : *biologia*, *teatrologa* : *teatrologia* itp.

3.5.3. Ewolucja wymowy połączeń *g'e* oraz *x'i* w wyrazach obcych

Niekiedy, słuchając starszych osób lub archiwalnych nagrań, możemy usłyszeć formy typu: *algiebra*, *gieografia*. Taki sposób wymowy jest związany z obowiązującymi w okresie międzywojennym zasadami pisania i wymawiania połączeń *ge* w wyrazach pochodzenia obcego. Gramatyki języka polskiego od początku doby nowopolskiej różnie traktowały połączenie *g* z *e* w wyrazach pochodzenia obcego – najczęściej zalecano wymowę typu *algiebra*; wśród propozycji były też formy typu *jenerał*. Na początku XX w. językoznawcy ustalili zasadę zapisywania i wymawiania połączeń spółgłoski *g* z samogłoską *e* w wyrazach obcego pochodzenia jako *gie*. Ta reguła została zmieniona w 1936 r. i od tego czasu w wyrazach obcego pochodzenia piszemy i wymawiamy *ge*: *geografia*, *algebra*. Jak zauważa J. Perlin (2004), zmiana wymowy z *g'e* na *ge* w wyrazach obcego pochodzenia jest przykładem wpływu zmian pisowni na zmianę wymowy.

Spółgłoska *x* przed nowymi samogłoskami przednimi nie brała udziału w czwartej palatalizacji. Współcześnie w systemie konsonantycznym jest głoska *x'*

– jej obecność od ok. XIX w. zawdzięczamy zapożyczeniom typu *Chiny*, *Hiszpania* oraz powstaniu form czasownikowych typu *wymachiwać* w miejsce dawnych *wymachować*.

3.5.4. Spółgłoski *k', g'* w gwarach i w języku kaszubskim

Na Kaszubach oraz w gwarach na północy Polski (Krajna, Bory Tucholskie) połączenia *ki*, *gi* uległy jeszcze mocniejszemu zmiękczeniu i przekształciły się w *ci*, *dzi* lub *cz*, *dż*. Niekiedy proces ten jest nazywany piątą palatalizacją – kaszubską.

ki, gi ≥ *ci, dzi* || *cz, dż*

**takɔjb* ≥ stp. *taky* ≥ pol. *taki*; kasz. *taći*

**dł'gɔjb* ≥ stp. *długy* ≥ pol. *długi*; kasz. *dłędzi*

Realizacja połączeń *ki*, *gi* w języku kaszubskim widoczna jest np. w popularnej piosence kaszubskiej – w *Alfabecie kaszubskim*:

To je krótczi, to je dładzi, to kaszëbskô stolëca.
To są basë, to są skrzëpczi, to òznaczo Kaszëba.
Òznaczo Kaszëba, basë, skrzëpczi, krótczi, dładzi,
to kaszëbskô stolëca. [...]
To są hòczi, to są ptóczi...

W dialekcie Mazowsza brak rozróżnienia pomiędzy spółgłoskami *k'* i *k* oraz *g'* i *g* w grupach, które są kontynuantami *ke*, *ge*. W różnych gwarach mazowieckich można zatem spotkać albo realizację miękkich spółgłosek *k'*, *g'* przed każdą samogłoską *e*, np. gwarze warszawskiej (tzw. wiechu) pojawiają się takie formy jak *kefir*, *chiba*, *mogie*, *muchi*, *kiedy*, albo twarde spółgłoski *k*, *g*: *kedy*, *kefir*, *cukerki*, *rogem* itp.

4. Polskie procesy depalatalizacyjne

Depalatalizacja⁶⁶ to stwardnienie (odmiękczenie) spółgłosek palatalnych. Tendencja taka ujawniła się już w epoce prasłowiańskiej i była żywa zarówno w okresie staro-, jak i średniopolskim.

W języku polskim obok procesów palatalizacyjnych w różnych okresach rozwojowych działały także procesy depalatalizacyjne, które polegały na utra-

⁶⁶ Proces ten jest też nazywany dyspalatalizacją, jednak ten termin jest częściej używany jako synonim przegłosu – procesu dotyczącego samogłosek.

cie miękkości przez spółgłoski, które pierwotnie były palatalne. Do depalatalizacji dochodziło pod wpływem różnych czynników: zaniku samogłosek przednich, które palatalizowały poprzedzające je spółgłoski, tendencji do oszczędzania wysiłku artykulacyjnego, wpływu języków obcych (zwłaszcza języka czeskiego).

Depalatalizacje dotyczyły różnych grup spółgłosek i miały różny zasięg – mogły obejmować tylko spółgłoski znajdujące się w określonych pozycjach w wyrazie, mogły też dotyczyć wszystkich pozycji. Każdy z tych procesów depalatalizacyjnych wymaga odrębnego omówienia.

4.1. Utrata miękkości spółgłosek po zaniku samogłosek przednich

Niektóre spółgłoski traciły miękkość wówczas, gdy samogłoska przednia znajdująca się po nich ulegała redukcji. Najczęściej tą samogłoską był jer, np.:

osta ≤ **osbla* *psa* ≤ **p̣bsa*
we dnie ≤ **ṿḅ dne* *wsi* ≤ **ṿbsi*

Niekiedy zanikała też samogłoska *i*, np. stp. *alibo* ≥ *albo*.

Najwięcej przykładów depalatalizacji można zauważyć w przymiotnikach, które były tworzone sufiksem *-*bn̄j̄b̄*, np.:

wierny ≤ **v̄ēr̄bn̄j̄b̄* *smętny* ≤ **s̄m̄t̄n̄bn̄j̄b̄*
głodny ≤ **ḡold̄bn̄j̄b̄* *kwietny* ≤ **kv̄ēt̄bn̄j̄b̄*

Nie zawsze jednak dochodziło do depalatalizacji; wśród przymiotników zakończonych sufiksem *-ny* są też takie jak np.:

głośny ≤ **ḡols̄bn̄j̄b̄* *leśny* ≤ **l̄ěs̄bn̄j̄b̄*

Także w innych wyrazach nie zawsze spółgłoska po zaniku jeru traciła miękkość, np. *ćma* ≤ **t̄b̄ma*.

Proces utraty miękkości po zaniku samogłosek przednich trwał prawdopodobnie przez cały okres staropolski.

4.2. Depalatalizacja spółgłosek *c'*, *ʒ'*, *š'*, *ž'*, *č'*, *ǰ'*, *r̄ʒ'*

Staropolskie spółgłoski *c'*, *ʒ'*, *š'*, *ž'*, *č'*, *ǰ'*, *r̄ʒ'* są określane jako silnie palatalne (Koneczna 1965: 132). Wymawianie tego typu głosek wymagało dużego wysiłku artykulacyjnego, stąd też ok. XV w. spółgłoski te zaczęły tracić artykulację palatalną i zaczęły być wymawiane jako *c*, *ʒ*, *š*, *ž*, *č*, *ǰ*.

Podobne procesy, polegające na oszczędzaniu wysiłku i redukcji artykulacji palatalnej, można zaobserwować we wszystkich językach. Także w przypadku spółgłosek *c'*, *ʒ'*, *š'*, *ž'*, *č'*, *ǰ'*, *r̄ʒ'* utrata palatalności zachodziła w wielu językach słowiańskich, np. na Rusi proces ten rozpoczął się około XIII w. (Bednarczuk 2007: 94).

Głoskę *l*, a także *c*, *z*, *ś*, *ż*, *ć*, *ź* zalicza się do funkcjonalnie miękkich, czyli takich głosek, które choć są fonetycznie twarde, w systemie morfologicznym pełnią funkcję miękkich i są alternantami głosek twardych, np. *koto* – *kole*, *spał* – *spali*, *mleko* – *mleczarz* (*Encyklopedia wiedzy o języku polskim* 1978: 324). Ponieważ przekształcenia głosek dziś określanych mianem funkcjonalnie miękkich, a także przeobrażenia głosek funkcjonalnie twardych dokonywały się w różnym czasie, głoski te wchodziły w trójki (*ł* : *l* : *l'*), a nawet czwórki alternacyjne (*k* : *k'* : *cz* : *c*; *g* : *g'* : *ż* : *z*).

4.2.1. Czas działania depalatalizacji *c'*, *z'*, *ś*, *ż*, *ć*, *ź*, *r'* w języku polskim

Analiza zabytków pozwala stwierdzić, że proces depalatalizacji spółgłosek *c'*, *z'*, *ś*, *ż*, *ć*, *ź*, *r'* na pewno rozpoczął się w XV w. Świadczą o tym zapisy wyrazów z głoskami *č*, *ž* w *Biblii królowej Zofii*. W tych wyrazach brak oznaczeń miękkości przez *y*, podczas gdy spółgłoski miękkie są konsekwentnie zapisywane jako połączenia z tą literą, np. *zyemya*. O braku miękkości spółgłosek *c*, *z*, *ć*, *ś*, *ż*, *ź*, *r'* w XVI w. świadczą zapisy w większości druków, w których litera *y* oznacza już samogłoskę *y* – pojawia się ona po wszystkich spółgłoskach pochodzących z prasłowiańskiej palatalizacji i jotacyzacji *t*, *d*, *k*, *r*, *g*, *z*, *x*. Ostatecznie przyjmuje się, że proces depalatalizacji zakończył się w Polsce na przełomie XV i XVI w.

4.2.2. Depalatalizacja *ś*, *ż*, *ć*, *ź* w polskich gwarach

Proces twardnienia (odmiękczenia) spółgłosek dźwiękowych nie przebiegał jednolicie na wszystkich ziemiach polskich. Depalatalizacja mogła polegać na redukowaniu ruchu środka języka ku palatum i wówczas powstawały twarde głoski *š*, *ž*, *č*, *ž*. W taki sposób proces ten przeprowadziły gwary w Wielkopolsce, na Pomorzu i Warmii oraz gwary z obszaru leżącego na wschód od linii Rzeszów – Suwałki, które znalazły się w sąsiedztwie języków wschodniosłowiańskich – deplatalizacja spółgłosek dźwiękowych przebiegała w tych gwarach tak samo jak w języku literackim.

W gwarach małopolskich, śląskich i mazowieckich oraz w nielicznych gwarach wielkopolskich proces depalatalizacji spółgłosek dźwiękowych polegał na nieznacznym przesunięciu ich artykulacji ku zębom – głoski te zaczęły być wymawiane jako *c*, *dz*, *s*, *z*, np. *syja*, *zyto*, *cysty*, *capka*, *salik*. Przejście spółgłosek *ś*, *ż*, *ć*, *ź* w *s*, *z*, *c*, *z* nazywamy **mazurzeniem**. Proces ten nie objął kontynuantu spółgłoski *r'*, czyli głoski *r'*. W niektórych gwarach, np. na Podhalu, głoski powstające w wyniku mazurzenia zachowały miękkość, np. dawne *č* jest wymawiane jako *c'*, por. literackie *czoto* – *c'oto*, *szyja* – *s'ija*, *żyto* – *z'ito*, *czysty* – *c'isty*. Tego typu wymowa jest dowodem archaiczności gwary podhalańskiej, a samo przejście spółgłosek dźwiękowych w odpowiadające im zmiękczone spółgłoski zębowe nosi nazwę **archaizmu podhalańskiego**.

4.2.3. Konsekwencje depalatalizacji *c', ʒ', š', ž', č', ʒ', r'* w języku polskim

Spółgłoski, które powstały w wyniku depalatalizacji, tworzą odrębną pod względem fonologicznym grupę. Nazywamy je spółgłoskami historycznie miękkimi, by podkreślić ich pierwotny charakter. Dowodem na to, że niegdyś były miękkie, jest fakt, że występują po nich samogłoski przednie lub takie, które pochodzą z prasłowiańskich samogłosek przednich.

Depalatalizacja spółgłosek funkcjonalnie miękkich spowodowała przekształcenie się samogłoski *i* stojącej po *c, ʒ, š, ž, č, ʒ* w *y* (artykulacja *y* nie wymaga tak mocnego zbliżenia środka języka do palatum jak przy *i*).

<i>š'i</i> ≥ <i>šy</i>	<i>ž'i</i> ≥ <i>žy</i>
<i>č'i</i> ≥ <i>čy</i>	<i>ʒ'i</i> ≥ <i>ʒy</i>
<i>c'i</i> ≥ <i>cy</i>	<i>ʒ'i</i> ≥ <i>ʒy</i>

W dobie staropolskiej wyrazy takie jak *czytać, szyja, wilcy* były wymawiane jako [*čítać*], [*šija*], [*v'ilc'i*], czyli zgodnie z dziedzictwem prasłowiańskim. W wyniku utraty miękkości spółgłoski zmieniła się artykulacja głoski *i* – zaczęła być wymawiana jako *y*⁶⁷.

Zmiana artykulacji samogłoski *i* po spółgłoskach historycznie miękkich jest spowodowana względami artykulacyjnymi. Gdy zanika ruch języka ku palatum, samogłoska wymawiana po takiej stwardniałej spółgłosce nie może być realizowana jako *i*, ponieważ są to dwa zbyt odległe ruchy artykulacyjne: po spółgłosce stwardniałej język nie może szybko przyjąć pozycji takiej jak w artykulacji *i*; układa się zatem tak, że powstaje głoska *y*.

Głoski *c, ʒ, š, ž, č, ʒ* nazywane są funkcjonalnie miękkimi, ponieważ pełnią funkcje spółgłosek miękkich, np. rzeczownik *noc* odmienia się przez przypadki podobnie jak inne miękkotematowe rzeczowniki (np. *postać, złość*) – jedynie w miejscu *i* wymawia się głoskę *y*.

4.3. Utrata miękkości spółgłosek *p', b', m', v'* przed spółgłoskami *i* w wygłosie wyrazu

Rozwój głosek *p', b', m', v'* był uzależniony od sąsiedztwa fonetycznego:

- przed samogłoską miękkość spółgłosek zachowała się do dziś – głoski te pierwotnie wymawiane były synchronicznie, z czasem upowszechniła się wymowa asynchroniczna, początkowo w północnej Polsce, potem w całym kraju, np.:

⁶⁷ W konsekwencji zmienił się także status fonologiczny głosek *i* – *y* (por. część II.2: 2.2).

pić ≤ **piti**biorę* ≤ **berę**mierzyć* ≤ **měriti**wiara* ≤ **věra*

- w wygłosie *i* przed spółgłoską miękkością spółgłosek wargowych zanikła – głoski te stwardniały w XVII w. (w piśmie miękkość jest zaznaczana do XIX w.), np.:

gotąb ≤ **golōbь* (ale: *gotębia*)*chłopca* ≤ **xolpьka* (ale: *chłopic*)*kwę* ≤ **krьbь* (ale: *krwi*)*owca* ≤ **ovьka* (ale: *owiec*)

4.4. Wpływ języka czeskiego

Pod wpływem języka czeskiego w niektórych wyrazach w języku polskim doszło do depalatalizacji spółgłosek. Objęła ona m.in. rzeczowniki:

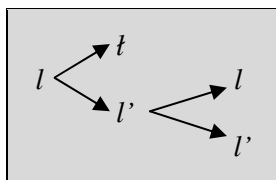
serce ≤ stp. *sirce*, *sierce**wesele* ≤ stp. *wiesiele**obywatel* ≤ stp. *obywaciel*

a także przymiotniki, np.:

wesoły ≤ stp. *wiesioły**czytelny* ≤ stp. *czycielny**skazitelny* ≤ stp. *skazicielny*

4.5. Utrata miękkości *l* w sąsiedztwie samogłosek innych niż *i*

Spółgłoska *l* była wymawiana miękko jako *l'* niezależnie od głoski, która występowała po niej, aż do drugiej połowy XVI w.⁶⁸ Świadczą o tym zapisy typu *lyudzye* (*Psalterz puławski*). Istniała wówczas opozycja fonologiczna: twarda głoska *l* – miękka głoska *l'*, np. *łasy* ≤ **lasъjь* : *l'asy* ≤ **lěsy*.

W XVII w. głoska *l* utraciła miękkość. Niektórzy językoznawcy (Stieber 1962: 70–72) wiążą to zjawisko ze zmianą wymowy głoski *ł* w tym okresie z przeniojęzykowo-zębowej na *u* niezgłoskotwórcze (zob. część III.3: 1.3). Palatalna wymowa *l'* zachowała się w języku literackim jedynie przed samogłoską *i*, np. *liść*. Spółgłoska *l* jest historycznie miękka, podobnie jak spółgłoski *š*, *ž*, *č*, *ž*, *c*, *z*, ponieważ w wyrazach rodzimych zawsze pochodzi z psł. *l* znajdującego

⁶⁸ B. Walczak (1999: 44) początek zmian w zakresie artykulacji *l* – *ł* i *l* – *l'* sytuuje już w epoce przedpiśmienniej.

się przed samogłoską przednią lub jotą, np. *las* ≤ **lěsъ*, *pole* ≤ **polje*, *lód* ≤ **ledъ*, *lud* ≤ **ljudъ*.

W gwarach na wschodzie, np. w okolicach Przemyśla, zachowała się do dziś wymowa miękka *l* niezależnie od sąsiedztwa, np. *kl'ucze*. Natomiast w gwarach Mazowsza brak *l'* i w związku z tym można tam zaobserwować wymowę typu *lypa*, *Celyna*, *malyna*, *lystek cebuly*. Wymowa ta jest też charakterystyczna dla gwary miejskiej warszawskiej.

5. Powstanie nowych spółgłosek spalatalizowanych

Spółgłoski, które miały artykulację dodatkową w postaci uniesienia środka języka do palatum, czyli *t'*, *d'*, *s'*, *z'*, *c'*, *ʒ'*, *š'*, *ž'*, *č'*, *ǰ'*, *r'*, istniały w początkowej fazie rozwoju języka polskiego. Procesy palatalizacyjne i dyspalatalizacyjne, o których była mowa w poprzednich rozdziałach, doprowadziły do usunięcia tych głosek z systemu fonologicznego języka polskiego w epoce staropolskiej i u progu epoki średniopolskiej. Dowodem na to mogą być formy wyrazów obcych przyswojonych w dobie średniopolskiej. W wyrazach tych np. głosce *c'* odpowiada twarde *c*, np. *facecya*, głosce *r'* – twarde *r*, np. *Maryja* (z hebrajskiego *Mirjam*).

Głoski *t'*, *d'*, *s'*, *z'*, *c'*, *ʒ'*, *š'*, *ž'*, *č'*, *ǰ'*, *r'* zaczęto znów wymawiać w dobie nowopolskiej w wyrazach zapożyczonych. Najpierw pojawiły się spółgłoski *c'*, *z'*, *s'* w pożyczkach typu *lekcja*, *pasja*, *Azja*, *małmazja*, później zaczęto wymawiać także głoski *t'*, *d'*, *š'*, *ž'*, *č'*, *ǰ'*, *r'*, np. *tiul*, *ju-jitsu*, *Cin-Cin*, *tiara*, *żigolo*, *risotto*, *jeans*. Obecnie spółgłoski te, choć są używane rzadziej niż inne, weszły do zasobu fonetycznego języka polskiego jako warianty pozycyjne (realizowane przed *i*, jotą lub głoską środkowojęzykową – por. Ostaszewska, Tambor 2008: 34).

6. Palatalizacje i depalatalizacje a nazwy własne

Procesy miękczenia i twardnienia spółgłosek obserwujemy nie tylko w apetywach, ale także w nazwach własnych. Na przykład dzierżawcze nazwy miejscowe tworzono od nazw osobowych m.in. przy użyciu formantu *-*jb*. Sufiks ten wywoływał jotacyzację – jota była wchłaniana przez zmiękczone spółgłoskę, a jer wygłosowy w pozycji słabej zanikał. W rezultacie współcześnie śladem dawnego formantu jest jedynie miękki paradygmat nazw typu: *Małogoszcz*, *Domaradz*, *Radom*, *Bytom*, *Jarostaw*. W nazwach zakończonych na spółgłoskę wargową obserwujemy ponadto dyspalatalizację spółgłoski w wygłosie mianownika; dawna miękkość jest widoczna jedynie w przypadkach zależnych (por. np.: z miasta *Radomia*, *Jarostawia*, *Przemyśla*, ale pana *Radoma*, *Jarostawa*,

Przemysła). Podobną dyspalatalizację wygłosowych spółgłosek wargowych obserwujemy w nazwiskach typu *Karp*, *Gołąb*, *Jastrząb*. Antroponimy te mają współcześnie wariantywną odmianę: albo zachowują miękki paradygmat (jak apelatywy, od których zostały utworzone), np. *Gołąb*, *Gołębia*, *Gołębiowi*, albo też odmieniają się według twardego paradygmatu: *Gołąb*, *Gołąba*, *Gołąbowi*, *Gołąba*, z *Gołąbem*, o *Gołąbie*.

Nazwy miejscowe topograficzne tzw. lokalizujące (pochodzące od wyrażeń przyimkowych, wskazujące na położenie nazywanego obiektu) bardzo często tworzone sufiksem **-bje*, który uległ ściągnięciu (kontrakcji), ale wcześniej w wyrazach zakończonych na spółgłoskę tylnojęzykową wywołał pierwszą palatalizację prasłowiańską (np. *Podzamcze*, *Zaporoże*, *Podwistocze*), a w pozostałych – zmiękczenie tematu (np. *Zapłocie*, *Zagórze*, *Zamoście*).

Procesy palatalizacyjne i dyspalatalizacyjne są widoczne także w nazwach osobowych adaptowanych do języka polskiego w średniowieczu. Na przykład greckie imię *Margarites* ‘perła’, przejęte za pośrednictwem łac. *Margarita* (staroczeskie *Margareta*), zostało zaadaptowane do języka polskiego jako *Małgorzata* – pierwsze *r* uległo dysymilacji i przekształciło się w *ł*, drugie *r*, zmiękczone, przekształciło się w *rz*. W nowszych zapożyczeniach tego imienia nie obserwujemy już dawnych efektów palatalizacji *r*: *Margareta* || *Margerita* || *Rita*. Z kolei łacińskie imię *Agnes* (łac. *agnus* ‘jagnię’) polszczyzna dostosowała do swojego systemu fleksyjnego poprzez dodanie formantu *-ka* (\leq **bka*). Powinien on spowodować zmiękczenie *s* > *ś*, jednak w imieniu, prawdopodobnie pod wpływem staroczeskiego *Agneška*, pojawiło się stwardniałe *sz*.

JAK UNIKNĄĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Należy pamiętać, że w języku polskim twardeму *d* odpowiada miękka głoska *dź*, a nie *d'*, zaś zmiękczoneму *t* – głoska *ć*, a nie *t'* (nie ma alternacji *d* : *d'* czy *t* : *t'*).
- Należy pamiętać, że *ć* powstało w wyniku dalszej palatalizacji *t'* i nigdy nie pochodzi z *c'* (dzisiejszego *c*), a *dź* powstało w wyniku dalszej palatalizacji *d'* i nigdy nie pochodzi z *dz'* (dzisiejszego *dz*). Wszystkie te głoski są wtórne – powstały w efekcie palatalizacji spółgłosek *t*, *d*, *k*, *g*.
- Należy pamiętać, że w wyrazach rodzimych każde współczesne połączenie *szy*, *ży*, *czy*, *dży*, *cy*, *dzy* pochodzi ze starszego: *ši*, *ži*, *či*, *ži*, *c'i*, *z'i* i powstało po depalatalizacji głosek historycznie miękkich, a nie w efekcie „dziwnej wymiany *i* na *y*”.
- Należy pamiętać, że wyrazy, których temat współcześnie kończy się spółgłoską wargową twardą, mogły być zakończone jerem przednim i dopiero z cza-

sem mogły ulec depalatalizacji. Aby to sprawdzić, wystarczy utworzyć dopełniacz lp. (por.: *gałąb* – *gołębia*, ale: *głąb* – *głąba*) – łatwo będzie można rozstrzygnąć, czy wyraz jest miękko-, czy twar-dotematowy.

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. II 9.4, II 10, II 11, II 14

Kl.Urb.Le. §43–67

Koneczna 1965: 123, 129–200

Mańczak 1983: 36–41

Miodek 1987: 151–152 (*Druzgocąca klęska* – o hiperpoprawności i mazurzeniu)

Miodek 2007: 188–189 („*Czasem szepcemy*”)

Perlin 2004

Strut. §79–83

Urb.dial. §20–31

Walczak 1999: 85–86, 137–138

Wieczorkiewicz, Sinielnikoff 1965: 51–60

PYTANIA

1. Dlaczego w języku polskim po spółgłoskach *k*, *g* nie występuje samogłoska *y* (z wyjątkiem najnowszych zapożyczeń)?
2. Dlaczego Jan Kochanowski rymował *może* : *koze*?
3. Dlaczego w alfabecie nie ma pojedynczych liter oznaczających miękkie spółgłoski wargowe *p'*, *b'* itp.?
4. Jeśli nazwa miasta *Jarostaw* pochodzi od imienia *Jarostaw*, to dlaczego odmienia się inaczej niż to imię (nazwa miasta: *Jarostaw*, *Jarostawia*, imię: *Jarostaw*, *Jarostawa* itd.)?
5. Dlaczego w temacie wyrazu *owca* podczas odmiany przez przypadki pojawia się raz miękkie *w*, a raz twarde (*owca*, *owiec*)?
6. Dlaczego w języku polskim *d* nie alternuje z *d'*?
7. Dlaczego w wyrazach rdzenie polskich nie ma głoski *t'*?
8. Dlaczego w języku polskim po spółgłoskach dźwiękowych *š*, *ž*, *č*, *ž* nie występuje nigdy *i* (z wyjątkiem najnowszych zapożyczeń)?
9. Dlaczego spółgłoska *ć* wymienia się do *t*, np. *lata* : *leć*, i alternuje z głoską *c*, np. *leć*?
10. W mowie mieszkańców Mazowsza można usłyszeć formy: *malyna*, *lystek cebuly*, *kalyna*. Jakie zjawisko obrazuje taka wymowa?

11. Udowodnij, że nazwa *Bydgoszcz* pochodzi od imienia staropolskiego *Bydgost*. W jaki sposób utworzono nazwę miejscową?

ĆWICZENIA

1. Ułóż w kolejności chronologicznej podane poniżej grupy wyrazów. Zaczynij od formy najstarszej, zakończ zapisem ortograficznym. Następnie nazwij procesy, które doprowadziły do zmian w obrębie spółgłosek miękkich.

- a) morze: *morje, može, morže, mor'e, mor'ze, mo'rze*
 b) ciasny: *t'as'ny, časny, t'ěs'bn'jb, t'as'bn'jb, čas'ny*
 c) chłopca: *xlop'ca, xлopca, xlop'ka, xlop'bc'a, xlopc'a*
 d) zgiełk: *zg'euk, gлkъ, zgetk, zgietsk, gelkъ*
 e) pasja: *passio, pasyja, pas'ja*
 f) leń: *leń, l'bn'b, l'eń*

2. Wskaż spółgłoskowe alternacje tematyczne w poniższych parach wyrazów. Objaśnij genezę tych alternacji:

<i>świat : na świecie</i>	<i>śród : srodzik</i>
<i>wiosna : przedwiośnie</i>	<i>ślad : o śladzie</i>
<i>mróz : mroźny</i>	<i>sklep : sklepik</i>

3. Wyjaśnij genezę spółgłoskowych oboczności tematycznych w wyrazach:

<i>dzień : (we) dnie</i>	<i>krew : krwi</i>
<i>starzec : starca</i>	<i>mędrzec : mędrca</i>

Czy w formach: *dnie, krew, starca, mędrca* wyróżnione spółgłoski zawsze były twarde?

4. Dlaczego w wyrazach: *kietbasa, kiet* nie doszło do pierwszej palatalizacji prasłowiańskiej? Czy nie było do niej warunków? Przedstaw rozwój tych wyrazów.

5. Poniżej są podane formy z tematem zakończonym spółgłoską historycznie miękką. Co dziś świadczy o dawnej miękkości tych głosek?

noc, twarz, słudzy, chłopcy, człowiecze!, Boże!

6. Od podanych rzeczowników utwórz przymiotniki:

las, mróz, wiatr, dół

Jakiego formantu użyłeś? Jakie zmiany głoskowe spowodował ten formant w temacie przymiotnika?

7. Jak – zgodnie z prasłowiańskim prawem korelacji palatalności – powinna się rozwinąć prasłowiańska forma **veselъ*? Przedstaw ewolucję tego wyrazu do czasów współczesnych.

8. Dokonaj porównania par wyrazów:

wiesiołek – wesoły

masarz – mięso

rozsierdzić (się) – serce

Zastanów się, czy te wyrazy mogą być spokrewnione etymologicznie? Który z wyrazów w parze jest bliższy formie prasłowiańskiej pod względem miękkości spółgłoski?

9. W gwarze z okolic Podhala można usłyszeć formy: *c'itać, sus'ić, chłopc'i, z'iwy* (zamiast: *czytać, suszyć, chłopcy, żywy*). O czym świadczy taka wymowa?

10. Poniżej podane są derywaty z formantem **-telb*:

czciciel, obywatel, przyjaciel.

Który z nich rozwinął się pod wpływem języka czeskiego?

11. Jaka jest etymologia częstych na Podkarpaciu nazw *Zalesie, Zawodzie, Podpromie*? Dlaczego wszystkie te nazwy są miękkotematowe? Jakim formantem zostały utworzone?

12. W mowie niektórych (zwłaszcza starszych) osób można usłyszeć formy: *gieografia, gienerał, gieologia*. Objaśnij, jak można wytłumaczyć taką wymowę? Dlaczego w polszczyźnie ogólnej te formy wymawiane są twardo (*geografia, generał, geologia*)?

13. Zastanów się, jak – zgodnie z prasłowiańskim prawem korelacji palatalności – powinny się rozwinąć podane poniżej formy? A jak one współcześnie brzmią? Wyjaśnij ich rozwój:

**měr̥nikъ*

**kvě̃r̥nikъ*

**orbōr̥nikъ*

14. Poniżej są podane wyrazy, w których zgodnie z regułą ortograficzną „rz” pisze się po literach: *g, k, ch, p, b, t, d*. Wykonaj rekonstrukcje prasłowiańskich form tych wyrazów; ustal, jakimi głoskami pod względem stopnia otwarcia są spółgłoski oznaczone ww. literami oraz głoska zapisywana jako *rz*. Następnie przypomnij sobie strukturę sylaby prasłowiańskiej i wyjaśnij, dlaczego po tych głoskach nie może być głoski zapisywanej jako *z*:

przyjaźń

krzyk

brzytwa

drzemać

chrzan

trzymać

Przykład: *grzyb *gribъ, g – głoska zwarta, r – głoska półotwarta; zgodne z zasadą budowy sylaby psł. spółgłoska półotwarta może znaleźć się po zwartej.*

Objasnij, skąd wzięły się podkreślone formy, i przedstaw ich rozwój do czasów współczesnych.

4. Przyjrzyj się poniższym fragmentom utworów A. Mickiewicza (*Słownik języka...*, t. II: 517, t. III: 206). Zastanów się, o czym świadczy taki zapis wyrazów *jastrzęb*, *gotąb*?

... a gdzie niegdzie z góry
Upada jak kiść śniegu gotąb' srebrnopióry

Jeden gość co widziałem to był gotąb' dziki

Jakiż to dziadek jak gotąb' siwy

Jasrzęb' pod jasnemi widzący błękity,
Trzepie skrzydłem...

5. Przeczytaj tekst z okolic Grębowa (pow. tarnobrzeski). Wskaż przykłady mazurenia. Wyjaśnij, na czym polega to zjawisko. Dlaczego w wyrazie *pszymusali* zachowało się *sz*?

Jak ja pamietom, to dawniej tag do skoły nie pszymusali. A ji z jednej strony lepiej beło, bo miał choć chto paś. Teras nie płoś, to zaras duzo kare zakładajo, a tu paś ni ma chto. Pamietom, nieboscyk tatuś chcieli, zebyśmy chodzili do tej skoły, ale matusia nie dali [...]. Jak nas piecioro beło w domu, to zadne do skoły nie chodziło. Ale teras jinacej.

Urbańczyk 1962: 84⁶⁹

6. Jedna z wersji znanej rymowanki brzmi tak:

*Łapiemy muchi w paluchi,
Kładziemy muchi na blachi,
Robimy z muchi wybuchi,
I mamy ubaw po pachi.*

Jaka cecha dialektalna znalazła odbicie w tym tekście? Na jakim obszarze ona występuje?

7. Bohaterowie filmu *Sami swoi* mówili bardzo charakterystycznym językiem. Przeanalizuj podaną transkrypcję⁷⁰ i powiedz, jakie cechy dialektalne są widoczne w wymowie Jaśka, Pawlaka i Kargula. A jak mówi młodsze pokolenie (Jadźka i Witja)?

⁶⁹ Tekst podano w pisowni uproszczonej.

⁷⁰ Ze względu na znaczenie intonacji w podanym tekście zachowano znaki zapytania w transkrypcji.

Pawlak: *kargul podejz' no do płota | podejz' iag i ja potxoze ||*

Kargul: *no potšedt i co?*

Pawlak: *a tera zdejm čapk'e | jak i ja zd'ion ||*

Kargul: *a na co mné to?*

Pawlak: *na okol'ičnos'c' | že naša vendrufka luduf iuš s'e zakończyła i tšeba było
vojny | žeby zdobyć pokuj || a teras płac || władek | nie wstyc' s'e | płac ||
i tak nikt nie viži | fšysyk'e i tak płacq ||*

Jadźka: *a ty čego nie puačeš?*

Witja: *a bo to ostatni ras še gožim? paťšej' vole ||*

Jasiek: *s kargulem s'e s'c'iskałes'?*

Pawlak: *ne inačej | ias'ku ||*

Jasiek: *s tym samym | co ja s'e ftedy?*

Pawlak: *s tym | ktury s'e teras tob'e kłańa ||*

Kargul: *jak s'e maš?*

Jasiek: *to ty tak tatowej pšys'eŋg'i słuxał?*

III.3. PRZEOBRAŻENIA W SYSTEMIE SPÓLGŁOSKOWYM NIEZWIĄZANE Z MIĘKKOŚCIĄ

PYTANIA, KTÓRE MOŻE ZADAĆ POLONIŚCIE JAŚ DOCIEKLIWY

1. Dlaczego w *Chłopach* Reymonta bohaterowie noszą imiona zaczynające się na „j”: *Jantek, Jewa, Jagata*? Przecież w języku polskim imiona te brzmią: *Antek, Ewa, Agata*.
2. Dlaczego zapożyczenia takie jak np. *barwa, post* nie zaczynają się na spółgłoskę *f* jak wyrazy w języku, z którego zostały przejęte: niem. *Farbe*, germ. *festen*?
3. Dlaczego wyrazem pochodnym od rzeczownika *miasto* jest *miejski*? Co stało się z częścią *st* z tematu słowotwórczego?
4. Gdzie się podziało *ś* w formie przymiotnika *wiejski*? Przecież przymiotnik pochodzi od wyrazu *wieś*.
5. Dlaczego w języku staropolskim jest forma *ociec* zamiast współczesnej *ojciec*?
6. Dlaczego aktorzy przedwojenni inaczej wymawiają *ł* niż my dzisiaj?
7. Jak lepiej mówić: *mego* czy *mojego*? Dlaczego ten zaimek ma dwie formy?
8. Dlaczego zdrobnienie wyrazu *serce* brzmi *serduszko*, a nie *sercuszko*? Skąd wzięło się tam *d*?
9. Dlaczego wyraz *iść* tak dziwnie się odmienia w czasie przeszłym? Dlaczego ona *sza*, a nie *szedła*?
10. Skąd wzięła się jota w formie *umieją*, skoro bezokolicznik brzmi *umieć*?

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Dzieje głosek *ɨ* i *ʉ*

1.1. Miejsce joty i u niezgłoskotwórczego w systemie głosek polskich

W języku polskim istnieją głoski, które sytuują się w pasie przejściowym między samogłoskami i spółgłoskami. Przysparzają one sporo kłopotu przy pró-

bach ich klasyfikowania. Mowa o głoskach: *ɥ*, *ɥ̃*, *ɨ*, *ɨ̃*. Są one określane mianem półsamogłosek, półspółgłosek, spółgłosek niesylabicznych, samogłosek niezgłoskotwórczych. Ze spółgłoskami łączy je to, że nie mogą być ośrodkiem sylaby, nie można ich przedłużać jak samogłoski⁷¹; przy ich artykulacji nie ma wprawdzie zwarć w jamie ustnej, nie ma jednak także otwarcia charakterystycznego dla samogłosek, a jedynie silne przewężenie pośrednie między otworem i szczeliną (Ostaszewska, Tambor 2008: 35). Owo silne przewężenie powoduje, że przy takiej samej masie i prędkości przepływającego przez kanał ustny powietrza efekt tarcia jest wyraźniejszy podczas artykulacji głosek *ɥ*, *ɥ̃*, *ɨ*, *ɨ̃* niż przy artykulacji samogłosek (Dukiewicz, Sawicka 1995: 25). Głoski te, podobnie jak samogłoski, nie mają bezdźwięcznych odpowiedników i charakteryzują się przebiegami złożonymi z drgań regularnych.

Współczesne podręczniki do fonetyki opisowej języka polskiego zaliczają *ɨ* i *ɥ* do spółgłosek półotwartych (Ostaszewska, Tambor 2008: 35). Niektórzy językoznawcy opisują je jako leżące w pasie przejściowym i nie rozstrzygają, czy są to samogłoski, czy spółgłoski, jednak nie umieszczają tych głosek w tabeli spółgłosek (Sękowska 2002: 124–125). Starsze podręczniki pomijały te głoski w opisach spółgłoskowych i omawiały je przy samogłoskach (por. np. Wierchowaska 1971: 122–128, Strutyński 1995: 39, 43).

Wahania w tym zakresie prezentują także podręczniki do fonetyki historycznej. S. Dubisz i K. Długosz-Kurczabowa (2001: 138) sytuują *ɨ* wśród spółgłosek miękkich (środkowojęzykowych). Podobnie czynią Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński i S. Urbańczyk (1981: 129), przy czym klasyfikują tę głoskę wśród szczelinowych. H. Koneczna (1965: 48), S. Rospond (1971: 105), Z. Stieber (1962: 70), J. Strutyński (1982: 67) nie traktują joty jako spółgłoski. W podręcznikach do gramatyki historycznej nie omawia się u niezgłoskotwórczego, ponieważ w czasie kształtowania się języka polskiego głoska ta nie istniała (por. pkt 1.3).

1.2. Geneza joty i jej rozwój

Prasłowiańskie **ɨ* pochodzi z praindoeuropejskiego *i* niezgłoskotwórczego. Była to samogłoska wysoka, przednia, jednak nie aż tak wysoka, by przekształcić się w przedniojęzykową miękką szczelinową spółgłoskę. Miała bardzo energiczną artykulację, o czym świadczy fakt, że powodowała zmianę artykulacji sąsiadujących z nią samogłosek, np. ***jъ* ≥ **jь*, ***jo* ≥ **je* (**poljo* ≥ *polje*, **morjo* ≥ *morje*), ***jě* ≥ **ja*, ***jě₂* ≥ **i*, ***jy* ≥ **ji*, *jь* ≥ **i* (***jьgla* ≥ *igła*) (Koneczna 1965: 33, Strutyński 1991: 39).

⁷¹ Głoski te określa się mianem „chwilowych”, gdyż ich cechą charakterystyczną jest krótkość – [*ɥ*] przedłużone przechodzi w [*u*], a [*ɨ*] w [*i*] (Sękowska 2002: 125).

Specyficzne właściwości joty spowodowały, że miała duży wpływ na zmiany głosek z nią sąsiadujących. Ze spółgłoskami stojącymi przed nią łączyła się tak ściśle, że traciła swą odrębną artykulację, jednocześnie powodując silne ich zmiękczenie, np. **duxja* ≥ *dusza*, **vozjō* ≥ *wozē*, **světja* ≥ *świeca*, **lovjō* ≥ *łowie* (procesy palatalizacji przez jotę zostały opisane w części III.1).

Fakt, że artykulacja joty była bardzo wąska, sprawił, że głoska ta nie była przeszkodą w ściąganiu się dwóch samogłosek znajdujących się w jej sąsiedztwie⁷². Proces ten, zwany kontrakcją, zachodził zarówno w epoce przedpolskiej, jak i na gruncie języka polskiego. Dokonał się w złożonych formach przymiotników (np. **malōjě* ≥ **malē*), w niektórych formach rzeczowników (np. **pisanbĵě* ≥ *pisanie*), zaimków (**mъnōjĵō* ≥ *mna*) i liczebników (**jedinōjĵō* ≥ *jedna*), a także w czasownikach (np. **stōjāti* ≥ *stāc*, **znājěšb* ≥ *znasz*) i zaimkach dzierżawczych (np. *mojego* ≥ *mēgo*) (proces kontrakcji dokładnie został opisany w części II.6: 2.3).

Nagłosowa jota stojąca przed samogłoską także mogła zanikać, zwłaszcza jeśli stał po niej jer, czyli bardzo krótka samogłoska. Wówczas grupa **jb-* była realizowana jako *i-* lub całkiem zanikała, np.: **jbgrati* ≥ *igrać* || *grać*, **jbskra* ≥ *iskra* || *skra* (por. część II.1: 1.4).

Jota często ulegała redukcji, jednak zdarzały się przypadki wręcz odwrotne: już na gruncie języka polskiego wykształciła się nowa jota wygłosowa w wyrazach używanych obocznie w starszej postaci bez *-j*, np. *dzisia* || *dzisiaj*, *wczora* || *wczoraj*, *tuta* || *tutaj*, *indzie* || *indziej*, *dwa* || *dwaj*, *oba* || *obaj*, *dale* || *dalej*, *więce* || *więcej*. Pochodzenie joty w tych wyrazach tłumaczy się czynnikami fonetycznymi (np. wymową *e* pochylonego jako *ij*), analogiami, przesunięciami granic morfemów, np. pochłonięciem nagłosowego *j-* z wyrazu następującego przez wyraz poprzedzający (Kl.Urb.Le.: 143–144).

W pewnej grupie wyrazów języka polskiego pojawiła się ponadto jota, która była rezultatem antycypacji palatalności i wyrównań analogicznych, np. *ujrzeć*, *zdrajca*, *ojciec*, *kojec*, *wiejski*, *miejski* (por. pkt 3.1 w tej części).

Asynchroniczna wymowa spółgłosek miękkich wargowych doprowadziła do tego, że współcześnie powstał jeszcze jeden typ „nowej joty”, który nie jest utrwalony w pisowni – wyrazy typu *biały*, *miasto*, *piasek* wymawiane są jako *bĵaŷy*, *mĵiasto*, *pĵiasek*. W tym typie artykulacji miękkość wydziela się w postaci osobnej głoski, czyli *i*.

⁷² Z. Klemenskiwicz, S. Urbańczyk i T. Lehr-Splawiński (1981: 143) objaśniają, iż „w położeniu nagłosowym lub między samogłoskami *j* wymawiane było słabo, tak że często zanikało albo nie dochodziło do świadomości mówiących. Tym tłumaczy się częsty zanik *j* przed *a* w staro-cerkiewno-słowiańskim (por. **ablъko*, **azъ*, **avorъ*), a także fakt, że *j* nie stanowiło przeszkody w asymilacji i ściąganiu samogłosek w sąsiadujących ze sobą zgłoskach”.

W efekcie upodobnień wewnątrzwyrazowych powstaje ponadto unosowiona jota, której także nie oddaje ortografia języka polskiego. W ten sposób jest realizowana spółgłoska *ń* przed szczelinowymi, np.:

<i>pański</i> [pa [̣] jsk'i]	<i>koński</i> [ko [̣] jsk'i]
<i>tańszy</i> [ta [̣] ʃy]	<i>kochańszy</i> [koxa [̣] ʃy]

Również w ten sposób, czyli z unosowioną jotą (dyftongicznie), jest wymawiana samogłoska nosowa *ę* w pozycji przed szczelinowymi miękkimi *ś* i *ź*, np.:

<i>gęś</i> [ge [̣] ʃ]	<i>więzień</i> [v'e [̣] ʒeń]
<i>pięść</i> [p'e [̣] ʃ]	<i>gałęzie</i> [ga [̣] ɫe [̣] ʒe]

Z kolei przy wymowie *ń* przed spółgłoskami zwarto-szczelinowymi dochodzi do zjawiska zwanego rozsunieciem artykulacyjnym – w rezultacie antycypacji wysklepienia masy języka w przodzie jamy ustnej wyodrębnia się unosowiona jota, np.:

<i>niańczyć</i> [ńa [̣] ɲčyć]	<i>końca</i> [ko [̣] ɲca]
<i>pończocha</i> [po [̣] ɲčo [̣] xa]	<i>stońce</i> [suo [̣] ɲce]

1.3. Geneza prasłowiańskiej półsamogłoski **u* i przekształcanie się **u* ≥ *v*. Powstanie *u* niezgłoskotwórczego na gruncie polskim

Praindoeuropejskie *u* niezgłoskotwórcze w języku prasłowiańskim uległo znaczącym przekształceniom: zaczęło być wymawiane jako spółgłoska dźwięczna, szczelinowa, dwuwargowa, przy czym charakterystyczne dla *u* zaokrąglenie warg stopniowo się wycofywało. Taką głoskę [ω] przejęła polszczyzna. Z czasem miejsce powstawania szczeliny przesunęło się, zaczęła być wytwarzana między górnymi zębami a dolną wargą.

Geneza dzisiejszego *v* jest widoczna przede wszystkim w wyrazach, które rozwinęły się z dawnych dyftongów z *u*, np. *kuć* – *kować*: obydwie formy zawierają ten sam praindoeuropejski rdzeń ****k[̣]ā[̣]u** || *kəu*, który przed spółgłoską przekształcił się w *ku-* (****k[̣]outi** ≥ ***kov[̣]o** || *kuj[̣]o* ≥ *kuć* – forma wtórna oparta na temacie czasu teraźniejszego), zaś przed samogłoską – w *kow-* (****kou[̣]ati** ≥ ***kov[̣]ati** ≥ *kować*). W planie synchronicznym pokrewieństwo rodzinne wyrazów *kuć* i *kować* jest słabo widoczne (zob. Boryś 2005: 271).

Porównanie z wyrazami z innych języków indoeuropejskich dowodzi, że w miejscu dzisiejszego polskiego *v* w innych językach jest *l* lub *u*, np.:

awest. *ūdrā*, pol. *wydra*
pie. ****uek^uo**, gr. *lykos*, łac. *lupus*, pol. *wilk*

Dowodem na to, że wczesnosłowiańskie *v* było jeszcze dwuwargowe, są najstarsze zapożyczenia, w których obcą językom słowiańskim głoskę *f* zastępowano dwuwargowymi *p* lub *b* (szerzej kwestie te zostaną przedstawione w pkt 3).

Dawna wymowa dwuwargowa *v* utrzymuje się do dziś w niektórych gwarach. Literackiemu wargowo-zębowemu *v* w środkowej Wielkopolsce i miejscami na Ślądczyźnie odpowiada gwarowe *u* lub *o*: *swoje prayo*, *kyaśny*, *uoda*, *uojna*. Na tych terenach obserwujemy pomieszanie nagłosowego *vo-* i *o-* labializowanego (*uoda* – *uoko* ‘woda – oko’). Wymowę dwuwargową *v* (ale bez pomieszania *vo-* i *o-*) spotyka się także miejscami na Mazowszu, gdzie można usłyszeć także dwuwargową wymowę głoski *f* (Urbańczyk 1962: 33).

Niezgłoskotwórcze *u*, które występuje we współczesnej polszczyźnie, nie kontynuuje pie. **u*. Ma inną genezę: jest rezultatem uproszczenia wymowy przedniojęzykowo-zębowego *t* ≤ **l*.

Przekształcenie *t* ≥ *u* nastąpiło wg H. Konecznej (1965: 165) „w okresie zanikania palatalności w spółgłosce *l'*; w zachodnich i centralnych dialektach polskich pierwotne *t* zatraciło zwarcie przedniojęzykowe i stało się samogłoską niezgłoskotwórczą bliską *u* z zaokrągleniem warg lub też tylko z ich zbliżeniem. Zmianę tę nazywa się w Polsce walczeniem, choć właściwie mamy tu do czynienia z wokalizacją tej spółgłoski. W procesie tym zanik zwarcia przedniojęzykowo-zębowego został skompensowany silniejszym wzniesieniem tylnych partii języka ku velum (tył poniebiania)”.

Ślady zredukowanej wymowy *t*, czyli wymowy *t* jako *u*, pojawiają się już u pisarzy XVI- i XVII-wiecznych, np. u Wacława Potockiego, który rymuje wyrazy *kościół – pościół*, *popiół – pokropiół*⁷³. Wymowę tę początkowo krytykowano i wyśmiewano – ganił ją już Jan Kochanowski w *Ortografii polskiej*; poeta nazywał *u* „barbarum”. Początkowo owa uproszczona wymowa charakteryzowała język ludzi niewykształconych, z czasem przejęła ją też inteligencja. Nowe *u* niezgłoskotwórcze w miejscu *t* zębowego rozpowszechniło się w XIX w. Dawne *t* zębowe można jeszcze dziś usłyszeć w wymowie niektórych starszych Polaków, w mowie Polaków na Ukrainie, na pograniczu białoruskim, ukraińskim i czeskim oraz w mowie aktorów, których uczono wymowy tzw. gładkiego *t* jeszcze po II wojnie światowej.

Przekształcenie głoski zębowej w półsamogłoskę było oczywiście zmianą jakościową, a nie ilościową i nie wpłynęło na stan liczbowy fonemów języka polskiego⁷⁴.

⁷³ Formy z *oł* w miejscu *eł* || *ił* świadczą o tym, że *t* było przeciągane z przodu jamy ustnej do tyłu, czyli do miejsca artykulacji *u* niezgłoskotwórczego (dawne *t* było przedniojęzykowo-zębowe).

⁷⁴ Niektórzy językoznawcy widzą w tym przekształceniu zmianę ilościową, polegającą na zmniejszeniu się zasobu spółgłosek, a zwiększeniu liczby samogłosek. H. Koneczna (1965: 165) pisze wręcz o powstaniu nowych dyftongów, jeśli *u* pojawia się w sąsiedztwie samogłosek, np. *uafka* ‘ławka’, *b'auy* ‘biały’.

1.4. Protetyczne *j* i *u* w języku prasłowiańskim i polskim

W epoce prasłowiańskiej prawo sylaby otwartej powodowało dyftongoidalną wymowę samogłosek. Wymowa ta najbardziej uchwytana była w pozycji nagłosowej. Samogłoski przednie zyskiwały protezę w postaci joty, zaś samogłoski tylne – w postaci *u* niezgłoskotwórczego. Zjawisko to było rezultatem tendencji do wzmacniania nagłosu form wyrazowych rozpoczynających się samogłoską (por. Dług.Dub.: 157).

Samogłoski tylne wzmacniały swój tylny charakter poprzez zaokrąglenie i lekkie wysunięcie warg. W efekcie tego zabiegu rezonator ustny wydłużał się, wzmacniając tony niskie (ciemne). Zjawisko to nazywa się kompleksem artykulacyjnym labialno-welarnym. Z kolei artykulacji samogłosek przednich towarzyszyło cofanie kąćków ust. Skracanie rezonatora ustnego powodowało wzmacnianie tonów wysokich – zabieg ten nosi nazwę kompleksu delabializacyjno-prepalatalnego (Koneczna 1965: 26).

1.4.1. Prejotacje w okresie przedpolskim

Protezę w postaci joty otrzymywały w prasłowiańszczyźnie i w okresie przedpolskim przede wszystkim wyrazy rozpoczynające się samogłoską przednią. Owa jota nie zawsze była oznaczana w piśmie, jednak istnieją hipotezy (por. Koneczna 1965), że niegdyś wszystkie samogłoski realizowane były dyftongicznie. Część prasłowiańskich protez uległa leksykalizacji.

Protetyczna jota pojawiała się zwłaszcza w wyrazach rozpoczynających się samogłoskami przednimi:

e-, np. pie. **edhla* ≥ psł. **edla* ≥ **jedla* ≥ *jodła*
 pie. **el-en* ≥ psł. **elenь* ≥ **jelenь* ≥ *jelen* (por. lit. *ėlnias*)
 pie. **ēg^h-r* ≥ psł. **ezero* ≥ **jezero* ≥ *jezioro*
 psł. **emela* ≥ **jemela* ≥ *jemiota*

ě-, np. **ěsti* ≥ **jěsti* ≥ *jeść*
**ědmь* ≥ **jědmь* ≥ *jem*
**ěxati* ≥ **jěxati* ≥ *jechać*
**ěsnьjb* ≥ **jěsnьjb* ≥ *jasny*

ę-, np. **ęti* ≥ **jęti* ≥ *jać*
**ęкъту*, **ęкъmene* ≥ **jęцьту*, **jęцьmene* ≥ *jęczmien*
**ęзыкъ* ≥ **języкъ* ≥ *język*

Ponadto prejotacja pojawiała się w wyrazach z nagłosowym *a-*, np.:

**ablьko* ≥ *jabłko* (por. łac. *abella*, niem. *Apfel*)
**agnę* ≥ *jagnę* (por. łac. *agnus*)
**azь* ≥ *ja* (por. łac. *ego*)
**agoda* ≥ *jagoda*
**aje* ≥ *jajo* (por. łac. *ōvum*)

H. Koneczna (1965: 49) uważa, że działo się tak przez analogię do wyrazów rozpoczynających się samogłoską przednią. Rzadziej zdarzało się, że protezę w postaci joty otrzymywały wyrazy rozpoczynające się samogłoskami tylnymi, np. **utro* ≥ *jutro*.

1.4.2. Labializacje w okresie przedpolskim

Wstępne mocniejsze zaokrąglenie warg, czyli protezę labialną, przybierały głównie wyrazy rozpoczynające się samogłoską tylną: *o*, *o*, *u*, *y*. Ta labializacja w okresie prasłowiańskim była tak silna, że przekształciła się w pełną spółgłoskę *o*, np. ***ydra* ≥ **vydra* ≥ *vydra* (por. lit. *udra*), **otroba* ≥ *wątroba*. Protezę w postaci dwuwargowego *o* otrzymały w epoce prasłowiańskiej także wyrazy rozpoczynające się dziś na *wą-* (dawny przedrostek ***o-* ≥ **vo-*): **oꝛьkьjь* ≥ *wąski*, **oꝛь* ≥ *wąs*, **oꝛьkь* ≥ *wątek*, **oꝛoꝛь* ≥ *wąwóz*. Natomiast wyrazy rozpoczynające się dziś na *wy-* z *v* rdzennym, takie jak: *wyc*, *wyknąc*, mają nagłosową grupę *wy*, która rozwinęła się przez dodanie *o* do głoski *y* ≤ **ū*. Przedrostek *wy-* też przeszedł podobny rozwój: **ūd-* ≥ **ū-* ≥ **vy-* ≥ *wy-*. W związku z tym, że labializacja objęła wszystkie wyrazy rozpoczynające się w języku prasłowiańskim na *o*- i *y*-, współcześnie nie ma w języku polskim wyrazów z takim nagłosem.

1.4.3. Głoski protetyczne w epoce staropolskiej

O tym, że nagłosowe *i-* było w okresie staropolskim dość regularnie protezowane przez jotę, świadczą zapisy w zabytkach języka polskiego. Samogłoskę nagłosową *i-* oddaje się za pomocą liter *gy-*, np. *gymyal*, *gysty*, *gymyę*, *gyl*, *gykra* ‘*imiął, isty, imię, ił, ikra*’. W zabytkach pojawiają się także zapisy świadczące o tym, że nagłosowe samogłoski wzmacniano nie tylko głoskami *ĭ*, *u*, ale także *v* i *x*, np. *Jewa*, *Jagnieszka*, *Helżka* (Elżbieta), *a von* (‘*a on*’).

1.4.4. Spółgłoski protetyczne w gwarach

Współcześnie w polszczyźnie literackiej nie ma spółgłosek protetycznych. Artykulacja przygotowawcza występuje jednak niemal we wszystkich gwarach. Jako spółgłoski protetyczne najczęściej występują *ĭ* i *u*, rzadziej *x*, wyjątkowo występuje też protetyczne *v* (np. *valćyř* ‘*alkierz*’).

Przed *o* w gwarach najczęściej pojawia się *u*: *uok^ho*, *uov'es*, *uoćec*, również amogłoska *u* bywa poprzedzana przez *u*: *uucyńić*, rzadziej przez *ĭ*: *ĭuxo* ‘*ucho*’, *ĭuzda* ‘*uzda*’ lub przez *h*: *hul* ‘*ul*’, *hulica* ‘*ulica*’. Samogłoska *a* zazwyczaj jest protezowana przez jotę, np. *ĭadam*, *ĭantońi*, *ĭagata*, *ĭagńeška*, lub przez *x*, np. *xale*, *xanka*, *xapteka*, *xameryka*. Bez spółgłoski protetycznej wymawia się *a* przede wszystkim w spójnikach: *abo*, *aboli*, *aby*, *a*, *aš*, jednak i przy nich może się pojawić głoska protetyczna: *xale*, *ĭaże*, *ĭaby*. Protetyczną głoskę *ĭ* rzadziej spotykamy przed *e*: *ĭewa*. Silną prejotacją bywa natomiast poprzedzana samo-

głoska *i*: *ĩigua*, *ĩiże*. W Sandomierskiem i Lubelskiem pojawia się dalszy rozwój tego *ĩi*-. *xyle*, *xyla* ‘ile’.

Są też sytuacje, kiedy zanika pierwotna, jeszcze prasłowiańska głoska protetyczna, por. np. typowy dla Małopolski i południowego Śląska *uiek* ‘wujek’. Na południowym Śląsku i Pomorzu Mazowieckim obserwuje się zanik spółgłosek protetycznych, zwłaszcza joty: *uš* ‘już’, *eśli* ‘jeśli’, *ešče* ‘jeszcze’, *ařemb’ina* ‘jarzębina’ (Urbańczyk 1962: 23–24, 29).

2. Powstanie spółgłoski *f*

Język prasłowiański nie znał bezdźwięcznego odpowiednika głoski *v*, jako że pochodziło ono z niezgłoskotwórczego *u* (por. pkt 1.3). Głoski tej nie było także w języku polskim na najwcześniejszym etapie jego rozwoju. W najstarszym okresie polszczyzny w wyrazach zapożyczonych w miejsce *f* wstawiano inną głoskę, np.:

łac. *ferula* zapożyczono jako *berło*,

łac. *firmare* – stp. *birzmować*, później *bierzować*,

łac. *Raphael* – stp. *Rapał*, później *Rafał*,

łac. *Stephanus* – stp. *Szczepan*, później *Stefan*,

łac. *Fabianus* – stp. *Pabian*, później *Fabian*,

łac. *Iosephus* – stp. *Ożep*, później *Józef*,

łac. *Christophorus* – stp. *Krzysztopor*, później *Krzysztof*,

łac. *Lucifer* – stp. *Lucyper*, później *Lucyfer*,

germ. *fasten* – *post*,

germ. *pfenning* – *pieniądz*,

niem. *Farbe* – stp. *barwa*, później także *farba*.

Takie zapisy z *p* || *b* w miejscu *f* spotyka się jeszcze w zabytkach z XIV i XV w.

Zapisy z *p* || *b* w miejscu *f* są dowodem na to, że „wczesnosłowiańskie *v* było na pewno dwuwargowe i że cudzoziemskie *f* starano się naśladować przez ubezdźwięcznienie słowiańskiego *ω*, czy nawet *μ*, co przy dążności do całkiem bezdźwięcznej, a więc energiczniejszej wymowy musiało doprowadzić do *p*, jeżeli zaś ubezdźwięcznienie się nie udawało – do *b*” (Koneczna 1965: 130).

Bezdźwięczne *f* i jego miękki odpowiednik *f*’ pojawiły się dopiero na gruncie języków etnicznych, a ich źródłem w języku polskim były:

- zapożyczenia, np. *flaga*, *figura*, *forma*, *fortuna*, *Rafał*, *furta*, *ofiara*, *figa*, *fiotek*;
- ubezdźwięcznienie w wygłosie, np. *marchew*, *krew*, *brukiew*;
- ubezdźwięcznienie w śródgłosie, np. *ławka*, *kwiat*, *trawka*, *świat*;
- jedna z dialektalnych cech małopolskich: przejście nagłosowego *xv*- ≥ *f*, np. *chwila* ≥ *fila*, *chwata* ≥ *fała*, *Boguchwał* ≥ *Bogufał*, *Chwalimir* ≥ *Falimir*;

- występowanie *f* w wyrazach onomatopiecznych typu *frućać*, *furgotać*;
- uproszczenia niesystemowe, np. *ufać* ≤ **upǫvati*⁷⁵.

Uproszczenia grup spółgłoskowych i upodobnienia (ubezdźwięcznienia) mogły wystąpić dopiero po zaniku jerów, silniejsza fala zapożyczeń to wiek XII, mniej więcej w tym samym czasie zabytki dokumentują wymowę grupy *chv* jako *f*. Zatem głoski *f* i *f'* wzbogaciły polski system konsonantyczny około XIII w.

3. Zmiany w obrębie grup spółgłoskowych

Struktura sylaby prasłowiańskiej była ściśle określona, a wszystkie głoski w obrębie całej grupy były albo miękkie, albo twarde i albo dźwięczne, albo bezdźwięczne; w jednej grupie spółgłoskowej nie mogło być głosek o tym samym stopniu zbliżenia narządów mowy, np. dwóch zwartych czy dwóch szczelinowych (por. cz. I.1: 3.5). Na skutek zaniku jerów, przegłosu oraz kontaminacji struktura sylaby została poważnie naruszona – powstały w polszczyźnie wieloelementowe grupy spółgłoskowe, niejednokrotnie trudne do wymówienia. Aby ułatwić wymowę takich grup, w języku zachodziły zmiany: dysymilacje, czyli rozpodobnienia, upodobnienia, uproszczenia (redukcje) wewnątrz grup spółgłoskowych i wzbogacenia grup spółgłoskowych. Niejednokrotnie w efekcie tych zabiegów powstawały węzły morfologiczne, czasem skomplikowane oboczności wewnątrz tematów prowadzące w skrajnych przypadkach do supletywizmu. Wszystkie te procesy zostaną omówione poniżej.

Niektóre uproszczenia w języku przebiegały w sposób nieregularny. Witold Mańczak zwrócił uwagę na fakt, że takim niesystemowym zmianom często ulegały wyrazy wykazujące wysoką frekwencję w tekstach, na dodatek często dotyczy to odpowiedników tych samych wyrazów w różnych językach. Badacz wyjaśniał ten fenomen następująco: „Ponieważ często używane elementy języka są dobrze znane całej społeczności językowej, nie potrzeba ich dokładnie wymawiać, aby słuchacz wiedział, o co chodzi” (Mańczak 1982: 18–19). Sformułował też prawo głoszące, że „elementy językowe często używane, a więc końcówki, afiksy, a także często używane wyrazy i połączenia wyrazów ulegają nieraz nieregularnym redukcjom ich objętości” (1982: 18). Redukcja może dotyczyć zaniku poszczególnych głosek, np. stp. *tamo* > *tam*, lub może polegać na zastąpieniu fonemu „o większej objętości” głosek „o mniejszej objętości”, np. stp. *jeść* > *jest* (spółgłoska twarda ma objętość mniejszą o cechę miękkości).

⁷⁵ W Mańczak (1983: 35) twierdzi, że przejście nagłosowego *pw-* ≥ *f-* było zmianą regularną, która zachodziła pod koniec średniowiecza, jednak podaje tylko ten jeden przykład.

3.1. Dysymilacje

Okres przedpolski

Do dysymilacji, czyli rozpodobnienia, dochodziło zazwyczaj wtedy, gdy w języku zaczęły się pojawiać nieznanne w prasłowiańszczyźnie grupy spółgłoskowe. Do istniejącego w czasie trwania wspólnoty prasłowiańskiej ściśle określonego modelu sylaby wyrazy dostosowywały się poprzez:

- wtórny podział na sylaby, np.
wiodę: $**ved-ǫ \geq *ve-dǫ$
niosę: $**nes-ǫ \geq *ne-sǫ$
wieść: $**ves-ti \geq *ve-sti$
- dysymilację i wtórny podział – w poniższych wyrazach po dodaniu do rdzenia formantu bezokolicznika powstawały niedopuszczalne w prasłowiańszczyźnie grupy spółgłoskowe /dwie zwarte/; nie mogło tu dojść do wtórnego podziału, bo powstałyby sylaby zamknięte, zachodziło więc rozpodobnienie: $**tt \geq *st$, lub ubezdźwięcznienie, a następnie rozpodobnienie: $**dt \geq **tt \geq *st$, np.:
 $**vedti \geq *ves-ti \geq ve-sti$
 $**gnetti \geq *gnes-ti \geq gne-sti$
 $**pletti \geq *ples-ti \geq ple-sti$

Okres polski

W języku polskim proces dysymilacji dokonywał się przede wszystkim w następujących grupach: *ćc, dźc, ćs, śs, śr, źr, kń*.

$ćc, \acute{z}c \geq jc$

**radьka* \geq stp. *radźca* \geq *rajca*

**sьradьka* \geq stp. *zdradźca* \geq *zdrajca*⁷⁶

**pervodьka* \geq stp. *przewodźca* \geq stp. *przewojca* (dziś: *przewódca*)

**vinovatyka* \geq stp. *winowaćca* \geq *winowajca*

**svętokradьka* \geq stp. *świętokradźca* \geq stp. *świętokrajca* (dziś: *świętokradca*)

Formy D. lp.:

**otьka* \geq stp. *oćca* \geq *ojca*

**kotьka* \geq stp. *koćca* \geq *kojca*

**ogrodьka* \geq stp. *ogrodźca* \geq *ogrojca*

Kolejność zmian w wyżej wymienionych wyrazach była następująca: prasłowiańskie połączenia **dbk*, **t̥bk* po trzeciej palatalizacji przekształciły się w **dbc'*,

⁷⁶ W formie nowszej pojawia się *d* rozbijające nagłosową grupę *sr*.

**tbč*’, a po zaniku jerów – w *čc*, *žc*, przy czym grupa *žc* w efekcie upodobnienia pod względem dźwięczności przekształciła się w *čc*. Od XVI w. palatalność wyodrębnia się w postaci joty i wymowa upraszcza się: *jc*. Owa jota wchodzi również do tematów fleksyjnych takich wyrazów jak: *ojciec*, *kojec*, *zdrajca*, *przewojca* (wyrównanie analogiczne). W niektórych wyrazach w późniejszym czasie dysymilacja wycofała się, natomiast w grupie *čc* lub *džc* doszło do dyspalatalizacji spółgłoski miękkiej, por. np. współczesne: *radca*, *świętokradca*, *przywódca*.

čs, šs ≥ js

**vьsbьskъjb* ≥ stp. *wiešski* ≥ *wiejski*

Rozpodobnienie, którego efektem było wyodrębnienie się joty, objęło także grupy *čs*, *šs*, ponieważ jednak zazwyczaj towarzyszyło mu uproszczenie wewnątrz grupy spółgłoskowych, zostanie opisane w pkt 3.3.

ś, ź + ř ≥ śr, źr

***serda* ≥ **sreda* ≥ stp. *šroda* ≥ *šroda*

***žerdlo* ≥ **zredlo* ≥ stp. *žrodlo* ≥ *žrodlo*

***poserdъ* ≥ **posred* ≥ stp. *pošrod* ≥ *pošrod*

Proces przekształcania grup *šrz*, *žrz* w *šr*, *žr* zachodził prawdopodobnie w XIV–XV w. (Koneczna 1965: 155). W niektórych wyrazach zawierających omawiane grupy nie doszło do stwardnienia *r*, tylko do antycypacji palatalności, która wyodrębniła się w postaci joty, np. **uzbrěti* ≥ stp. *užrěc* ≥ *ujrěc*.

kń ≥ kś

**kъnęgъ* ≥ *ksiądz*

**kъnęgę* ≥ *ksiązę*

**kъniga* ≥ *księga* (ę wtórne po unosowieniu *i* przez *ń*)

**kъnęgitъ* ≥ *księżyc*

Zjawisko przejścia grupy *kń* w *kś* H. Koneczna (1965: 170) traktuje jako najstarszy typ ubezdźwięcznień głoski *ń*, z kolei inni upatrują tu rozpodobnienia wynikającego z faktu, że w wyżej wymienionych wyrazach były dwie nosówki (spółgłoska *ń* i samogłoska nosowa *ę* lub *ą*); uproszczenie artykulacyjne polegało na zamianie spółgłoski nosowej na ustną (por. Dług.Dub.: 163).

Dysymilacje, które nie miały już charakteru systemowego, zachodziły w wielu wyrazach polskich, np. *zv* ≥ *žv* w wyrazie **zvонъ* ≥ *dzwon*, *rz* ≥ *rž* w formie **bъrъzъ* [*bar-z*] ≥ *bardzo*.

3.2. Upodobnienia

Upodobnienia, czyli asymilacje fonetyczne, polegają na przekształceniu postaci fonetycznej wyrazu, które jest spowodowane sąsiedztwem głosek wzajemnie na siebie oddziałujących. Innymi słowy, upodobnienia są efektem przystosowania artykulacji danej głoski do głosek sąsiednich (koartykulacja).

Upodobnienia mogą mieć kierunek wsteczny lub postępowy. Upodobnienie postępowe (**perseweracja**) zachodzi wówczas, gdy głoska poprzedzająca oddziałuje na głoskę następującą, np. *twój* [tfuj], *krzak* [kʃak] – brak dźwięczności głosek *t*, *k* powoduje, że więzadła głosowe są rozsunięte także przy wymawianiu następnej głoski.

Do upodobnienia wstecznego (**antycypacji**) dochodzi wtedy, gdy głoska następująca wpływa na artykulację głoski poprzedzającej, np. *babka* [bapka], *prośba* [proʒba] – narządy artykulacyjne wcześniej przygotowują się do wypowiedzenia następnej głoski, w efekcie następuje modyfikacja artykulacji głoski poprzedzającej.

Asymilacje mogą dotyczyć zmian dźwięczności, miejsca artykulacji oraz stopnia zbliżenia narządów mowy.

Upodobnienia, które zaszły w poprzednich etapach rozwoju języka, nazywamy martwymi. Współcześnie nie ma możliwości wariantywnej realizacji tego typu połączeń. Upodobnienia żywe to takie, które mogą zachodzić w mowie współczesnych Polaków (np. wymowa typu *žževo* || *ževo* ‘drzewo’).

3.2.1. Upodobnienia pod względem dźwięczności

W języku polskim upodobnienia pod względem dźwięczności mają najczęściej kierunek wsteczny; znacznie rzadziej dochodzi do zmian postępowych. Mogą one zachodzić zarówno w wygłosie, jak i w śródgłosie.

3.2.1.1. Ubezdźwięcznienia w wygłosie

Po zaniku jerów wygłosowe spółgłoski dźwięczne zaczęły być wymawiane bezdźwięcznie; ortografia – trzymając się zasady historycznej – zachowuje litery odpowiadające spółgłoskom dźwięcznym. Jest to jedno ze źródeł różnic między wymową a pisownią polską⁷⁷, np.:

<i>wyjazd</i> [vyjast]	<i>gwóźdź</i> [gvuść]
<i>staw</i> [staf]	<i>dąb</i> [domp]

Do ubezdźwięcznień dochodzi także w wyrazach zakończonych na spółgłoski sonorne poprzedzone spółgłoskami właściwymi (także w wyrazach zapożyczonych), np.:

⁷⁷ Gdyby ta zasada nie obowiązywała, musielibyśmy dziś pisać: !*gwóść*, ale: *gwoździa*. Prowadziłoby to do powstania wielu alternacji, a nawet częściowego supletywizmu w tematach różnych form fleksyjnych tego samego leksemu.

<i>mógł</i> [<i>mukɫ</i>]	<i>kradł</i> [<i>kratɫ</i>]
<i>kadr</i> [<i>katr̥</i>]	<i>wiatr</i> [<i>vʲatr̥</i> <i>vʲiatr̥</i>]
<i>realizm</i> [<i>realis̥m̥</i>]	<i>romantyzm</i> [<i>romantys̥m̥</i>]

Niektóre ubezdźwięcznienia utrwaliły się w piśmie, doprowadzając do powstania tematów supletywnych w paradygmatach rzeczownikowych, np.:

M. lp.: *deszcz* ≤ *deżż* ≤ **dɔzdʒɔ*

D. lp.: *dżdżu*⁷⁸ ≤ *żżu* ≤ *dżża* ≤ **dɔzdʒa*

Proces ubezdźwięczniania spółgłosek wygłosowych skończył się najpóźniej w XV w.; w zabytkach języka polskiego tendencje te widać wcześniej.

3.2.1.2. Ubezdźwięcznienia i udźwięcznienia w śródgłosie

Upodobnienia pod względem dźwięczności zachodziły nie tylko w wygłosie, ale również w śródgłosie. Dochodziło do nich przede wszystkim po zaniku jerów śródgłosowych, jeśli po pierwotnym jerze stała spółgłoska bezdźwięczna, np.:

kłódka [*kɫutka*] ≤ **koldɔka*

babka [*baɫka*] ≤ **babɔka*

środkowy [*śrotkowy*] ≤ **serdɔkovɔjɔ*

Upodobnienia te rzadko utrwały się w piśmie, powodując powstanie tematów supletywnych, np.:

M. lp.: *dech* ≤ **dɔxɔ*, D. lp.: *tchu* ≤ *dxu* ≤ **dɔxa*

M. lp.: stp. *cka* ≤ **dɔska*, D. lm.: stp. *desk* ≤ **dɔskɔ*

W niektórych wyrazach doszło z czasem do wyrównań analogicznych, np. stp. *cka* – dziś: *deska*.

W kilku wyrazach ubezdźwięcznienia utrwaliły się w ortografii i bez słownika etymologicznego trudno byłoby znaleźć ślady dawnej dźwięczności spółgłosek, np.:

stp. *pczoła* ≤ **bɔčela*

krtan ≤ **grtanɔ*

Utrata dźwięczności mogła doprowadzić do zatrąty poczucia związku pokrewieństwa pomiędzy różnymi formami, jak np. w wyrazie *nieboszczyk* ≤ **nebožb-čikɔ*. Słowo to pochodzi od apelatywu **nebogɔkɔ* (*niebożec*) ‘nieszczęśliwy, ubogi’, łączy się etymologicznie z wyrazem *bogaty* (*bóg* ‘dawca szczęścia’).

Ubezdźwięcznieniu w śródgłosie ulegały także spółgłoski sonorne, jeśli znalazły się pomiędzy dwiema bezdźwięcznymi spółgłoskami właściwymi, np.:

jabłko [*jaɫuko*] *myślcie* [*mysʲlce*]

Udźwięcznienia w obrębie grup spółgłoskowych były zjawiskiem znacznie rzadszym niż ubezdźwięcznienia – spółgłoski stawały się dźwięczne przed

⁷⁸ Współczesna forma dopełniacza *deszczu* jest rezultatem wyrównania analogicznego do tematu mianownika.

dźwięcznymi z wyjątkiem sonornych *r*, *l*, *n*, *m* oraz *v* (które – przypomnijmy – było pierwotnie dwuwargowe i pochodziło z *u* niezgłoskotwórczego), np.:

<i>liczba</i> [l'izba]	<i>prośba</i> [proźba]
<i>jakby</i> [jagby]	<i>także</i> [tagże]
<i>Bohdan</i> [boydan]	<i>klechda</i> [kleyda]

Upodobnienia wsteczne (udźwięcznienia i ubezdźwięcznienia) zachodziły najpóźniej w XIV–XV w. (toteż gramatyki opisowe nazywają je martwymi, historycznymi), a ich początek niektórzy językoznawcy datują nawet na X–XI w. Nieco później zachodziły ubezdźwięcznienia sonornych między spółgłoskami właściwymi bezdźwięcznymi – działo się to ok. XV w. (Koneczna 1965: 169).

Do ubezdźwięcznień postępowych dochodziło w sytuacji, kiedy spółgłoski *v* i *ř* stały po spółgłosce bezdźwięcznej; w języku prasłowiańskim i we wczesnej fazie rozwoju języka polskiego zarówno *v*, jak i *r'*, z którego powstało *ř*, nie miały swoich bezdźwięcznych odpowiedników (por. poprzednie rozdziały), mogły więc znajdować się w sąsiedztwie spółgłosek bezdźwięcznych, nie zmieniając swych cech artykulacyjnych. Ubezdźwięcznienie tych spółgłosek stało się możliwe dopiero w epoce staropolskiej, np.:

<i>kwiat</i> [kf'at kf'iat]	<i>twardy</i> [tfardy]
<i>chwała</i> [xfaua]	<i>krzyk</i> [kšyk]
<i>przed</i> [pšet]	<i>trzask</i> [tšask]

Zmiękczone *r'* uległo ubezdźwięcznieniu dopiero wtedy, kiedy przekształciło się w spółgłoskę szczelinową i zupełnie osłabiło element drżący (por. cz. III.2: 3.4.1). Głoska *v* mogła tracić dźwięczność nieco wcześniej, może nawet już w XII–XIII w. (Kl.Urb.Le.: 136). W gwarach do dziś można jednak usłyszeć zachowaną dźwięczność spółgłosek w tych grupach – wymowa typu [kv'at], [kvašny] zachowała się miejscami w Wielkopolsce, na Kujawach i na Pomorzu, a także u Polaków pochodzących z Białorusi.

3.2.2. Upodobnienia pod względem miejsca artykulacji

Istotą tych upodobnień jest takie przesunięcie miejsca zwarcia lub szczeliny, by było ono takie samo jak miejsce zwarcia lub szczeliny głoski sąsiadującej. Opisywane zmiany zachodzą na ogół tylko w języku mówionym; ortografia, stosując zasadę historyczną, zachowuje litery odpowiadające głoskom sprzed upodobnień.

Do najczęstszych zmian należą:

- udziąsłowienie głosek zębowych przed dziąsłowymi, np. *trzeba* [tšeba], *drzewa* [džewa], *Andrzej* [ańdżej], *zastrzyk* [zastšyk], *zszyć* [ššyć], *zciepić* [ščep'ić];
- artykulacja tylnojęzykowa *n* przed *k* i *g*, np. *Kongo* [kɔŋgo], *ranga* [raŋga], *bank* [baŋk];

- artykulacja palatalna przed spółgłoskami miękkimi, np. *zsiniaty* [šši-*ńauy*], *zzielienie* [žželeńeć], *sciszyć* [šcišyć], *z siebie* [šceb'e].

Upodobnienia pod względem miękkości dokonały się do XVI w., udziąsłowienia *t*, *d*, *n* przed dziąsłowymi są nieco późniejsze. Zwłaszcza udziąsłowienie *t* i *d* przed *rz* było niemożliwe, dopóki było ono artykułowane jako spółgłoska drżąca, a nie szczelinowa. O tym, że proces upodobnień pod względem miejsca artykulacji musiał zachodzić dość wcześnie, świadczą formy zaimków *co*, *nic*, które wywodzą się z prasłowiańskich *čbso, *ničbso – po upodobnieniu dziąsłowego *cz* do zębowego *s* doszło do redukcji grupy spółgłoskowej:

M. lp. *čb ≥ *čbso (pierwotny D. lp.) ≥ čso ≥ cso ≥ co

M. lp. *ničb ≥ *ničbso (pierwotny D. lp.) ≥ ničso ≥ nicso ≥ nico ≥ nic

3.2.3. Upodobnienia pod względem stopnia zbliżenia narządów mowy

Upodobnienia pod względem stopnia zbliżenia narządów mowy najczęściej polegają na uszczelinowieniu głoski zwartej lub półotwartej pod wpływem następującej po niej głoski szczelinowej, np. *drzewo* [žževo], *trzeba* [čšeba], *trzynaćie* [čšynašće], *podstęp* [pocstemp]. Upodobnienia te zachodzą głównie w mniej starannym języku mówionym i nie znajdują odzwierciedlenia w piśmie.

Do upodobnień tego typu zalicza się także wymowę unosowionej joty w miejscu samogłosek nosowych przed szczelinowymi miękkimi oraz w miejscu spółgłoski *ń* przed szczelinowymi i zwarto-szczelinowymi, np.:

mięsisty [m'ejšisty] *więzienie* [v'ejšeńe]

koński [kojšk'i] *skończony* [skojšńčony]

Upodobnienia pod względem stopnia zbliżenia narządów mowy zaliczane są do upodobnień żywych, co oznacza, że zachodzą współcześnie i nie są dzieictwem poprzednich epok.

3.3. Uproszczenia grup spółgłoskowych

Uproszczenia i upodobnienia wewnątrzwyrazowe objęły przede wszystkim te wyrazy, w których pojawiły się ciągi trzy- i czterospółgłoskowe, ale zachodziły też w krótszych. Niektóre z tych uproszczeń zaszły już w fazie przedpolskiej, inne dopiero w polszczyźnie; ich główna fala nadeszła po zaniku jerów. Wiele z tych uproszczeń to zmiany mające charakter regularnych przeobrażeń (por. Mańczak 1983: 37–41, Wieczorkiewicz, Sinielnikoff 1965: 63–65, Kl.Urb.Le.: 176–77), np.:

$$rdn \geq rn$$

$$stn \geq sn$$

$$zdn \geq zn$$

**miłosrdьnъjъ* ≥ *miłosierdny* ≥ *miłosierny*

**miłostьnъjъ* ≥ *miłostny* ≥ *miłosny*

**żalostьnъjъ* ≥ *żałostny* ≥ *żałosny*

**ordostьnъjъ* ≥ *radostny* ≥ *radosny*

**porzďnъjъ* ≥ *prozdny* ≥ *próżny*

**gnězdьno* ≥ *gniezdno* ≥ *gnieźno*⁷⁹

stl ≥ *sl*

**sъčęstьlivъjъ* ≥ *szcześliwy*

**żalostьlivъjъ* ≥ *żałośliwy*

**stьlati* ≥ *stać* (por. *pościel*)

**zьlostьlivъjъ* ≥ *złośliwy*

**orstlina* ≥ *roślina*

**stьpъ* ≥ *stupa* ≥ *stup*

ts ≥ *c*

ds ≥ *ż*

**bratьstvo* ≥ *bractwo*

**bogatьstvo* ≥ *bogactwo*

**ljudьskъjъ* ≥ *ludzki*

**bratьskъjъ* ≥ *bracki*

**sъsěďbьstvo* ≥ *sąsiedztwo*

por. nowsze:

szwedski ≥ *szwedzki*

ss ≥ *s*

zs ≥ *s*

Uproszczenie to występowało w formach tworzonych przyrostkiem *-ski* ≤ **-ьskъjъ*, np.:

**nebesьskъjъ* ≥ *niebieski*

**podьlěsьskъjъ* ≥ *podlaski*

por. nowsze:

sas-ski ≥ *saski*

rus-ski ≥ *ruski*

łaz-ski ≥ *łaski* ‘z Łazów’

prus-ski ≥ *pruski*

francuz-ski ≥ *francuski*

sts ≥ *śćs* > *js*

zds ≥ *źźs* > *js*

⁷⁹ B. Wieczorkiewicz i R. Sinielnikoff (1965: 63–64) zauważyli, że w wyrazach *zapustny*, *roz-pustny* grupa *stn* utrzymała się dlatego, że istniało silne poczucie związku z wyrazami *zapusty*, *rozpusta*.

**měšťskъjъ* ≥ stp. *mieścki* ≥ *miejski*⁸⁰

por. nowsze:

ujeżdźski ≥ *ujejski* (por. *ujazd*)

zamoścki ≥ *zamojski* (por. *za mostem*)

šs ≥ *s*
žs ≥ *s*

**boğstvo* ≥ *bóžstwo* ≥ *bóstwo*

**boğskъjъ* ≥ *božski* ≥ *boski*

**mqžstvo* ≥ *męžstwo* ≥ *męstwo*

por. też:

papiežstwo ≥ *papiestwo*

paryžski ≥ *paryski*

włozski ≥ *włoski*

čs ≥ *c*

**robačstvo* ≥ *robactwo*

**sъvědočstvo* ≥ *świadectwo*

**čso* ≥ *co*

skn ≥ *sn*
zgn ≥ *zn*

pisknąć ≥ *pisnąć*

bryzgnąć ≥ *bryznąć*

wrzesknąć ≥ *wrzasnąć*

poślizgnąć ≥ *pośliznąć*

Grupa *zgn* jest zachowana tam, gdzie *z-* jest przedrostkiem pochodzenia przyimkowego: *zgnusnieć*, *zgniewać*, *zgnoić*.

pn ≥ *n*
bn ≥ *n*

**topnōti* ≥ *tonąć* (ale: *topić*)

**gybnōti* ≥ *ginąć* (ale: *gibki*)

**špnrъ* ≥ *sen* (ale: *spać*)

W wyrazach powstałych na gruncie języka polskiego połączenia *pn*, *bn* utrzymują się, np. *kopnąć*, *skubnąć*, *rąbnąć*, *krzyknąć*.

⁸⁰ Jota, która wyodrębniła się w uproszczonej grupie, jest efektem antycypacji palatalności (por. p. 1.2).

W języku można jeszcze zauważyć inne uproszczenia grup spółgłoskowych występujące w pojedynczych wyrazach, np.:

$rdc \geq rc$ $*s\dot{r}\dot{d}bko \geq serdce \geq serce$ (por. *serduszko*, *serdeczny*)
 $zdb \geq zb$ $*j\dot{b}st\dot{b}ba \geq izba$
 $\dot{s}dl \geq \dot{s}t$ $*\dot{s}b\dot{d}li \geq szli$, $*\dot{s}b\dot{d}la \geq szła$ (ale: $szedł \leq *\dot{s}b\dot{d}l\dot{b}$)
 $pv \geq f$ $*p\dot{v}vati \geq ufać$ (ale: $pewny \leq *p\dot{v}v\dot{n}v\dot{b}$)

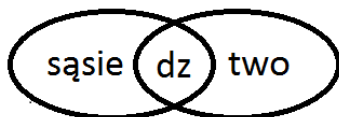
W dobie staropolskiej owych uproszczeń było więcej. Niektóre z nich zostały usunięte (*rzemieśnik* > *rzemieślnik*, *zawisny* > *zawistny*), inne wyszły z użycia wraz z wyrazami, w których zachodziły (np. *włosny* – od *włość*, *sprośny* – od *prosta* ‘głupio’).

Uproszczenia grup spółgłoskowych doprowadziły do powstania różnych form nieregularnych z synchronicznego punktu widzenia; użytkownika języka może dziwić pojawienie się głoski *d* w zdrobieniu wyrazu *serce* (dlaczego nie *sercuszko*, lecz *serduszko*?). Zatarł się związek między wyrazami *ufać* i *pewny*, *sen* i *spać*, *miłosierny* i *serce*, pojawił się supletywizm w odmianie niektórych wyrazów, np. *szedł* – *szła*.

Po zaniku jerów i uproszczeniach wewnątrz powstałych w efekcie tego zjawiska grup spółgłoskowych mogło dochodzić do powstania węzła morfologicznego, czyli segmentu, który jest jednocześnie wygósem morfemu poprzedzającego i nagłosem morfemu następującego, np.:

$*s\dot{o}s\dot{e}d\text{-}b\dot{s}tvo \geq s\dot{o}sied\dot{z}\text{-}stwo \geq s\dot{o}siedztwo$

(gdzie *dz* powstałe z połączenia *dzs* należy zarówno do rdzenia, jak i do formantu)

$*l\dot{o}k\text{-}b\dot{s}k\dot{b}j\dot{b} \geq t\dot{a}ć\text{-}ski \geq t\dot{a}cki$

(*c* pochodzi z uproszczenia grupy *czs* i należy zarówno do rdzenia, jak i do formantu)

$*m\dot{o}ż\text{-}b\dot{s}tvo \geq m\dot{e}ż\text{-}stwo \geq m\dot{e}ś\text{-}stwo \geq m\dot{e}stwo$

(*s* pochodzi z uproszczenia grupy *szs* i należy zarówno do rdzenia, jak i do formantu)

Warto zauważyć, że uproszczenia większości grup spółgłoskowych polegały na zaniku głoski środkowej. Istnieją jednak w polszczyźnie wyrazy, które zachowały takie grupy, np. *tknąć*, *krwi*, *pchła*. Są to przede wszystkim słowa krótkie, jednosylabowe.

O zaniku spółgłosek lub utrzymaniu się ich w uproszczonej grupie spółgłoskowej „decydowała [...] ich pozycja w zbitce, nie zaś jakość artykulacyjna. Najsilniejszą pozycję mają zwykle spółgłoski znajdujące się bezpośrednio przed samogłoską i te w zasadzie nigdy nie giną, z pozostałych nieco dokładniej wymawiamy pierwszy człon zbitki, dlatego dość często zachowują się one dobrze, natomiast środkowe jako najsłabiej artykułowane zwykle zanikają” (Koneczna 1965: 178).

3.4. Wzbogacenia grup spółgłoskowych

Redukcje w obrębie grup spółgłoskowych są rezultatem naturalnej tendencji do uproszczeń w języku. Nie da się jednak w ten sposób wytłumaczyć wzbogaceń grup spółgłosek. Zdarzają się one zresztą dużo rzadziej niż uproszczenia. Przyczyną niektórych są analogie do form podobnych, np. formy *zdjąć* ≤ *z jać*, *zdjęty* ≤ *z jęty* powstały pod wpływem form: *odjąć*, *podjąć*, w których *d* należy do przedrostka pochodzenia przyimkowego (Wieczorkiewicz, Sinielnikoff 1965: 64).

Do nieregularnych wzbogaceń grup spółgłoskowych doszło m.in. w wyrazach: *pszczoła* ≤ **bǫčela*, *zdrada* ≤ **zǫrada*, *zdradźca* ≤ **sǫradźska*, *zdręki* ≤ *z ręki*.

JAK UNIKNĄĆ NAJCZĘSTSZYCH BŁĘDÓW

- Analizując derywaty, zwłaszcza przymiotnikowe z sufiksem *-ski*, należy zestawiać je z wyrazami, od których zostały utworzone, bowiem mogły w nich zachodzić rozmaite uproszczenia i upodobnienia na granicy morfemów.
- Należy pamiętać, że w prasłowiańszczyźnie nie było formantów *-cki* oraz *-dzki*; powstały one w efekcie uproszczeń grup spółgłoskowych.
- Nie każda jota, która pojawia się w wyrazach polskich, jest dziedzictwem prasłowiańskim; na gruncie polskim powstała nawa jota, która jest efektem prejotacji, analogii bądź też asynchronicznej realizacji miękkości.

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. II.11–12
 Kl.Urb.Le. §50, 51, 56, 66
 Koneczna 1965: 25–34, 48–49, 65, 129–200
 Strut. §84–86
 Urbańczyk 1962: 29
 Wieczorkiewicz, Sinielnikoff 1965: 63–70

PYTANIA

1. Czy to prawda, że imiona Pabian i Fabian to adaptacje tego samego imienia łacińskiego? Czym można wyjaśnić ich podwójny rozwój?
2. Wyjaśnij, dlaczego polskiemu *v* odpowiada w niektórych językach indoeuropejskich głoska *l* || *lʰ*?
3. Dlaczego wyrazy typu *kuć* pisze się przez *u* otwarte, mimo że wymienia się ono na *o* (*kować*)?
4. Dlaczego głoskę *j* nazywa się półsamogłoską? Jakie cechy fonetyczne łączą ją z samogłoskami?
5. Czy wyrazy *gra* i *igrać* pochodzą z tego samego źródła? Jeżeli tak, to skąd taki nietypowy przedrostek *i-*?
6. Wyjaśnij, skąd w wyrazie *izdebka* wzięło się *d*, skoro w formie podstawowej (*izba*) go nie ma.
7. Według etymologii ludowej wyraz *nieboszczyk* powstał na bazie apelatywów *niebo* i *strzykać*. A jaka jest rzeczywista geneza tego wyrazu?
8. Udowodnij, że *kojec* wywodzi się od rdzenia *kot-*.
9. Często słyszymy wyrażenie: *brak mi tchu*. Jak brzmi mianownik od ostatniego wyrazu? Wyjaśnij, w jaki sposób powstał supletywizm w odmianie tego słowa.
10. Dlaczego w gwarach zamiast form *bać się*, *stać* można usłyszeć formy: *bojąc*, *stojąc*?
11. Jak można wytłumaczyć różnicę pomiędzy wyrazami *radzca*, *rajca* i *radca*?
12. Wyjaśnij, dlaczego w języku polskim nie ma wyrazów rozpoczynających się samogłoskami *q-* i *y-*.
13. Jaka jest geneza współczesnego *u* niezgłoskotwórczego? Czy kontynuuje ono praindoeuropejskie *u*?
14. Jak jota oddziaływała na spółgłoski z nią sąsiadujące w okresie prasłowiańskim?
15. Wyjaśnij, w jaki sposób powstała w polszczyźnie głoska *f*. Kiedy to się stało?
16. Wyjaśnij, dlaczego w przymiotniku *serdeczny*, utworzonym od wyrazu *serce*, pojawia się głoska *d*?

ĆWICZENIA

1. Ustal podstawy słotwórcze podanych wyrazów. Zrekonstruuj postać prasłowiańską i przedstaw rozwój do czasów współczesnych:

zdrajca

(*kojec*) *kojca*

winowajca

(*ogrójec*) *ogrójca*

2. W prasłowiańszczyźnie niektóre grupy spółgłoskowe nie mogły istnieć. Wyjaśnij genezę współczesnych grup spółgłoskowych w wyrazach:

*ścienny, żeński,
miejski, wiejski,
męstwo, zwycięstwo*

3. Udowodnij, że w wyrazach *pewny* i *ufać* występuje ten sam prasłowiański rdzeń. Dokonaj rekonstrukcji tego rdzenia (możesz skorzystać ze słownika etymologicznego) i prześledź rozwój obu form.
4. Wśród podanych wyrazów podkreśl te, w których jota jest dziedzictwem prasłowiańskim. Jaka jest geneza joty w wyrazach, których nie wskazałeś?

umieją dwaj knieja
jabłko jasny czytają
pojadę wiejski kochającą
[p'iana] dalej ojciec

5. Omów upodobnienia, które zaszły w poniższych wyrazach. Które z nich są upodobnieniami martwymi?

<i>[ruk]</i> 'róg'	<i>[iasťšomp]</i> 'jastrzęb'
<i>[pocstava]</i> 'podstawa'	<i>[kaŋgur]</i> 'kangur'
<i>[tagže]</i> 'także'	<i>[tʃu]</i> 'twój'
<i>[pozytyvism]</i> 'pozytywizm'	<i>[poťšask]</i> 'potrzask'
<i>[šćasta]</i> 'z ciasta'	<i>[džazga]</i> 'drzazga'
<i>[čšaskač]</i> 'trzaskać'	<i>[vjat]</i> 'wiatr'

6. Dokonaj analizy słowotwórczej poniższych przymiotników. Jakimi sufiksami zostały utworzone? Od jakich podstaw? Do jakiego rodzaju uproszczeń w nich doszło?

<i>żałosny</i>	<i>radosny</i>
<i>żałośliwy</i>	<i>szczęśliwy</i>

7. Omów pochodzenie poniższych nazw własnych. Ustal, od jakich apelatywów i jakimi przyrostkami zostały utworzone. Spróbuj wykonać prasłowiańskie rekonstrukcje tych nazw:

<i>Gniezno</i>	<i>Łęcka</i>
<i>Bogacki</i>	<i>Zamojski</i>

8. W podanych wyrazach wskaź morfemy rdzenne i sufiksy. Omów zjawiska, które zaszły na granicy morfemów:

bracki
sąsiedzki
bieszczadzki

9. Przyjrzyj się poniższym rzeczownikom i utworzonym od nich przymiotnikom:

Przemysł – przemyski

Paryż – paryski

papież – papieski

mąż – męstwo

Wyjaśnij, dlaczego w derywatach zanikają niektóre głoski obecne w podstawach słowotwórczych?

10. Odmień przez osoby czasownik *iść* w czasie przeszłym w rodzaju męskim. Wyjaśnij, skąd wzięła się różnica w tematach liczby pojedynczej i mnogiej.

PRACA Z TEKSTEM

1. Z podanego tekstu wypisz zmiękczone grupy spółgłoskowe i ustal ich genezę:

W gąszczu sosen stała już ciemność jak czarny marmur, którą kiedy niekiedy niby złota żyłka przecinał lecący robaczek świętojański. Wzrok ich spostrzegał te złote nici i omijając świadomość, umieszczał piękny ich półblask na wieczne czasy w pamięci jak drogocenny skarb życia.

S. Żeromski, *Ludzie bezdomni*

2. Mikołaj Rej w utworze *Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego* pisał:

A nędzna śmierć tuż za nim zawsze dylbie snadnie;

Ani czasu ni kształtu żaden jej nie zgadnie.

Która i pośrzod lata kiedy chce zamrozi,

Bo szpetnie tą szczerbatą kosą wszytkim grozi.

Objaśnij genezę podkreślonych wyrazów. Jakie zmiany zaszły w nich do czasów współczesnych?

3. Przeanalizuj wyróżnione w tekście *Psalterza floriańskiego* (ChS: 52) wyrazy. Dokonaj rekonstrukcji prasłowiańskich i opisz ich rozwój do czasów współczesnych:

Gospozin oprawia mie, a niczs mi nie dostanie; na mieście pastwy tamo mie postawił [...]

Bo acz bych chodził pośrzod cienia śmierci, nie będę się bać zła, bo ty se mną jeś [...]

Ugotował jeś w obeźrzeniu mojem stoł przeciwu tym, již mącą mie.

4. Przeczytaj fragmenty tekstów staropolskich:

Błogostawiony mąż, jenż pwa w cię [PF; ChS: 54]

Bo w mię pwał, zbawię ji; zaszczycę ji, bo poznał jimię moje [PF; ChS: 55]

Awiem, prawi, pwacie w moc Boga waszego, wadzący się z mocą krola mocniejszego [KŚ; ChS: 89]

Zastanów się, co oznacza podkreślony wyraz. Spróbuj – porównując go z formą współczesną – dokonać rekonstrukcji prasłowiańskiej i przedstaw rozwój tego wyrazu. Sprawdź objaśnienia tej formy w słownikach etymologicznych.

5. Przeczytaj podany poniżej fragment wiersza Leopolda Staffa *Deszcz jesienny*:

*O szyby deszcz dzwoni, deszcz dzwoni jesienny
I pluszcze jednaki, miarowy, niezmienny,
Dżdżu krople padają i tłuką w me okno...
Jęk szklany... płacz szklany... a szyby w mgłę mokną
I światła szarego blask sączy się senny...
O szyby deszcz dzwoni, deszcz dzwoni jesienny...*

Wyjaśnij, dlaczego poeta używa formy *dżdżu* zamiast *deszczu*? Jaka jest geneza obu form? Przedstaw ich rozwój.

6. Z podanego tekstu wypisz wyrazy, w których:

- doszło do palatalizacji grupy spółgłoskowej przez samogłoski przednie,
- doszło do palatalizacji grupy spółgłoskowej przez jotę,
- doszło do uproszczenia grupy spółgłoskowej,
- doszło do dysymilacji,
- na skutek uproszczeń powstał węzeł morfologiczny.

Częściej niż do Bydgoszczy jeżdżę z ojcem do Chrzęszczyc. W starym dworzyszczu – gnieździe Łęczyckich – schody okrutnie trzeszczą, ale podłogi wzorowo błyszczą. W każdą środę przyjeżdża tam rajca Marudecki z żoną i gromadką wrzeszczących pacholat, które radośnie piszczą, kiedy się je głaszczę po główkach. Wuj przyrządza wówczas przepyszny móździek po szwedzku (aż wszyscy młaszczą). Słychać tu prawdziwie wiejskie odgłosy: suche liście chrzęszczą pod stopami, ptaki kwilą w gnieździe, wiatr świszczę, a w sąsiedztwie skomlą psy.

7. Z podanego tekstu z Żywiecczyzny wypisz wyrazy, w których występują spółgłoski protetyczne. Przeanalizuj, przed jakimi samogłoskami się one pojawiają.

Dzieci kciały jiś spać. Jo dziecik wzięła dwoje, zanięła do drugij jizby, ułożyła do spanio w łusku ji wruciłak się ku chłtopu mojemu i ku somsiadowi do kuchni ji dali my łopowiadali. Pło głodzinie dzieci sie mi łobudzili ji płostak do nik, ległak w łusku kłole dzieci ji łusnetak, a chłtop muj ji somsiot łopowiadali dali sfoje jakieś tam mowy.

Urbańczyk 1962: 84⁸¹

⁸¹ Tekst podano w pisowni uproszczonej.

III.4. KONSONANTYZM – POWTÓRZENIE

CO POWINIEN WIEDZIEĆ NAUCZYCIEL JASIA DOCIEKLIWEGO

1. Wczesnopraslaviański system konsonantyczny

Z języka praindoeuropejskiego praslaviańszczyzna odziedziczyła zasób twardych fonemów spółgłoskowych, w skład którego wchodziły spółgłoski zwarte: *p, b, t, d, k, g*, spółgłoski szczelinowe: *s, z, x*, półotwarte: *m, n, r, l* oraz głoski będące wynikiem ewolucji fonemów indoeuropejskich: *j, ω > v*.

W tym okresie spółgłoski miękkie, wymawiane wyłącznie przed samogłoskami przednimi, były wariantami pozycyjnymi fonemów twardych (por. wykres w *Dodatku*).

2. Zmiany w systemie spółgłoskowym na gruncie języka praslaviańskiego

W okresie trwania wspólnoty praslaviańskiej powstały nowe głoski miękkie. Są one rezultatem procesów palatalizacyjnych, które objęły spółgłoski tylnojęzykowe stojące przed, a w niektórych wypadkach także po samogłoskach przednich (pierwsza, druga i trzecia palatalizacja praslaviańska). Bardzo silne działanie miękczące miała ponadto jota, która była niejako wchłaniana przez nową spółgłoskę palatalną.

Nowo powstałe spółgłoski miękkie miały różny status fonologiczny i były różnie artykułowane. Były wśród nich:

1. warianty pozycyjne spółgłosek twardych (jeśli spółgłoski znajdowały się przed samogłoskami przednimi): wargowe – $p^{[d]}$, $b^{[d]}$, $v^{[d]}$, $m^{[d]}$ oraz przedniojęzykowe – $t^{[j]}$, $d^{[j]}$, $s^{[j]}$, $z^{[j]}$, $n^{[j]}$, $r^{[j]}$, $l^{[j]}$;
2. spółgłoski palatalne o podwójnym miejscu artykulacji (palatalność jest dodatkowym ruchem artykulacyjnym; zbliżenie środka języka do palatum modyfikuje artykulację podstawową – wargową, zębową lub dziąsłową): $p' \leq *pj$, $b' \leq *bj$, $v' \leq *vj$, $m' \leq *mj$, $\acute{s}, \acute{\acute{s}}, \acute{z}, \acute{\acute{z}}, \acute{c}, \acute{\acute{c}}, \acute{z}, c', r' \leq *rj$, $l' \leq *lj$;
3. palatalne o jednym miejscu artykulacji: $\acute{n} < *nj$.

W efekcie tych zmian system spółgłoskowy znacznie się wzbogacił (por. wykres w *Dodatku*).

3. Zmiany w systemie spółgłoskowym na gruncie języka polskiego

3.1. Okres staropolski

W okresie staropolskim w systemie konsonantycznym zaszły zarówno zmiany jakościowe, jak i ilościowe. Najważniejsze z nich to:

- powstanie fonemów p' , b' , m' , v' , r' , l' , $ń$ (wcześniej były to warianty pozycyjne spółgłosek twardych);
- powstanie głosek f, f' ;
- powstanie głoski $ł$ (przedniojęzykowo-zębowej, wywodzącej się z twardego $*l$);
- powstanie i rozwój głoski $r' \geq \check{r}$;
- powstanie i rozwój głosek $t' \geq \acute{c}$, $d' \geq \acute{z}$, $s' \geq \acute{s}$, $z' \geq \acute{z}$;
- fonologizacja głoski \check{z} ⁸².

W tym okresie rozpoczyna się polska palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych, w wyniku której powstaną głoski k' , g' , a także proces dyspalatalizacji spółgłosek, który doprowadzi do przekształceń $\acute{s} \geq \check{s}$, $\acute{z} \geq \check{z}$, $\acute{c} \geq \check{c}$, $\acute{z} \geq \check{z}$, $c' \geq c$, $z' \geq z$.

3.2. Okres średniopolski

Zmiany zachodzące w okresie średniopolskim miały przede wszystkim charakter jakościowy:

- uszczelinowienie rz ;
- zakończenie procesu twardnienia spółgłosek miękkich: $\acute{s} \geq \check{s}$, $\acute{z} \geq \check{z}$, $\acute{c} \geq \check{c}$, $\acute{z} \geq \check{z}$, $c' \geq c$, $z' \geq z$ (współcześnie są one nazywane funkcjonalnie miękkimi);
- utrata miękkości l' i powstanie trójczłonowej opozycji $ł : l : l'$;
- zmiana artykulacji $ł$ z przedniojęzykowo-zębowej na półotwartą (u niezgłoskotwórcze w XVII w. rozpowszechnia się na całym obszarze językowym (Walczak 1999: 137);
- utrata miękkości wargowych w wygłosie i w śródgłosie (rozpoczęta po zaniku jeroń miękkich).

Do najważniejszych zmian ilościowych należy zaliczyć:

- pojawienie się głoski y jako wariantu kombinatorycznego głoski x ⁸³;
- powstanie głosek k' , g' ;
- utożsamienie rz i \acute{z} (frykatywna głoska \check{r} przekształciła się w szczelinową).

⁸² Głoska \check{z} istniała w okresie przedpolskim jako składnik grupy spółgłoskowej, jednak – jak twierdzi Stieber – status fonemu zyskała dopiero w XV w. – wcześniej nie różnicowała znaczenia wyrazów, a zatem nie miała funkcji dystynktywnych (Stieber 1966: 64).

⁸³ Dźwięczny odpowiednik głoski x pojawił się w okresie staropolskim wraz z zapożyczeniami z języka czeskiego, ukraińskiego i białoruskiego, np. *hardy*, stp. *gardy*, *hańba*, stp. *gańba*, *hotota*, stp. *gotota*. Szczególnie w języku Polaków na Kresach Wschodnich, gdzie zyskał nawet status samodzielnego fonemu. W dobie nowopolskiej stopniowo zanikła wymowa dźwięcznego h – w polszczyźnie literackiej nigdy nie uzyskało ono statusu fonemu.

3.3. Okres nowopolski

System spółgłoskowy w dobie nowopolskiej jest już w zasadzie uformowany. Najważniejsze zmiany, które się w tym okresie dokonały, to powstanie nowych spółgłosek półpalatalnych: *t'*, *d'*, *s'*, *z'*, *c'*, *dz'*, *r'*, które trafiły do polszczyzny wraz z zapożyczeniami (*diament*, *sinus*, *Azja*, *ring*) oraz przekształcenie artykulacji przedniojęzykowo-zębowej *t* w półotwartą *u*. Zasób spółgłosek z tego okresu jest przedstawiony w *Dodatku*.

ODSYŁACZE DO PODRĘCZNIKÓW I OPRACOWAŃ

Dług.Dub. II.13–14

Kl.Urb.Le. §67

Koneczna 1965: 196–200

Walczak 1999: 79–87, 135–138, 231–237

PYTANIA

1. Wyjaśnij, jaka jest reguła ortograficzna dotycząca pisowni wyrazów przez *ż*. Jaka jest geneza tej reguły?
2. Wyjaśnij, dlaczego przez rz piszemy to ‘żet’, które wymienia się na *r*. Podaj przykłady wyrazów, w których taka alternacja zachodzi.
3. Wyjaśnij, dlaczego współczesne polskie *k* alternuje raz z *c* (np. *ręka* : *ręce*), a raz z *cz* (np. *ręka* : *ręcznik*).
4. Dlaczego współczesne polskie *g* alternuje raz z *ż* (np. *droga* : *przydrożny*), a raz z *dz* (np. *droga* : *przydrodze*)?
5. Zmiękczoneму *k* w języku polskim odpowiadają głoski: *cz*, *c* i *k'*. Dlaczego tak się dzieje?
6. Opisz, jak doszło do powstania *rz*. Dlaczego dziś jest ono wymawiane w języku ogólnopolskim tak samo jak *ż*?
7. Zmięczonemu *g* w języku polskim odpowiadają głoski: *ż*, *dz* i *g'*. Jak do tego doszło?
8. Wiadomo, że przez *o* z kreską piszemy to [u], które wymienia się na *o*, ponieważ $ó \leq o$. A dlaczego przez *o* z kreską piszemy [u], które wymienia się na *e*?
9. Omów przyczyny zaniku samogłosek scieżnionych w języku polskim. Czy wszystkie zanikły w tym samym okresie?
10. Dlaczego w języku polskim spółgłoski dźwiękowe mają różne oznaczenia, np. raz za pomocą dwuznaków (*rz*, *sz*), a innym razem za pomocą znaków diakrytycznych (np. *ż*)?

-
11. Gwary często przechowują stan dawniejszy języka. Podaj kilka przykładów rozwoju fonetycznego potwierdzających to stanowisko.
 12. Wyjaśnij, jaka jest zależność pomiędzy wyrazami *gotysz* i *hołysz*, *gotota* i *hołota*.
 13. Omów pochodzenie głosek funkcjonalnie miękkich w języku polskim. W efekcie przekształcenia jakich głosek powstały? Kiedy i w rezultacie jakich procesów to nastąpiło?
 14. Czy głoski *t'*, *d'* są alternantami twardych *t* i *d*? Podaj przykłady uzasadniające twoje stanowisko.
 15. Jan Kochanowski pisał: *Serce roście patrząc na te czasy*. Jak podkreślona forma brzmi współcześnie? Jakie zmiany w niej zaszły?
 16. Wyjaśnij, dlaczego zmiękczonego grupa *zd* przekształca się w *źdź* lub *źdz* (*gniazdo* : *gnieźdźę*, *gnieździć*). Od czego to zależy?
 17. Wyjaśnij, dlaczego zmiękczonego grupa *st* raz przekształca się w *szcz*, a innym razem w *śc* (*czysty* : *czyszczę*, *czyścić*).

ĆWICZENIA

-
1. Przedstaw rozwój podanych prasłowiańskich form. Jakie zjawiska fonetyczne zaszły w każdej z nich?

<i>*bogъskъjъ</i>	<i>*bogъstwo</i>
<i>*ludъskъjъ</i>	<i>*zavadъskъjъ</i>
 2. Z podanych grup wyrazowych wypisz oboczności tematyczne i wyjaśnij ich genezę (tzn. napisz, jakie procesy fonetyczne przyczyniły się do ich powstania):
 - a) *bóg* : *boże!* : stp. *o bodze* : *bożek* : stp. *ci bodzy* : *bogi* : *boży*
 - b) *grzech* : stp. *w grzesze* : *grzesznica* : *grzeszę* : stp. *ci grzeszy* : *grzeszyć* : *grzeszek*
 - c) *wrzask* : *wrzeszczę* : stp. *o wrzasce* : *wraski* : stp. *ci wrzascy* : *wrzeszczysz* : *rozwrzeszczany*
 3. Ustal, dzięki jakim procesom powstały poniższe formy:
 - a) *zdrajca*, *ojciec*
 - b) *pośród*, *źródło*
 - c) *kwiecień*, *grudzień*
 - d) *niebieski*, *boski*

Jak wyglądała ich postać prasłowiańska? A jak one mogły brzmieć w epoce staropolskiej?

4. Dokonaj rekonstrukcji podanych wyrazów. Ustal genezę spółgłosek miękkich i funkcjonalnie miękkich:

niedźwiedź (od psł. *med-)

deszcz (por. *dżdżu*)

żonka

rajca (*miejski*)

ogrodzenie

5. Przyjrzyj się poniższym formom. Wyjaśnij, dlaczego przed formantem *-ony* występuje spółgłoska funkcjonalnie miękka? Dokonaj rekonstrukcji tych form.

rodzony *opuszczony*

kuszony *czyszczony*

kiszony *uduszony*

6. Porównaj pary wyrazów:

buk – bóg *lud – lód*

może – morze *każe – karze*

Dlaczego ich pisownia jest odmienna? Wyjaśnij, jaka jest geneza liter: *u, ó, ż, rz*.

7. Ustal pochodzenie grupy *szcz* w podanych wyrazach:

puszcza *czyszczyć*

klaszczę *goszczę*

maszczę *trzeszczyć*

8. Ustal pochodzenie grupy *żdź* w podanych wyrazach:

gwiżdżę *jeżdżę*

gnieżdżę *miażdżę*

móżdżek *różdżka*

9. Ustal, od jakich staropolskich imion osobowych zostały utworzone podane niżej nazwy miejscowe (w razie potrzeby możesz sobie pomóc *Słownikiem staropolskich nazw osobowych*, red. W. Taszycki). Jakim formantem utworzono te nazwy dzierżawcze? Jakie zmiany wywołał ten formant w tematach nazw miejscowości?

Radogoszcz *Małogoszcz*

Bydgoszcz *Poznań*

Bytom *Przemysł*

10. Spróbuj ustalić etymologię współczesnych nazwisk polskich:

Gwiżdż *Piszc*

Dróżdż *Liszc*

Możdżeń *Goszc*

PRACA Z TEKSTEM

1. Z podanego tekstu wypisz, a następnie dokonaj rekonstrukcji prasłowiańskiej form, w których występują spółgłoski funkcjonalnie miękkie:

Naprzód był bóg nocy i burzy, czarny batwan bez oczu, przed którym skakali nadzy i umazani krwią. Potem w czasach republiki było wielu bogów z żonami, dziećmi, trzeszczącymi łózkami i bezpiecznie eksplodującym piorunem. W końcu już tylko zabobonni neurastenicy nosili w kieszeni mały posążek z soli, przedstawiający boga ironii. Nie było wówczas większego boga.

Wtedy przyszedli barbarzyńcy. Oni też bardzo cenili bożka ironii. Tłukli go obcasami i wsypywali do potraw.

Z. Herbert, *Z mitologii*

2. W podanym tekście znajdź wyrazy, w których zaszły następujące zjawiska:

- pierwsza palatalizacja prasłowiańska,
- druga palatalizacja prasłowiańska,
- trzecia palatalizacja prasłowiańska,
- czwarta palatalizacja (polska),
- jotacyzacja,
- zmięczenie spółgłosek zębowych przez samogłoski przednie (w wyniku czego powstały głoski palatalne),
- depalatalizacja,
- dysymilacja grupy spółgłoskowej.

Błogostawiony mąż, jen jest nie szedł po radzie niemiłościwych i na drodze grzesznych nie stał jest, i na stolcu nagłego spadnienia nie siedział jest.

Ale w zakonie Bożem wola jego i w zakonie będzie myśleć we dnie i w nocy. [...]

Sława Oćcu i Synowi, i Świętemu Duchu.

Jako była z początką i ninie, i wżda, i na wieki wiekom.

Psalterz, floriański, ChS: 52

3. Wypisz z poniższego tekstu wyrazy, w których zaszły ciekawe zjawiska fonetyczne. Omów rozwój tych wyrazów.

Deszcz ciągle padał na ciemne miasto i z cichym szmerem sływał po szybach. Gdzieś blisko przeleciał samolot [...]. Było ciemno, przez zasłonkę na oszklonych drzwiach przenikała tylko wąska smużka światła z sąsiedniego pokoju. Słychać było, jak mamusia przewraca kartki książki i szeleści papierami.

M. Musierowicz, *Opium w rosole*

4. Przeprowadź analizę konsonantyczną tekstów:

- a) *Wysłuchaj, Boże, modłę moję, gdy proszę; od bojaźni nieprzyjaciela wytargni duszę moję. [...]*

*Zamęcili sie wszyscy, co je widzieli, i bał sie wszelki człowiek.
I zjawili działa Boża, i uczynki jego urozumieli.
Wiesielić sie będzie prawy w Bodze i pwać będzie weń, i chwaleni będą
wszyscy prawego serca.*

Psalterz puławski, ChS: 73

- b) *To mówiąc dziewczka więcej nie czeka,
Wieniec włożyła na skronie
I pożegnawszy strzelca z daleka,
Na zwykłe uchodzi błonie.*

*Próżno się za nią strzelec pomyka,
Rączył wybiegom nie sprostał,
Znikła jak lekki powiew wietrzyka,
A on sam jeden pozostał.*

*Sam został, dziką powraca drogą,
Ziemia uchyla się grząska,
Cisza wokół, tylko pod nogą
Zwiędła szeleszcze gałązka.*

A. Mickiewicz, Świtezianka

- c) *Tak się dziewczyna z kochankiem pieści,
Bieży za nim, krzyczy, pada;
Na ten upadek, na głos boleści,
Skupia się ludzi gromada.*

*„Mówcie pacierze! — krzyczy prostota —
Tu jego dusza być musi.
Jasio być musi przy swej Karusi,
On ją kochał za żywota!”*

*I ja to słyszę, i ja tak wierzę,
Płaczę i mówię pacierze.
„Słuchaj, dziewczeczko!” — krzyknie śród zgiełku
Starzec i na lud zawoła —
„Ufajcie memu oku i szkiełku,
Nic tu nie widzę dokoła [...].”*

A. Mickiewicz, Romantyczność

- d) *Nad rzeczką opadał krzaczka
mieszkała Kaczka Dziwaczka
Lecz zamiast trzymać się rzeczki
robiła piesze wycieczki*

*Raz poszła więc do fryzjera
poproszę o kilo sera
Tuż obok była apteka
poproszę mleka pięć deka*

*Z apteki poszła do praczki
kupować pocztowe znaczki
Zjadając tasiemkę starą
mówiła, że to makaron...*

J. Brzechwa, *Kaczka Dziwaczka*

INDEKS

REKONSTRUKCJI PRASŁOWIAŃSKICH

Przedstawiony słownik nie jest słownikiem naukowym. Zawiera wyłącznie wyrazy występujące w podręczniku, zarówno w części teoretycznej, jak i w ćwiczeniach i zadaniach. Nie zawiera natomiast wyrazów znajdujących się w tekstach do analizy.

W założeniu auterek jest to pomoc przy samodzielnym wykonywaniu ćwiczeń i zadań. Wszystkie wyrazy podane są w formach podstawowych: rzeczowniki w mianowniku liczby pojedynczej, przymiotniki w mianowniku liczby pojedynczej rodzaju męskiego, natomiast czasowniki – w bezokoliczniku i w formie pierwszej osoby liczby pojedynczej czasu teraźniejszego.

Z oczywistych względów nie podajemy rekonstrukcji wyrazów, które powstały dopiero na gruncie polskim oraz zapożyczeń. Żeby pokazać procesy jotacyzacji i palatalizacji prasłowiańskich, podajemy formy możliwie najstarsze.

W zasadzie nie rekonstruujemy derywatów, jednak ze względów dydaktycznych (chęć pokazania mechanizmów zjawisk fonetycznych) podajemy prefiksy i sufiksy tworzące derywaty słowotwórcze. Zamieszczamy pełne rekonstrukcje jedynie tych form pochodnych, które stanowią osobne hasła i są rekonstruowane w *Słowniku etymologicznym W. Borysia*. Przy formach powstałych w wyniku derywacji wstecznej (np. rzeczowniki bezprzyrostkowe od czasowników) podajemy rekonstrukcję i formę, od której derywat pochodzi.

W uzasadnionych przypadkach, aby pokazać procesy fonetyczne zachodzące na gruncie prasłowiańskim, podajemy dwie formy: starszą i nowszą (np. formy sprzed palatalizacji i po niej), i wówczas postać wcześniejszą opatrujemy dwiema gwiazdkami; podobnie oznaczamy rdzenie indoeuropejskie.

A

albo, stp. *alibo* ≤ **alibo*

B

baba ≤ **baba*

babka – zob. *baba*, z suf. **-ьka*

bać, *boję* (*się*) ≤ **bojati*, **bojō* (*sę*)

bajka ≤ **bajьka*

bardzo, stp. *barzo* ≤ **byzo*

bark ≤ **byrkъ*

barszcz ≤ **byrščь*

bawić, *bawię* ≤ **baviti*, **bavjō*

bąk ≤ **bъkъ*

beczka ≤ **bьčьka*

bez ≤ **bьzъ* ('roślina, krzew')

bez ≤ **bezъ* (przyimek, wtórnie pref. *bez-*)

bezkrólewie – zob. *król*, z pref. **bezъ*

i suf. **-ev-ьje*

biada ≤ *bēda
białko, zob. *biały*, z suf. *-uko
biały ≤ *bělъ, z zaim. *jb
bić, *bije* ≤ *biti, *bъjō
biec, *biegnę*, stp. *biegę* ≤ *bēgti, *bēgō
bieda ≤ *bēda
biedny, zob. *bieda*, z suf. *-ьnъ, z zaim. *jb
bieg ≤ *bēgъ, rzecz. od czas. *biec*
biegać ≤ *bēgati, *bēgajō, od czas. *biec*
bielić, *bielę* – zob. *biały*, z suf. *-iti
biernik – zob. *brać*, z form. *-ьn-ikъ
bierny – zob. *brać*, z form. *-ьnъ, z zaim. *jb
bies ≤ *bēsъ
biodro ≤ *bedro
bliźni ≤ *blizъnъ, z zaim. *jb
blażen ≤ *blazъnъ (pierw. przym. ‘głupi, obłąkany’), od tego *blażnić*, *blażnować*
błogi ≤ *bolgъ, z zaim. *jb
błona ≤ *bolna
błyskać, *błyszczyć* ≤ *bliskati, *bliskjō
bogactwo – zob. *bogaty*, z suf. *-ьstvo
bogaty ≤ *bogatъ, z zaim. *jb
bok ≤ *bokъ
boski, stp. *bożski* – zob. *bóg*, z suf. *-ьskъ, z zaim. *jb
bożek – zob. *bóg*, z suf. *-ьkъ
bóg ≤ *bogъ (pierw. w znaczeniu ‘szczęście, bogactwo’, później ‘bóstwo’)
bój ≤ *bojъ (‘walka’)
bóstwo ≤ *bóźstwo* – zob. *bóg* z suf. *-ьstvo
bóść, *bodę* ≤ *bosti, *bodō
bracia ≤ *bratъja ≤ **bratrъja (od rzecz. *brat*)
bracki – zob. *brat*, z suf. *-ьskъ, z zaim. *jb
bractwo – zob. *brat*, z suf. *-ьstvo
brać, *biorę* ≤ *bъrati, *berō
brama – zob. *brona* (a pod wpływem j. czes.)
brat ≤ *bratrъ (por. *braterski*)
brew ≤ *brъvъ (w psł. był to biernik, forma M.: *bry)

broczyć ≤ *brotiti, *brotjō (od rzecz. *brotъ ‘czerwony barwnik, marzanna’; cz zamiast é pod wpływem j. ukr.)
brodzić, *brodzą* ≤ *broditi, *brodjō
brona ≤ *borna
bronić, *bronię* ≤ *borniti, *bornjō
bród ≤ *brodъ (recz. od czas. *bresti ‘brnąć’)
brzeg ≤ *bergъ
brzemię ≤ *bermę
brzezina, zob. *brzoza*, z suf. *-ina
brzoza ≤ *berza
brzoźka – zob. *brzoza*, z suf. *-ьka
brzuch ≤ *brъuxъ ≤ **brjuxo
brzuszny – zob. *brzuch*, z suf. *-ьnъ, z zaim. *jb
brzytwa ≤ *britva
brzytewka – zob. *brzytwa*, z suf. *-ьka
być, *jestem*, stp. *jeśm* ≤ *byti, *jesmъ ≤ **esmъ (czas. nieregularny: 2. os.: *jestes*, stp. *jeś* ≤ *jesi ≤ **esi, 3. os.: *jest*, stp. *jeśc* ≤ *jestъ ≤ **estъ)

C

cena ≤ *cēna ≤ **kēna
cesarski – zob. *cesarz*, z suf. *-ьskъ, z zaim. *jb
cesarz ≤ *cēsarъ ≤ **kēsarъ (poż. z goc. *kaisar* i rom. *caesar*)
chełm ≤ *xļmъ (‘wzgórze’)
chełpić, *chełpię* (*się*) ≤ *xļpiti, *xļpjō (*sę*)
chęć ≤ zach.sł. *xotъ ≤ psł *xotъ; por. *chuć*
chleb ≤ *xlēbъ
chłop ≤ *xolpъ
chłopczyk – zob. *chłop*, z suf. *-ьkikъ
chłopic – zob. *chłop*, z suf. *-ьkъ
chłód ≤ *xoldъ
chodzić, *chodzę* ≤ *xoditi, *xodjō
chromy ≤ *xromъ, z zaim. *jb
chrzan ≤ *xrēnъ
chuć ≤ *xotъ (w j. pol. zapożyczone z czes., wobec formy zach.sł. *xotъ*, por. *chęć*)
chwata ≤ *xvala
chytry ≤ *xytъ, z zaim. *jb

ciato ≤ *tělo
ciasny ≤ *těsnъ, z zaim. *jъ
ciasto ≤ *těsto
ciąg ≤ *tęgъ (rzecz. od czas. *ciągać*)
ciągać, ciągam ≤ *tęgati, *tęgajō
cichy ≤ *tixъ, z zaim. *jъ
ciec, cieknę, dawn. *ciekę* ≤ *tekti, *tekō
cielę ≤ *telę
ciemny ≤ *tьmьnъ, z zaim. *jъ, por. też *ćma*
ciemnica – zob. *ciemny*, z suf. *-ica ≤
 *-ika
ciemność – zob. *ciemny*, z suf. *-ostъ
cień ≤ *těnъ
cierń ≤ *trъnъ
cierpieć, cierpię ≤ *trъpěti, *trъpjō
cieśla ≤ *teslja
ciosać, ciosam, dawn. *cioszę* ≤ *tesati,
 *tesjō
co ≤ *čьso ≤ **čьto
cudzy ≤ *tjudjъ, z zaim. *jъ
czapla ≤ *čapl'a ≤ *čarpja
czarny ≤ *čьrnъ, z zaim. *jъ ≤ **kьrnъ
czas ≤ *časъ ≤ **česъ ≤ **kěso
czcić, czczę ≤ *čьstiti, *čьstjō
czciciel – zob. *część*, z suf. *-itelъ
czereda – zob. *trzoda* (wpływ wsch.sł.
 pełnogłosu)
czerecha ≤ *čermъxa
czerep ≤ *čerpъ ≤ **kerpō
 (wpływ j. wsch.sł.; por. *czop*)
czereśnia ≤ *čeršъnja (wpływ wsch.sł.
 pełnogłosu, por. gwarowe *trześnia*)
czernica – zob. *czarny*, z suf. *-ika
czernić, czernię ≤ *čьrъniti, *čьrъnjō
 (od rzecz. *czarny*)
czerstwy ≤ *čьrъstъnъ z zaim. *jъ ≤ **kьrъt-
 (pierw. 'świeży, chłodny, rzeński,
 prędkie')
czesać, czeszę ≤ *česati, *češō
część ≤ *čьstъ ≤ **kit-
częstować, stp. *częstować*, *częstuję* ≤
 *čьstovati, *čьstujō (czas. od rzecz.
część)
część ≤ *čęstъ
człōn ≤ *čelnъ ≤ **kelnъ
człowiek ≤ *čьlověkъ, pierw. **čelověkъ

czoto ≤ *čelo ≤ **kelo
czotowy – zob. *czoto*, z suf. *-ovъ, z zaim.
 *jъ
czop ≤ *čerpъ ≤ **kerpō-o- (por. *czerep*)
czólno ≤ *čl'ъnъ ≤ **kiln-
czwarty ≤ *četvьrъtъ, z zaim. *jъ
czyj ≤ *čьjъ
czysty ≤ *čistъ, z zaim. *jъ
czyszczony – zob. *czyścić*, z suf. *-enъ,
 z zaim. *jъ
czyścić, czyszczę ≤ *čistiti, *čistjō
czytać, czytam ≤ *čitati, *čitajō
czytelny, stp. *czycielny* – zob. *czytać* z suf.
 *-el-ъnъ, z zaim. *jъ (twarde *t* pod
 wpływem j. czes.)
ćma ≤ *tьma ('ciemność')

D

dać, dam ≤ *dati, *damъ
dalej || *dale* ≤ *dalje
darcie ≤ *dъr'tьje
darń ≤ *dъr'ъnъ || *dъr'no || *dъr'ъnъ
 (od formy imiesłowu czas. *drzeć*:
 *dъr'ъnъ 'darty')
dąb ≤ *dъbъ
dech, D. *tchu* ≤ *dъxъ, D. *dъxa
deska, stp. *cka* ≤ *dъska
deszcz, D. *dźdžu* ≤ *dъžjъ ≤ **dъzdjъ;
 D. *dъzdj-a (np. we frazie: *czekać jak*
kania dźdžu)
dłōń ≤ *dolnъ
dług ≤ *dlъgъ (pierw. 'pożyczka')
długi ≤ *dl'ъgъ, z zaim. *jъ
dobry ≤ *dobrъ, z zaim. *jъ
dolny ≤ *dolъnъ, z zaim. *jъ
dōł ≤ *dolъ
dom ≤ *domъ
domek – zob. *dom*, z suf. -ъkъ
drobić, drobię ≤ *drobiti, *drobjō
droga ≤ *dorga
drogi ≤ *dorgъ, z zaim. *jъ
drozd ≤ *drozdъ
dróżka – zob. *droga*, z suf. *-ьka
drwa ≤ *drъva (pierw. lp. – rzeczownik
 zbiorowy, wtórnie lp. *drъvo, a daw-
 na postać stała się lm.)

drzeć, drę ≤ *derti, *dbrq
drzemać, drzemię ≤ *drēmati, *drēmjo
drzewo ≤ *derwo
duch ≤ *duxъ
duchowy – zob. *duch*, z suf. *-ovъ, z zaim. *jъ
dusić, duszę ≤ *dušiti, *dušq ≤ **duxiti, **duxjo
dusza ≤ *duxja
duszek – zob. *duch*, z suf. *-ьkъ
duszny ≤ *duxъnъ, z zaim. *jъ
duży ≤ *dužъ, z zaim. *jъ ≤ **dugъ,
dwaj || *dwa* ≤ *dъva
dziad ≤ *dēdъ
dziadek – zob. *dziad*, z suf. *-ьkъ
dział ≤ *dělъ
działo ≤ *dēlo
dzieci ≤ *dēti (wtórna forma od *dětъ* – rzecz. zbior.)
dziecię ≤ *dētę (od pluralnego: *dzieci*)
dzieciątko – zob. *dziecię*, z suf. *-ьko
dziedzic ≤ *dēditjъ
dziedzictwo – zob. *dziedzic*, z suf. *-ьstvo
dziedzina ≤ *dēdina, por. *dziad*
dzieło ≤ *dēlo
dzień ≤ *dъnъ
dziwica ≤ *dēvika
dzionek – zob. *dzień*, z suf. *-ьkъ
dzisiaj || *dziś*, stp. *dziś* ≤ *dъnъsъ
dziupla ≤ *dupja
dzwon ≤ *zvонъ

G

gałązka – zob. *gałąź*, z suf. *-ьka
gałąź ≤ *galqъ
garb ≤ *grbъ
garbaty ≤ *grbatъ, z zaim. *jъ
gardetko, zob. *gardło*, z suf. *-ьko
gardło ≤ *grdlo
garnek ≤ *grъnъkъ
gąska – zob. *gęś*, z suf. *-ьka
gęsty ≤ *gqstъ, z zaim. *jъ
gęś ≤ *gqsъ
giąć, gnę ≤ *gъnqti, *gъnq ≤ **gъbnqti, **gъbnq
gibki ≤ *gybъkъ, z zaim. *jъ

gierz ≤ *grъzъ
ginąć ≤ *gynqti ≤ **gybnqti (por. *gibki*)
głąb ≤ *glqбъ
głodny ≤ *goldъnъ, z zaim. *jъ
głośny ≤ *golsъnъ, z zaim. *jъ
głowa ≤ *golva
głód ≤ *goldъ
główka – zob. *głowa*, z suf. *-ьka
głuchy ≤ *gluxъ, z zaim. *jъ
głuszyć, głuszę ≤ *glušiti, *glušjo
gniazdo ≤ *gnēzdo
gnieść, gniotę ≤ *gnesti, *gnetq
Gniezno – zob. *gniazdo*, z suf. *-ьno
gnieżdzić, gnieżdżę ≤ *gnēzditi, *gnēzdjo
gotąb ≤ *golqбъ
gotota || *hołota* ≤ *golota
goty ≤ *golъ, z zaim. *jъ
gorzki ≤ *gorъkъ, z zaim. *jъ
gościć, goszczę ≤ *gostiti, *gostjo
gość ≤ *gostъ
góra ≤ *gora
grać || *igrać, gram* || *igram* ≤ *jъgrati, *jъgrajq
grobla ≤ *grobja
groch ≤ *gorxъ
grodzieć, grodzę ≤ *gorditi, *gordjo
grom ≤ *gromъ
gronostaj ≤ *gornostajъ
groszek – zob. *groch*, z suf. *-ьkъ
grób ≤ *grobъ
gród ≤ *gordъ
grudzień ≤ *grudъnъ ≤ **grudъnjъ
grusza ≤ *gruša
gruszka – zob. *grusza*, z suf. *-ьka
grzech ≤ *grēxъ
grzeszny – zob. *ku, rzecz*, od wyr. przyim. *k* *rzeczy* ≤ *kъ rēči z udźwięczeniem *k*, z suf. *-ьnъ, z zaim. *jъ
grzeszek – zob. *grzech*, z suf. *-ьkъ
grzesznica – zob. *grzech*, z suf. *-ьnika
grzeszyć, grzeszę ≤ *grēxiti, *grēxjo
grzyb ≤ *gribъ
gwiazda ≤ *gvēzda
gwiazdka, zob. *gwiazda*, z suf. *-ьka
gwieżdzisty – zob. *gwiazda*, z suf. *-istъ, z zaim. *jъ

gwizdać, gwizdźę ≤ *zvizdati, *zvizdjo
gwózdź ≤ *gvozdb

I

iglica – zob. igła, z suf. *-ica ≤ **-ika
igła ≤ *jьgьla
igrać || grać, igram || gram ≤ *jьgrati,
*jьgrajō
indziej || indzie ≤ *jьnьde
iskra || skra ≤ *jьskra
iść, idę ≤ *jьti, *jьdo (postać iść z wtór-
nego *jьditi, opartego na temacie czasu
teraźniejszego; czas przeszły – zob.
szedł)
izba ≤ *jьstьba
izdebka – zob. izba, z suf. *-ьka

J

ja, str. archaiczne jaz ≤ *azь || *jazь
(D. mnie ≤ *mene; C., Msc. mnie ≤
*mьně; B. str. mię ≤ *mę, obecnie
B. = D., N. mnq ≤ *mьnq ≤ mьnojō)
jabłko ≤ *ablьko
jagnię ≤ *agnę
jagoda ≤ *agoda
jajo ≤ *aje
jary ≤ *jarь, z zaim. *jь
jarzyna – zob. jary, z suf. *-ina
jasnowidz, f. złoż. od jasny i widzieć,
z suf. *-jь
jasny ≤ *ěsnь, z zaim. *jь
jazda ≤ *jězda
jać, imam, str. imę ≤ *jęti, *jьmō, **ęti,
**ьmō (por. zająć, przyjąć, odjąć,
ująć, nająć itp.)
jechać, jadę ≤ *jaxati, *jadō ≤ **ęxati,
**ędō
jeden ≤ *edinь
jelenь ≤ *elenь
jemioła ≤ *jemela ≤ **emela
jeniec, str. jęciec ≤ *jętьcb ≤ **ętьcb (od
im. biernego cz. przeszł. czas. jać)
jeść, jem ≤ *ěsti, *ěmь ≤ **ěditi, **ědmь
jezioro ≤ *ezero
jeździć, jeźdźę ≤ *ězditi, *ězdjo
jęzczyć ≤ *(j)ęčati ≤ **ękėti

jęczmień ≤ *ękьmy, D. *ękьmene
jędza ≤ *ęga
język ≤ *ęzykь
jodełka, zob. jodła, z suf. *-ьka
jodła ≤ *edla
jutro ≤ *utro

K

kamień ≤ *kamenь (jest to forma B. lp.;
psł. M. lp. *kamy)
kamienica – zob. kamień, z suf. *-ica ≤
**-ika
kara ≤ *kara
karczma ≤ *kьčьma
karczenny – zob. karczma, z suf. *-ьnь,
z zaim. *jь
kark ≤ *kьkь
karczek, zob. kark, z suf. *-ьkь
kazać, każe ≤ *kazati, *kazjo
kazić, każe ≤ *kaziti, *kažō
kądział ≤ *kōdělь
kąsać, kęsam ≤ *kōsati, *kōsajō (od rzecz.
kęs)
kąt ≤ *kōtь
kędzior ≤ *kōderь, por. kądział
kęs ≤ *kōsь
kieł ≤ *kьlь
kiełb ≤ *kļbь
kiełbasa ≤ *kļbasa
kiełek, zob. kieł, z suf. *-ьkь
kisznąć ≤ *kysnōti
kiszony – zob. kisznąć, z suf. *-enь, z za-
im. *jь
klaskać, klaszczę ≤ *klěskati, *klěskjo
klatka ≤ *klětьka
klecić ≤ *klětiti, *klětjo (czas. od rzecz.
*klětь ‘prymitywny budynek, szałas’)
klepać, klepię ≤ *klepati, *klepjō
klepczyć, klezczę ≤ *klęčati, *klęčō ≤
**klękėti, **klękьjō
klecznik – zob. klepczyć, z suf. *-ьnikь
klon ≤ *klenь
kłos ≤ *kolsь
kłodka ≤ *koldьka (zdr. od kłoda)
knieja ≤ *kněja
kochać, kocham ≤ *koxati, *koxajō

kojec ≤ *kotьcb ≤ **kotьkь
 koło ≤ *kolo, D. lp. *kolese
 koniec ≤ *konьcb ≤ **konьkь
 koń ≤ *konь ≤ **komoň
 kora ≤ *kora
 korzyść ≤ *koristь
 kosa ≤ *kosa
 kosić, koszę ≤ *kositi, *kosjь
 kośba – zob. kosić, z suf. *-ьba
 kość ≤ *kostь
 kot ≤ *kotь
 kotek – zob. kot, z suf. *-ьkь
 koza ≤ *koza
 kozioł ≤ *kozьlь
 koziołek – zob. kozioł, z suf. *-ьkь
 (stp. kozłek, np. kozłek lekarski)
 kózka – zob. koza, z suf. *-ьka
 kraść, kradnę, stp. kradę ≤ *krasti,
 *krado (**kradti, współczesna forma
 cz. ter. wtórnice z czas. jednokrotnego
 kradnąć)
 krawiec ≤ *kravьkь
 krąg ≤ *krьgь
 krązek – zob. krąg, z suf. *-ьkь
 krew ≤ krьvь (jest to forma B. lp.; psł.
 M. lp. *kry)
 kręcić, kręcę ≤ *krьtiti, *krьtjь
 kroczek – zob. krok, z suf. *-ьkь
 krok ≤ *korkь
 kromka ≤ *kromьka (pierw. ‘coś odcięte-
 go’)
 kropła ≤ *kropja
 krosno ≤ *krosno ≤ **krot-sno (‘to, co się
 obraca’)
 krowa ≤ *korva
 król ≤ *korьlь (psł. z VIII/IX w.)
 krótki ≤ *kortьkь, z zaim. *jь
 krówka – zob. krowa, z suf. *-ьka
 krtanь ≤ *gr̥tanь
 kruk ≤ *krukь
 kruszyć, kruszę ≤ *krušiti, *krušь
 ≤ **kreus- || krous-
 krzesło ≤ *kreslo || krěslo
 krzesółko – zob. krzesło, z suf. *-ьko
 krzyczeć, krzyczę ≤ *kričati, *kričь
 ≤ **krikěti, **krikjь

krzyk ≤ *krikь (rzecz. od czas. krzyczeć)
 ksiądz ≤ *kьnęgь
 książe ≤ *kьnęgь
 księżka – zob. księga, z suf. *-ьka
 księga ≤ *kьniga (ę wtórnie po unosowie-
 niu i przez ñ)
 księży ≤ *kьnęgь, z zaim. *jь
 księżyc ≤ *kьnęgitь (≤ *itjь)
 który ≤ *kьtorь || *kьterь || *koterь || ko-
 torь, z zaim. *jь
 ku ≤ *kь || kьn
 kudły – l. mn. od rzecz. *kьdьla ‘włos,
 kosmyk, sierść’ (u || ь to stara obocz-
 ność albo wpływ j. słowiańskich,
 w których zanikły sam. nosowe, por.
 kądziel, kędzior)
 kupiec – zob. kupić, z suf. *-ьcb ≤ **-ьkь
 kupić, kupię ≤ *kupiti, *kupjь
 kurczyć, kurczę ≤ *kьčiti, *kьčь ≤ **kьk-i-
 kusić, kuszę ≤ *kusiti, *kusjь
 kuszony – zob. kusić, z suf. *-enь, z zaim.
 *jь
 kusy ≤ *kьsь, z zaim. *jь (stary wariant
 z obocznością u || ь, por. kęs)
 kwiat ≤ *květь
 kwiatek – zob. kwiat, z suf. *-ьkь
 kwiecień – zob. kwiat, z suf. *-ьnь
 kwietnik – zob. kwiat, z suf. *-ьnikь
 kwietny – zob. kwiat, z suf. *-ьnь, z zaim.
 *jь

L

las ≤ *lěsь
 lato ≤ *lěto
 lec, legnę ≤ *legti, *legь
 lecieć, lecę ≤ *letěti, *letjь
 lek ≤ *lěkь
 len ≤ *lьnь
 leń ≤ *lěň
 leśnik – zob. las, z suf. *-ьn-ikь
 leśny, zob. las, z suf. *-ьnь, z zaim. *jь
 letni, letny, zob. lato, z suf. *-ьnь, z zaim.
 *jь
 letni ≤ *lětнь, z zaim. *jь
 lew ≤ *lьvь
 leżeć, leżę ≤ *ležati, *ležь ≤ **legěti, **legjь

lękać ≤ **lękati*, **lękajō*
lico ≤ **liko*
liczba – zob. *liczyć*, z suf. *-*ɔba*
liczyć, *licze* ≤ **ličiti*, **ličō*
lizać, *liże* ≤ **lɔzati*, **ližō*
lód ≤ **ledɔ*
lubić, *lubie* ≤ **ljubiti*, **ljubjō*
lud ≤ **ljudɔ*
ludzie ≤ **ljudɔje*
ludzki – zob. *ludzie*, z suf. *-*ɔskɔ*, z zaim. **jɔ*

Ł

łabędzica – zob. *łabędź*, z suf. *-*ica*
 ≤ ***-ika*
łabędź ≤ **olbɔdɔ*
ładny ≤ **ladɔnɔ*, z zaim. **jɔ*
łaknąć, *łaknę* ≤ **olknɔti*, **olknɔ*
łakomy ≤ **olkomɔ*, z zaim. **jɔ*
łamać, *łamię* ≤ **lamati*, **lamjō*
łania ≤ **olni*
łapa ≤ **lapa*
łasy ≤ **lasɔ*, z zaim. **jɔ*
tata ≤ **lata*
łatka – zob. *tata*, z suf. *-*ɔka*
ława ≤ **lava*
ławka – zob. *ława*, z suf. *-*ɔka*
łazić, *łazę* ≤ **laziti*, **lazjō*
łączka – zob. *łąka*, z suf. *-*ɔka*
łąka ≤ **lɔka*
łeb ≤ **lɔbɔ*
łebek, zob. *łeb* z suf. *-*ɔkɔ*
łęczysko (stp.) – zob. *łęk*, z form. *-*isko*
łęk ≤ **lɔkɔ* ('wygięcie, krzywizna'
 – od czas. **lękti* 'giąć, krzywić')
łęg ≤ **lɔgɔ* ('podmokła łąka')
łokieć ≤ **olkɔtɔ*
łom ≤ **lomɔ*
łos ≤ **olsɔ*
łowić, *łowie* ≤ **loviti*, **lovjō*
łóże ≤ **logje*
łódka – zob. *łódź*, z suf. *-*ɔka*
łódź ≤ **oldɔji*
łóżko – zob. *łóże*, z suf. *-*ɔko*

łuk ≤ **lɔkɔ* (por. *łęk*, postać z *u* zapoż.
 z staroczes.; zob. też stp. *łęczysko*)
łupać, *łupię* ≤ **lupati*, **lupajō*
łupka – zob. *łupać*, z suf. *-*ɔka*

M

macocha ≤ **matjexa*
mak ≤ **makɔ*
maczek – zob. *mak*, z suf. *-*ɔkɔ*
maty ≤ **malɔ*, z zaim. **jɔ*
mara ≤ **mara*
martwy ≤ **mɔr'tvɔ*, z zaim. **jɔ*
marzyć, *marzę* ≤ **mariti*, **marjō*
masarz || *mięsarz* ≤ **mɔsarjɔ*
masło ≤ **maslo*
masełko – zob. *masło*, z suf. *-*ɔko*
maścić, *maszczę* ≤ **mastiti*, **mastjō*
mać ≤ **mati*, D. **matere*
matka – zob. *mać*, z suf. *-*ɔka*
mazać, *mażę* ≤ **mazati*, **mazjō*
mącić, *mączę* ≤ **mɔtiti*, **mɔtjō*
mączka – zob. *mąka*, z suf. *-*ɔka*
mądry ≤ **mɔdrɔ*, z zaim. **jɔ*
mąka ≤ **mɔka*
mąż ≤ **mɔžɔ* ≤ ***man-gjo-*
mech ≤ **mɔxɔ*
merdać, *merdam* ≤ **mɔdati*, **mɔdajō*
meszek – zob. *mech*, z suf. *-*ɔkɔ*
męczyć, *męczę* ≤ **mɔkiti*, **mɔkjō*
mędrzec – zob. *mądry*, z suf. *-*ɔkɔ*
męka ≤ **mɔka* (pierw. 'gniecenie, roz-
 gniatanie, tłuczenie')
męstwo – zob. *mąż*, z suf. *-*ɔstvo*
mężny – zob. *mąż*, z suf. *-*ɔnɔ*, z zaim. **jɔ*
miara ≤ **mɔra*
miarka – zob. *miara*, z suf. *-*ɔka*
miasto ≤ **mɔsto*
miazga ≤ **mɔzga*
miazdźczy – zob. *miazga*, z suf. *-*iti*
miąć, *mnę* ≤ **mɔti*, **mɔnɔ*
miech ≤ **mɔxɔ*
miecz ≤ **mɔcɔ* ≤ ***mek-jo* (lub: **mɔcɔ*
 ≤ ***mik-jo-*)
miecznik – zob. *miecz*, z suf. *-*ɔnikɔ*
mieć, *mat*, stp. *jimieć*, *jimam* ≤ **jɔmɔti*,
 **jɔmatɔ*

miedza ≤ *medja
miejsce – zob. *miasto*, z suf. *-bce ≤ **-bko
miejski – zob. *miasto*, z suf. *-bškъ, z zaim. *jb
miernik – zob. *miara*, z suf. *-bnikъ
mierny – zob. *mierzyć*, z suf. *-bnъ, z zaim. *jb
mierzyć, mierzę ≤ *mēriti, *mērjō
miesiąc ≤ *mēsękъ
mieszać, mieszam ≤ *mēšati, *mēšajō
mieszkać, mieszkam ≤ *mēšъkati, *mēšъkajō (pierw. ‘długo coś robić’)
mieścić, mieszczę ≤ *mēštiti, *mēštjō
między, stp. miedzy ≤ *medji (dawna forma Msc. rzecz. *miedza*)
mięso ≤ *męso
milczyć, milczę ≤ *mļčati, *mļčō
milczek – zob. *milczeń*, z suf. *-bкъ
miłosierny ≤ *milosъrdъbnъ, z zaim. *jb
miłośny – zob. *miłość*, z suf. *-bnъ, z zaim. *jb
miłość ≤ *milostъ
miły ≤ *milъ, z zaim. *jb
miotła ≤ *metъla
miód ≤ *medъ
mlecz ≤ *melkjъ
mleczny – zob. *mleko*, z suf. *-bnъ, z zaim. *jb
mleć, mielę ≤ *melti, *meljō
mleko ≤ *melko
młody ≤ *moldъ, z zaim. *jb
młot ≤ *moltъ
mna ≤ *mъnojo, zob. *ja*
moc ≤ *mogъ
mocz ≤ *močъ ≤ **mokjъ
morski – zob. *morze*, z suf. *-bškъ, z zaim. *jb
morze ≤ *morje
mosiądz ≤ *mosegъ
mowa, stp. molwa ≤ *mъva
możny, ≤ *mogъbnъ, z zaim. *jb
móc, mogę ≤ *mogti, *mogō
mój ≤ *mojb
mór ≤ *morъ (rzecz. od czas. *mrzeć*)
mózg ≤ *mozgъ
mózdżek – zob. *mózg*, z suf. *-bкъ

mrok ≤ *morkъ
mroczny – zob. *mrok*, z suf. *-bnъ, z zaim. *jb
mrówić, mrówię ≤ *morviti, *morvjō
mrowie ≤ *morvъje
mróz ≤ *morzъ
mroźny – zob. *mróz*, z suf. *-bnъ, z zaim. *jb
mrówka ≤ *morvъka
mrzeć, mrę ≤ *mertī, *mъrō
mucha ≤ *muxa
muszka – zob. *mucha*, z suf. *-bka
mydło ≤ *mydlo
mydłko – zob. *mydło*, z suf. *-bko
mysz ≤ *mysъ ≤ **mūs-
mysi ≤ *mysъ, z zaim. *jb
myśleć, myślę ≤ *mysliti, *mysljō (e zamiast i przez analogię do czas. typu *widzieć*)

N

na ≤ *na (przyimek, wtórnice pref. *na-*)
naczelnik – zob. *czołō*, z pref. *na- i suf. *-bnikъ
nad ≤ *nadъ
naoczny – zob. *oko*, z pref. *na- i suf. *-bnъ, z zaim. *jb
naparstek – od rzecz. *pъrstъ ‘palec’, z pref. *na- i suf. *-bкъ
naręcze – zob. *ręka*, z pref. *na- i suf. *-bje
naród ≤ *narodъ (psł. znaczenie ‘to, co się narodziło’)
nędza ≤ *nudja (wtórna nosowość pod wpływem *n*)
nic ≤ *ničъso ≤ **ničъto
niebieski – zob. *niebo* (*nebes-), z suf. *-bškъ, z zaim. *jb
nieboszczyk – zob. *niebożec*, z suf. *-ikъ
niebożec ≤ *nebogъkъ (od przym. *niebogъ* ‘nieszczęśliwy, godny litości’)
niedźwiedź ≤ *medvĕdъ
niemowlę – zob. *mówić*, z pref. *ne- i suf. *-ę || -ęt-
nieskazitelny – zob. *skazić*, z suf. *-telъbnъ, z zaim. *jb
nieść, niosę ≤ *nesti, *nesō

niski ≤ *nizьkь, z zaim. *jь (od rzecz. *nizь 'dół')
 noc ≤ *nokь
 noga ≤ *noga
 nos ≤ *nosь
 nosek – zob. nos, z suf. *-ьkь
 nosić, noszę ≤ *nositi, *nosjь
 nosze ≤ *nosja (pierw. nazwa czynności 'noszenie'; wtórnie 'to, co się nosi; to, co służy do noszenia')
 nowy ≤ *novь, z zaim. *jь
 nóz ≤ *nozь
 nóżka – zob. noga, z suf. *-ьka

O

oba || obaj ≤ *oba
 obłoczek – zob. obłok, z suf. *-ьkь
 obłok ≤ *obolkь ≤ **obvolkь
 obrazić, obrażę ≤ *obraziti, *obrazjь
 obrona ≤ *oborna ≤ **ob-borna
 oczko – zob. oko z suf. *-ьko
 od ≤ *otь (przyim., wtórnie pref. od-)
 oddech – zob. dech, z pref. *otь-
 odetchnąć, odetchnę ≤ *otьdьxnuti, *otь-
 dьxnь
 odjąć – zob. jąc, z pref. *otь-
 odnieść – zob. nieść, z pref. *otь-
 ogłuszyć – zob. głuszyć, z pref. *o- ≤ **ob-
 ogon ≤ *ogonь (rzecz. od czas. *ob-goniti
 sę 'oganiać się, opędzać')
 ogrodzenie – zob. grodzić, z pref. *o- ≤
 **ob- i z suf. *-jen-ьje
 ogrodzić, ogrodzę – zob. grodzić, z pref.
 *o- ≤ **ob-
 ogrojec, stp. ogrodzic – zob. grodzić,
 z pref. *o- ≤ **ob- i z suf. *-ьkь
 ogród ≤ *ogordь ≤ **obgordь
 ojciec, stp. ociec ≤ *otьcь ≤ **otьkь
 oko ≤ *oko, D. *okese
 okruszek – zob. kruszyć, z pref. *o- ≤
 **ob- i z suf. *-ьkь
 opuszczony – zob. pusty, z pref. *o- ≤
 **ob, z suf. *-jenь, z zaim. *jь
 orać, orzę ≤ *orati, *orjь
 orzeł ≤ *orьlь
 osioł ≤ *osьlь

osli, zob. osioł, z. suf. *-ь, zaim. *jь
 owca ≤ *ovьka
 owieczka – zob. owca, z suf. *-ьka
 owoc ≤ *ovokь

Ó

ósmy ≤ *osmь, z zaim. *jь

P

pacha ≤ *paxa || *paxь
 palec ≤ *palьkь (zdrob. od *palь 'gruby',
 z suf. *-ьcь)
 pateczka – zob. pałka, z suf. *ьka
 pałka ≤ *palьka (zdrob. od *palь 'gruby',
 z suf. *-ьka)
 pamiątka – zob. pamięć, z suf. *-ьka
 pamięć ≤ *pamęть
 pan ≤ *gьpanь ('władca, pan')
 part ≤ *pъrtь ('grube płótno' – zob. też
 portki)
 pas ≤ *pojasь
 pasek – zob. pas, z suf. *-ьkь
 pasterz ≤ *pastyrь
 pasza ≤ *pasja
 paszka – zob. pacha, z suf. *-ьka
 paść, pasę ≤ *pasti, *pasь
 pąk ≤ *pъkь; por. pękać
 pchła ≤ *bьlьxa
 petnia – zob. petny, z suf. *-ja
 petnic, petnię ≤ *pъl'niiti, *pъl'niь
 petny || peten ≤ *pъl'ny, z zaim. *jь
 pewny || pewien ≤ *pъvьny, z zaim. *jь
 pędzić, pędzę ≤ *pъditi, *pъdjь
 pęk ≤ *pъkь (rzecz. od czas. *pъčiti 'na-
 dymać się')
 pękać, pękam ≤ *pъkati || *pukati, *pokaja
 || *pukajь (oboczność rdzennego ɔ/u
 poświadczona w czas. pukać)
 piana ≤ *pěna
 pianka – zob. piana, z suf. *-ьka
 piasek ≤ *pěsьkь
 piasta ≤ *pěsta || *pěstь || *pěsto
 piąć się, pnę się ≤ *pęti sь, *pъnь sь
 piąty ≤ *pęty, z zaim. *jь
 pić, piję ≤ *piti, *pъjь
 piec ≤ *pekь (rzecz. od czas. *pekti –
 zob. piec, piekę)

piec, piekę ≤ *pekti, *pekō
pień ≤ *pъnъ ≤ **pъnjъ
pieniądz ≤ *pēnegъ
pienić się, pieniądze się – zob. *piana*, z suf. *-iti
pieniek, zob. *pień*, z suf. *-ъkъ
pierścień ≤ *pr'stenъ (od rzecz. pr'stъ 'palec')
pierścionek – zob. *pierścień*, z suf. *-ъkъ
pierwszy ≤ *pr'ъvъ, z zaim. *jъ
pies ≤ *pъsъ
piesek, stp. *psek* – zob. *pies*, z suf. *-ъkъ (f. piesek powstała w wyniku wyrównań analog.)
pieszy ≤ *pěšъ, z zaim. *jъ
pieśń ≤ *pěsnъ
pięć ≤ *pęť (licz. od licz. porz. *piąť 'piąty')
pięść ≤ *pęstъ
piłśń ≤ *pl'stъ (głoska *ń* pod wpływem *plęśń*)
piła ≤ *pila
pilnik – zob. *piła*, z suf. *-ъn-ikъ
piorun ≤ *perunъ (od czas. *pъrati 'uderzać', z suf. *-unъ)
pióro ≤ *pero
pisać, piszę ≤ *pъsati, *pisjō
pisanie – zob. *pisać* (od im. *pisany*), z suf. *-an-ъje
piszczec, piszczę ≤ *piščati, *piščō ≤ **piskēti, **piskjō
piszczel ≤ *piščalъ ≤ **piskēlъ (do XV w. fujarka z kości zwierzęcej', od czas. *piskati)
pleć (*plewić, pielić*), *pielę* ≤ *pelti, *pelvō, (f. *plewić* od tem. cz. ter. *pelv-; f. *pielić* to innowacja, podobnie jak *mielić, ścielić*)
pleść, plotę ≤ *plesti, *pletō ≤ **pletti
plon ≤ *pelnъ
pluskać, pluskam ≤ *pljuskati, *pljuskajō
pląca – zob. *plącić*, z suf. *-ja
plącić, plącać ≤ *platiti, *platjō
plącać – rzecz. od czas. *pląkać*, z suf. *-jъ
pląkać, plącać ≤ *plakati, *pláčjō ≤ **plakjō

pląski ≤ *plaskъ || *ploskъ, z zaim. *jъ
plaszcz ≤ *plaskjъ ('okrycie płasko przylegające do ciała'; od przym. *plaskъ, z suf. *-jъ)
plotmień ≤ *polmenъ (jest to forma B. lp.; psł. M. lp. *polmy)
plot ≤ *plotъ ('coś plecionego'; por. *pleść*)
plód ≤ *plodъ
po ≤ *po (przyimek, wtórnie pref. *po-*)
pod ≤ *podъ (przyimek, wtórnie pref. *pod-*)
podbiat – zob. *biały* z pref. *podъ- (dolna część kwiatu jest biała, stąd nazwa)
podgłówek – zob. *głowa, pod*; od wyr. przyim. *pod głowę*, z suf. *-ъkъ
podjąć – zob. *jąć*, z pref. *podъ-
podlaski – zob. *pod, las*, z suf. *-ъskъ, z zaim. *jъ
podmiot – zob. *mieść*, z pref. *podъ- (pierw.: 'kupa, stos'; od czas. *podmieść*)
podręcznik – zob. *podręczny*, z suf. *-ikъ
podręczny – zob. *pod, ręka*; od wyr. przyim. *pod ręką*, z suf. *-ъnъ i zaim. *jъ
podwórko – zob. *dwór, po*; od wyr. przyim. *po dworze*, z suf. *-ъko
pojechać, pojadę – zob. *jechać*, z pref. *po-
pokuszenie – zob. *kusić*, z pref. *po- i suf. *-ъje (od f. imiesłowu *pokuszen*)
pole ≤ *polje
policzek – zob. *lico, po*; od wyr. przyim. *po licu*, z suf. *-ъkъ
pomoc ≤ *pomogъ
pomór ≤ *pomorъ (od czas. *pomerti 'zemrzeć')
pora ≤ *pora
portki ≤ *prъtky (poż. wsch.sł.; od tego rdzenia też *part*)
postać, posłę – zob. *stać*, z pref. *po-
pośród – zob. *po, środek*; od wyr. przyim. *po serdi
potłuczony – zob. *tluc*, z pref. *po- (im. bierny z suf. *-enъ i zaim. *jъ)
potrzeba ≤ *poterba (rzecz. od czas. *poterbovati)

powiedzieć, powiem ≤ *pověděti, *pověmь ≤ **povědati (por. wiedzieć)
 poziomka – zob. *po*, *ziemia*; od wyr. przyim. *po ziemi*, z nieregularnym przegłossem, z suf. *-ьka
 pożoga ≤ *požega (od czas. z pref. *po-, *žegti ‘spalić’)
 póki, skrócone wyr. *po ky časy (‘po które czasy, do kiedy?’)
 póty, skrócone wyr. *po ty časy (do tych czasów, dotąd)
 praca ≤ *portja (a pod wpływem j. czes.)
 prac, piorę ≤ *pъrati, *perę
 prąd ≤ *prōdъ (od czas. *prēsti, *prēdo ‘wykonywać szybkie ruchy’)
 prązek – zob. *pręga*, z suf. *-ьkъ
 pręga ≤ *prōga
 proch ≤ *porxъ
 promień ≤ *pormenъ (jest to forma B. lp.; psł. M. lp. *pormy)
 prorok ≤ *prorokъ
 prosić, proszę ≤ *prosiiti, *prosję
 prostokąt – f. złoż. od: *kąt*, *prosty*
 prosty ≤ *prostъ, z zaim. *jъ
 proszek – zob. *proch*, z suf. *-ьkъ
 prośba ≤ *prošъba (por. *prosić*)
 próchno ≤ *porxъno (por. *proch*)
 próg ≤ *porǵъ
 próżny ≤ *porzъnъ, z zaim. *jъ (‘pusty, nienapełniony’)
 prze- ≤ *per (przyimek ‘wcześniej, dawniej, przed’, wtórnie pref. *prze-*)
 przed ≤ *perdъ (przyimek, wtórnie pref. *przed-*)
 przedmowa – zob. *mowa*, *przed*
 przedpole – zob. *pole*, *przed*
 przedwieczorny – zob. *przed*, *wieczór*, z suf. *-ьnъ i zaim. *jъ
 przedwiośnie – zob. *przed*, *wiosna*, z suf. *-ьje
 przegroda – zob. *grodzić*, *prze-*, *przejść* – zob. *jąć*, *prze-*
 przepędzić – zob. *pędzić*, *prze-*
 przywódca, stp. *przywojca* || *przewojca* || *przywodźca* – zob. *wieść*, z pref. *pre- (który przeszedł w *prze-*) i suf. *-ьka

przędza ≤ *prędja
 przód ≤ *perdъ
 przy ≤ *pri
 przydrożny – zob. *droga*, *przy*, z suf. *-ьnъ, z zaim. *jъ
 przyjaciel ≤ *prijateljъ
 przyjaźń ≤ *prijaznъ
 psi, zob. *pies*, z suf. *-ь, z zaim. *jъ
 pszczoła, stp. *pczoła* ≤ *bъčela
 ptak ≤ *pъtakъ
 purchawka ≤ *pъrxavъka, zdrob. od *pъrxava (‘coś, co pryska, rozpryskuje się’)
 pusty ≤ *pustъ, z zaim. *jъ
 puścić, puszczyć ≤ *pustiti, *pustję; por. też *pusty*
 puszcza ≤ *pustja

R

raczek – zob. *rak*, z suf. *-ьkъ
 radosny, stp. *radostny* – zob. *radość*, z suf. *-ьnъ, z zaim. *jъ
 radość ≤ *radostъ
 radzić, radzę ≤ *raditi, *radję
 raj ≤ *rajъ (psł. poź. z irańskiego)
 rajca, stp. *radźca* ≤ *radъka – zob. *radzić*
 rak ≤ *rakъ (możliwa też postać *orkъ)
 ramię ≤ *ormę
 rana ≤ *rana
 ranić, ranię ≤ *raniti, *ranję
 raróg ≤ *rarogъ (‘drapieżny ptak’)
 razić, rażę ≤ *raziti, *ražę
 rąbać, rąbię ≤ *rōbati, *rōbję
 rączka – zob. *ręka*, z suf. *-ьka
 ręcznik – zob. *ręka*, z suf. *-ьn-ikъ
 ręka ≤ *rōka
 robak ≤ *xrobakъ
 robactwo, stp. *robaczstwo* – zob. *robak*, z suf. *-ьstvo
 robić, robię ≤ *orbiti, *orbję
 robota ≤ *orbota – zob. też *robić*
 robotnik – zob. *robota*, z suf. *-ьn-ikъ
 roczek – zob. *rok*, z suf. *-ьkъ
 rodzić, rodzę ≤ *roditi, *rodję
 rodzina ≤ *rodina – zob. *ród*
 rodzony – zob. *rodzić* (im. bierny z suf. *-jenъ, z zaim. *jъ)

rok ≤ *rokъ (pierw. ‘to, co jest powiedziane, uzgodnione’)

rola ≤ *orlъja

rolnik – zob. *rola*, z suf. *-bn-ikъ

rosnąć, rosnę, stp. rósć ≤ *orsti, *orsto

roślina ≤ *orstlina

roz- ≤ *orz-

rozgwieżdżony – zob. *gwiazda*, z pref.

*orz-, z suf. *-jenъ, z zaim. *jъ (im.

bierny od *rozgwieżdżić*)

rozkrzyczany – zob. *krzyczeć*, z pref.

*orz-, z suf. -enъ, z zaim. *jъ (im.

bierny)

rozsierdzić, rozsierzę ≤ *orszǫditi, *orszǫdjo (od niezach. *sǫditi ‘złożyć, irytować’; por. *serce*)

roztropny – zob. *tropić*, z pref. *orz-, z suf. *-bnъ, z zaim. *jъ

rozwrzeszczany – zob. *wrzeszczeć*, z pref.

*orz-, z suf. *-enъ, z zaim. *jъ (im.

bierny)

rożek – zob. *róg*, z suf. *-bkъ

ród ≤ *rodъ

róg ≤ *rogъ

rów ≤ *rovъ

równy ≤ *orvъnъ, z zaim. *jъ

różga ≤ *rozga

różdżka – zob. *różga*, z suf. *-bka

różnić, różnię – zob. *różny*, z suf. *-iti

różny ≤ *orzъnъ, z zaim. *jъ

rząd ≤ *rędъ (w znaczeniu ‘organ państwa’; od czas. *rządzić*)

rządzić, rządzą ≤ *ręditi, *rędjo

rzec, rzeknę, stp. rzekę ≤ *rekti, *reko

rzeka ≤ *ręka

rzemieślnik – zob. *rzemiosło*, z suf. *-bn-ikъ

rzemiosło ≤ *remeslo

rzezać, rzeżam (*rzeżę*) ≤ *ręžati, *ręžjo

rzeż ≤ *ręžъ (od *rzezać*)

rzeżnia – zob. *rzeż*, z suf. *-bn-bja

S

sad ≤ *sadъ (od *sadzić*)

sadzić, sadzą ≤ *saditi, *sadjo

sarna ≤ *sǫr’na

sąsiad ≤ *sǫsędъ (‘ten, kto razem siedzi’)

sąsiedzki, stp. sąsiedski – zob. *sąsiad*, z suf. *-bskъ, z zaim. *jъ

sąsiedztwo, stp. sąsiadstwo – zob. *sąsiad*, z suf. *-bstvo

sejm ≤ *sъjъmъ (w słowniku Borysia: *sъnъmъ – rzecz. odczasownikowy od *sъn -(j)ęti sę, sъn-ъmъ sę – rozwój grupy spółgłoskowej jm ≤ ĩm ≤ *nъm)

sen ≤ *sъnъ ≤ **sъrpnъ (zob. *spać*)

serce, stp. sierdce ≤ *sǫrdъce ≤ **sǫrdъko (zdrob. od niezach. formy sǫrd-)

serdeczny – zob. *serce*, z suf. *-bnъ, z zaim. *jъ

sęk ≤ *sǫkъ

siad – zob. *siedzieć*

sianko – zob. *siano*, z suf. *-bko

siano ≤ *sěno

siedzieć, siedzę ≤ *sědęti, *sědjo

siekiera ≤ *sekyra

siennik – zob. *siano*, z suf. *-bn-ikъ

sienny – zob. *siano*, z suf. *-bnъ, z zaim. *jъ

sień ≤ *sěnъ

sierota ≤ *sirota

się ≤ *sę (D. *siebie* ≤ *sebe, C. *sobie* ≤ *sobę, B. stp. *się* ≤ *sę, obecnie B. = D.; N. *sobą* ≤ *sobъ ≤ *sobojъ; Msc. = C.)

siodło ≤ *sedъlo (zob. *siedzieć*)

siódmy ≤ *sedmъ, z zaim. *jъ

sito ≤ *sito

skarb ≤ *skǫrbъ

skarbnik – zob. *skarb*, z suf. *-bn-ikъ

skazić, skażę – zob. *kazić*, z pref. *sъ-

sklep ≤ *sъklepъ (‘pomieszczenie ze sklepieniem’)

sklepić – zob. *sklep*, z suf. *-ikъ

skoczyć, skoczę ≤ *skocziti, *skočъ ≤ **skokiti, **skokjo (por. *skok*)

skok ≤ *skokъ

skóra ≤ *skora

skra || iskra ≤ *jъskra

śtać (*ścielić*), ściele ≤ *stǫlati, *steljo

śtać, śle ≤ *stǫlati, *stǫljo

śtodki ≤ *soldъkъ, z zaim. *jъ

śtodzik – zob. *śtodki*, z suf. *-ikъ

śton ≤ *slonъ lub slonъ (zapewne póź. z j. egzotycznych, wtórnie skojarzona z czas.

*stoniti ‘pochyłać się’)

słowo ≤ **slovo*
stód ≤ **soldŭ*
stuch ≤ **sluxŭ*
stuchać, stucham ≤ **sluŝati*, **sluxajŭ*,
 (czas. odrzecz. – zob. *stuch*)
stuga ≤ **sluga*
stupa ≤ **stŭpŭ*
stuzić, stuzę ≤ **slugiti*, **slugjŭ* (czas. od
 rzecz. *stuga*)
styszeć, styszę ≤ **slyŝati*, *slyŝjŭ* ≤ ***slyŝęti*
smęcić, smęce – zob. *mącić*, z pref. **sb-*
smętny – zob. *smęcić*, z suf. **-bnŭ*,
 z zaim. **jŭ*
smutny – zob. *smętny* (utrata nosowości *ę*
 pod wpływem j. czes.)
sobie – zob. *się*
sól ≤ **solŭ*
spać, śpię ≤ **spati*, **spjŭ*
sprośny – zob. *prosty*, z; od wyr. przyim.
 z *prosta* ‘wulgarnie’, z suf. **-bnŭ*, z zaim.
 **jŭ* (po zaniku ь doszło do uprosz-
 czenia grupy -*st'n-* w -*sn-*)
spuścić, spuszcę – zob. *puścić*, z pref. **sb-*
sroka ≤ **sorka*
srocza – zob. *sroka*, z suf. **-ka*
srogi ≤ **strogŭ*, z zaim. **jŭ*
stać, stoję ≤ **stojati*, **stojŭ*
stado ≤ **stado*
stadko – zob. *stado*, z suf. **-ko*
stary ≤ **starŭ*, z zaim. **jŭ*
starzec – zob. *stary*, z suf. **-bcŭ* ≤ ***-bkŭ*
staw ≤ **stavŭ*
sterczeć, sterczę ≤ **strčati*, **strčŭ*
stótek – zob. *stół*, z suf. **-kŭ*
stopa ≤ **stopa*
stożek – zob. *stóg*, z suf. **-kŭ*
stóg ≤ **stogŭ*
stół ≤ **stolŭ*
straszyć, straszę ≤ **straŝiti*, **straŝŭ*
straż ≤ **storža* (‘warta’; a pod wpływem
 j. czes.)
strażak – zob. *straż*, z suf. **-akŭ*
stróż ≤ **storžŭ*
strzec, strzegę ≤ **stergti*, **stergŭ*
strzelac ≤ **strěljati*, **strěljajŭ* (od rzecz.
strzala)

strzeżony, zob. *strzec*, z suf. **-enŭ*, z zaim.
 **jŭ*
susza ≤ **suša* ≤ ***suxja*
szczekać, szczekam ≤ **ščekati*, **ščekajŭ*
szczery ≤ **ščirŭ*, z zaim. **jŭ*
szczękać, szczękam – zob. *szczekać* (f. z wtór-
 ną nosowością)
szczęście ≤ **ščęstje*
szczęśliwy – zob. *szczęście*, z suf. **-blivŭ*,
 z zaim. **jŭ*
szczodry ≤ **skedrŭ*, z zaim. **jŭ*
szedł, szła ≤ **šdlŭ*, **šdla*
 (cz. przeszły utworzony od czas. *cho-*
dzić ≤ **choditi*, z redukcją: **o* ≤ **ĩ* ≤ *ŭ*;
 wtórn timer stał się formą czas. *iść*)
szelest ≤ **šelestŭ*
szemrać, szemram ≤ **šmŕati*, **šmŕajŭ*
szeroki ≤ **širokŭ*, z zaim. **jŭ*
szmer ≤ **šmŕŭ*
szew ≤ **švŭ*
szewc ≤ **švŭcŭ* ≤ ***švŭkŭ*
szósty ≤ **šestŭ*, z zaim. **jŭ*
szukać, szukam ≤ **šukati*, **šukajŭ*
szyć, szyję ≤ **šiti*, **šjŭ*
szyja ≤ **šja*

Ś

ściana ≤ **stĕna*
ścienny – zob. *ściana*, z suf. **-bnŭ*, z zaim.
 **jŭ*
ślad ≤ **slĕdŭ*
śledź ≤ **seldŭ*
ślepiec – zob. *ślepy*, z suf. **-bcŭ* ≤ ***-bkŭ*
ślepy ≤ **slĕpŭ*, z zaim. **jŭ*
śmieć (się), śmieję (się) ≤ **smĕjati sę*,
 **smĕjŭ sę*
śmierć ≤ **smŕĕtŭ*
środa ≤ **serda*
środek ≤ **serdĕkŭ*
środkowy – zob. *środek*, z suf. **-onŭ*,
 z zaim. **jŭ*
świadectwo – zob. *świadek*, z suf. **-bstvo*
świadek ≤ **svĕdokŭ* (wtórn timer przyporząd-
 kowany do nazw z suf. *-ek* ≤ **-kŭ*)
świat ≤ **svĕtŭ*
światło ≤ **svĕtĕlo*

święteczny – zob. *święty*, z suf. *-*ьk-ьnъ*,
z zaim. **jb*

świeca ≤ **svētja*

świecić, świecę ≤ **svētiti, *svētjo*

świerk, gw. *smerk* ≤ **smj'kъ*

świętokradca, stp. *świętokrajca* – f. złoż.;
zob. *kraść, święty* z inf. *-*o-*, z suf.
*-*ьca* ≤ ***-ьka*

święty ≤ **svētъ*, z zaim. **jb*

T

taki ≤ **takъ*, z zaim. **jb*

tani ≤ **tunъ*, z zaim. **jb* (na gruncie pol-
skim wtórna nosowość pod wpływem *n*:
tani, potem odnosowanie do *tani*)

tarka ≤ **t'ka*

tarty ≤ **t'rtъ*, z zaim. **jb* (od formy im.
cz. przeszłego czas. *trzeć*)

tarnina ≤ **t'nina* (por. stp. *tarn* ≤ **t'nъ*
'ciemniste zarośla' – zob. też *cierni*)

tchu – zob. *dech*

ten ≤ **tnъ*

tęgi ≤ **tqъ*, z zaim. **jb*

tęsknić, tęsknię, stp. *tesknic* ≤ **tskniti,*
**tsknjo*, por. *tęskny*

tęskny, stp. *teskny* ≤ **tsknъ*, z zaim. **jb*

tężnia – zob. *tęgi*, z suf. *-*ьn-ьja*

tknąć, tknę ≤ **tknqti, *tknq*

thuc, thukę ≤ **telkti, *t'kq* (f. *thuc* powsta-
ła pod wpływem t. cz. ter. *thu-*)

thumacz ≤ **t'jmačъ*

thusty ≤ **t'stъ*, z zaim. **jb*

tok ≤ **tokъ*

tonąć, tonę ≤ **to(p)nqti, *to(p)nq* (głoska *p*
uległa redukcji, rdzeń z *p* zachował się
w *topić*)

tropić, tropię ≤ **tropiti, *tropjo*

trzask – rzecz. od czas. *trzaskać*

trzaskać, trzaskam ≤ **trěskati, *trěskajq*

trzeba – zob. *potrzeba*, możliwe też pocho-
dzenie od czas. **terbovati* || *trebovati*

trzeci ≤ **tretъ*, z zaim. **jb*

trzeć, trę ≤ **terti, *tbrq*

trzeszczyć, trzeszczę ≤ **trěščati, *trěškajq*
≤ ***trěškēti*

trześnia (gw.) – zob. *czereśnia*

trzoda, stp. *czrzoda* ≤ **čerda* – zob. też
czereda

trzos ≤ **čersъ* ≤ ***kert-so*

trzymać, trzymam ≤ **trimati, *trimajq* ≤
***strmēti*

tutaj, gw. *tuta* ≤ **tuta, *tutъ, *tuto* (**tu*
z zaim. **ta, *tъ, *to*)

twardy ≤ **tvrdъ*, z zaim. **jb*

twarz ≤ **tvarъ*

twierdzić, twierdzą ≤ **t'rditi, *t'rdjo*
(od przym. *twardy*)

twierdza ≤ **tvrdja* (od przym. *twardy*)

ty ≤ **ty* (D. **tebe*, C. **tobě*, N. **tobq,*
tobojq, Msc. *tobě*)

U

u ≤ **u* (przyimek, wtórnie pref. **u-* 'od-
dzielenie od czegoś')

ubogi ≤ **ubogъ*, z zaim. **jb*

ucho ≤ **uxo*

uciec, ucieknę, stp. *uciekę* ≤ **utekti,*
**utekq* (por. *ciec*)

uciekać, uciekam – zob. *uciec, ucieknę*

uczłowieczyć – zob. *człowiek*, z pref. **u-*,
suf. *-*iti*

uduszony – zob. *dusić*, z pref. **u-*, z suf.
*-*enъ*, z zaim. **jb*

ufać, ufam ≤ **uprvati, uprvajq* (czas.
przedrostkowy, por. stp. *pwac*)

ujrzeć, stp. *uźrzeć, ujrzę* ≤ **uzbrēti,*
**uzbrjo* (od czas. **zbrēti*, zachowane-
go tylko w rdzeniach)

ukąszenie – zob. *kąsać*, z pref. **u-*, z suf.
*-*en-ьje*

ulica ≤ **ulika*

umęczyć, umęczę – zob. *męczyć*, z pref. **u-*

umęczone – zob. *umęczyć*, z suf.
*-*enъ*

umieć, umiem ≤ **umēti, *umějjo*

uszko – zob. *ucho*, z suf. *-*ьko*

uzdrowiciel – zob. *zdrowy*, z pref. **u-*,
suf. *-*itelъ*

W

w ≤ **vъ* || *vъn* (przyim., wtórnie pref. *w-*)

war – rzecz. od czas. *warzyć*

wartki ≤ **vŕtǫkъ*, z zaim. **jь* (od czas. **vŕtati*, por. *wiercić*)
warzyć, *warzę* ≤ **variti*, **varjō*
warzywo ≤ **varivo* (por. *warzyć*)
wąchać, *wócham* ≤ **vǫxati*, **vǫxajō* ≤ **ǫxati*, ***ǫxajō*
wąs ≤ **vǫsъ* ≤ ***ǫsъ*
wąski ≤ **vǫzъkъ*, z zaim. **jь* ≤ ***ǫzъkъ*
wątek ≤ **vǫtъkъ* ≤ ***ǫtъkъ*
wątroba ≤ **vǫtroba* ≤ ***ǫtroba*
wąwóz ≤ **vǫvozъ* ≤ ***ǫvozъ*
wąz ≤ **vǫzъbъ* ≤ ***ǫzъbъ* ≤ ***angi-*
wczesny, stp. *wczasny* – zob. *czas*, *w*; *f*. od wyr. przyim. *w czas* ‘w odpowiednim czasie’, z suf. *-*ьnъ*, z zaim. **jь*
wczoraj, stp. *wczora* ≤ **vъčera*
wetnka, zob. *wetna*, z suf. *-*ьka*
wetna ≤ **vŕŕna*
wesele, stp. *wiesiele* ≤ **veselъje* (współczesna *f.* z twardym *w* pod wpływem *j.* *czes.* – zob. *wesoły*)
wesoły, *wesoł*, stp. *wiesioły* ≤ **veselъ*, z zaim. **jь* (współczesna *f.* z twardym *w* pod wpływem *j.* *czes.*)
wewnętrzny – zob. *w*, *wnętrze*; od wyr. przyim. *we wnętrzu*, z suf. *-*ьnъ*, *zaim.* **jь*
węch – zob. *wąchać*
wędzić, *wędzę* ≤ **vǫditi*, **vǫdjo*
wiać, *więję* ≤ **vějati*, **vějjo*
wiadro ≤ **vědro*
wianek ≤ **věnъkъ* (od niezach. **věnъ*, z suf. *-*ъkъ*, zob. też *wieniec*)
wiara ≤ **věra*
wiatr ≤ **větrъ*
wiatrak – zob. *wiatr*, z suf. *-*akъ*
wiązać, *wiązę* ≤ **vězati*, **vězō* ≤ ***vězjō*
wiązanie – zob. *wiązać*, z suf. *-*an-ъje*
wić, *wiję* ≤ **viti*, **vijō*
widomy – zob. *widzieć*, z suf. *-*omъ*, z zaim. **jь* (*im.* bierny *cz.* *ter.*)
widzieć, *widzę* ≤ **viděti*, **vidjo*
wieczór ≤ **večerъ* ≤ ***vekerō*
wiejski – zob. *wieś*, z suf. *-*ьskъ*, z zaim. **jь*
wiek ≤ **věkъ*

wielki, stp. *wieliki* ≤ **velikъ*, z zaim. **jь*
wieniec ≤ **věnъkъ* (od niezach. **věnъ*, z suf. *-*ъkъ*, zob. też *wianek*)
wiercić, *wiercę* ≤ **vŕtiti*, **vŕtjō*
wierny ≤ **věrnъ*, z zaim. **jь*, por. *wiara*
wierzba ≤ **vŕba*
wierzbin – zob. *wierzba*, z suf. *-*ina*
wierzch ≤ **vŕxъ*
wierzyć, *wierzę* ≤ **věriti*, **vějjo*
wieś ≤ **vъsъ*
wieść, *wiodę* ≤ **vesti*, **vedō*
wietrzny – zob. *wiatr*, z suf. *-*ьnъ*, z zaim. **jь*
wieźć, *wiozę* ≤ **vezti*, **vezjō*
więcej, stp. *więce* ≤ **větje*
wilczek – zob. *wilk*, z suf. *-*ьkъ*
wilczyca – zob. *wilk*, z suf. *-*ika*
wilk ≤ **vŕkъ*
wilga ≤ **vŕga*
wilgoć ≤ **vŕgotъ*
wilgotny – zob. *wilgoć*, z suf. *-*ьnъ*, z zaim. **jь*
wina ≤ **vina*
winowajca, stp. *winowaćca* – zob. *wina*, od stp. *winować*, z suf. *-*ov-at-ьka*
wiosenny – zob. *wiosna*, z suf. *-*ьnъ*, z zaim. **jь* (*e* protetyczne)
wioska – zob. *wieś*, z suf. *-*ьka* (*o* w temacie to wynik fałszywego przegłosu)
wiosna ≤ **vesna*
wiór ≤ **iverъ* (lub **jьverъ*)
wlec, *wlokę* ≤ **vŕkti*, **velkō*
władać, *władam*, stp. *włodać*, *włodam* ≤ **voldati*, **voldajō* (*sam.* *a* to wpływ *j.* *czes.*)
władca – zob. *władać*, z suf. *-*ьka*
władza ≤ **voldja* (od niezach. *czas.* **volsti*, **voldō*; *sam.* *a* to wpływ *j.* *czes.*)
własny, stp. *włastny*, *włosny*, *włastny* ≤ **volstъnъ*, z zaim. **jь* (*sam.* *a* to wpływ *j.* *czes.*)
włodarz – zob. *władać*, stp. *włodać*, z suf. *-*arъ*
włos ≤ **volsъ*
włosek – zob. *włos*, z suf. *-*ъkъ*

włość ≤ *volstь (od niezach. czas. *volsti, *voldo)

wnosić, wnoszę – zob. nosić, z pref. *vь-
wnuk, stp. wnęк ≤ *vьnukъ

woda ≤ *voda

wodzić, wodzę – zob. wieść, wiodę, (czas.

wielokr. z apofonią e : o)

wozić, wożę ≤ *voziti, *vozjo

wóz ≤ *vozъ

wrota ≤ *vorta (od czas. *verti, *vьro
'wetknąć')

wróbel ≤ *vorbelьb

wróg ≤ *vorgъ

wrzask – czas. od rzecz. wrzeszczęć

wrzeszczęć, wrzeszczę ≤ *vrěskēti,
*vrěskjъ ≤ **vrěskati

wrzos ≤ *versъ

wrzód ≤ *verđъ

wstążka – zob. wstęga, z suf. *-ьka

wstęga, gw. stęga ≤ *vьztoga lub *sьtoga
(od czas. *vьztęgnoti lub *sьtęgnoti,
por. ciągnąć)

wszystek, stp. wszytek ≤ *vьšъ, z suf.
* -ist-ьkъ, od **vixōš

wszystko, zob. wszytek r.n.

wy- ≤ *vy-

wyć, wyję ≤ *vyti, *vьjo

wydra ≤ *vydra ≤ **ydra

wyjazd – zob. jeździć, z pref. *vy-

wymarły – zob. mrzeć, z pref. *vy-, z suf.
* -lъ (dawny im. czynny cz. przeszle-
go), z zaim. *jь

wysoki ≤ *vysokъ, z zaim. *jь

wywar – zob. warzyć, z pref. *vy-

wziąć, wezmę ≤ *vьzęti, *vьzъmъ

Z

z – kontynuacja 2 stp. przyimków: iz ≤
*jъz oraz s ≤ *s || *sъn (w pozycji
przed spółgłoską -n zanikało)

za ≤ *za (przyim., wtórnie pref. za-)

zabór – zob. brać, z pref. *za-

zachód ≤ *zaxodъ

zając ≤ *zajęcъ ≤ **zajęcъ

zajączek – zob. zając, z suf. *-ьkъ

zajęcie – zob. jąc, z pref. *za-, z suf. *-ьje
(od czas. jąc)

zajść, zajdę – zob. iść, z pref. *za-

zakątek – zob. kąt, z pref. *za-, z suf.
* -ьkъ (od rzecz. kąt)

zakrętka – zob. zakręcić, z suf. ≤ *-ьka

zakręcić, zakręcę – zob. kręcić, z pref.
*za-

zamiar – zob. mierzyć, z pref. *za-

zamiąć ≤ *zametъ

zamierzenie – zob. mierzyć, z pref. *za-,
z suf. *-ьn-ьje

zamiatać, zamiatam – czas. wielokr. od
*mesti, *metъ, z suf. *za-

zapiaszczyć, zapiaszczę – zob. piasek,
z pref. *za-, z suf. *-iti

zawiść ≤ *zavistъ ≤ **zavid-ть (od za-
widzieć)

zawistny, stp. zavisny – zob. zawiść,
z suf. *-ьnъ, z zaim. *jь

zab ≤ *zobъ

zbor ≥ *sьborъ

zbierać, zbieram – zob. brać, z pref. *sъ-
zdjąć, zdejmę, stp. zjác – zob. jąc, z pref.

*jъz-

zdradzić, stp. zradzić, zdradzę – zob.
radzić, z pref. *sъ- (d wstawne)

zdrajca – zob. zdradzić, z suf. *bca- ≤
** -ьka-

zdrowie ≤ *sьdorvьje (od zdrowy, z suf.
* -ьje)

zdrówko – zob. zdrowy (zdrów), z suf. *-ьko

zdrowy || zdrów ≤ *sьdorvъ, z zaim. *jь

zebrać, zbiorę – zob. brać, biorę, z pref.
*sъ-

zgiełek, stp. gielk ≤ *gьlkъ, z pref. *sъ-
ziele ≤ *zelьje

zielony ≤ *zelenъ, z zaim. *jь

ziab – zob. ziębić, ziębię (recz. od czas.)

ziemia ≤ *zemja

ziębić, ziębię ≤ *zębiti, *zębjъ

zióło ≤ *zelo

złamać, złamię – zob. łamać, łamię,
z pref. *sъ-

złoty ≤ *zoltъ, z zaim. *jь

złościć, złoszczę – zob. zły; por. złość,
z suf. *-iti

złość – zob. zły, z suf. *-ostъ

złośliwy – zob. *złość*, z suf. *-*blivъ*,
z zaim. **jb*

zły ≤ **zъlъ*, z zaim. **jb*

zrąb – zob. *rąbać*, z pref. **sъ-*

znac, *znam* ≤ **znati*, **znajō*

zszyć, *zszyję* – zob. *szyć*, z pref. **sъ-*

zwycięstwo – zob. *zwyciężyć*, z suf.
*-*bstivo*

zwyciężyć, *zwycięzę* ≤ **sъvitegiti*, **sъvitegjo*
(cz. przedr. od rzecz. **vitędzъ* ≤ **vitęgъ*
'rycerz', przejście *i* w *y* pod wpływem
przedrostka *vy-*)

zzielenić, *zzielenięę* – zob. *zielony*;
od czas. *zielenić*, z pref. **sъ-*, z suf.
*-*eti*

źródło, stp. *źródłto* ≤ **žerdlo*

Ż

żaba ≤ **žaba* ≤ ***gěba*

żałosny – zob. *żałość*, z suf. *-*bnъ*, z za-
im. **jb*

żałość ≤ **žalostъ* ≤ ***gel-*

żaśliwy – zob. *żałość*, z suf. *-*blivъ*,
z zaim. **jb*

żarcie – zob. *żreć* (od **žrъ* 'coś, co jest
żarte', im. cz. przeszłego od *żreć*),
z suf. *-*bję*

żartok ≤ **žr'lok* ≤ ***gr'lok*, por. *żreć*

żądać, *žadam* ≤ **žędati*, **žędajō*

żądza ≤ **žędja*, por. *žadac*

żenić się, *żenię się* – zob. *żona*, z suf. *-*iti*

żeński – zob. *żona*, z suf. *-*bskъ*, z zaim.
**jb*

żerdź ≤ **žr'dъ*

żerdka – zob. *żerdź*, z suf. *-*ьka*

żób ≤ **želbъ* ≤ ***gelbo-*

żołna ≤ **žl'na* ≤ ***gl'na*

żona ≤ **žena* ≤ ***gena*

żonaty – zob. *żona*, z suf. *-*atъ*, z zaim.
**jb*

żótko – zob. *żóty*, z suf. *-*ьko*

żółto – przysłówek, zob. *żóty*

żóty ≤ **žl'tъ*, z zaim. **jb* ≤ ***gl'tъ*

żreć, *žrę* ≤ **žerti*, **žbrq* || **žerq*

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Bajerowa I., 1978, *O zaniku samogłosek pochylonych*, Katowice.
- Bartula C., 1994, *Podstawowe wiadomości z gramatyki staro-cerkiewno-słowiańskiej*, Warszawa.
- Bednarczuk L. (red.), 1986, *Języki indoeuropejskie*, t. I, Warszawa.
- Bednarczuk L. (red.), 1988, *Języki indoeuropejskie*, t. II, Warszawa.
- Bednarczuk L., 2007, *Związki i paralele fonetyczne języków słowiańskich*, Warszawa.
- Biolik M., 1998, *Pogranicze północno-wschodnie [w:] Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa – Kraków, s. 427–452.
- Biolik M., 2012, *Nazwy pruskie*, <http://www.olsztyn.286.pl/nazwy-pruskie.html> (dostęp: 20.01.2012).
- Borejszo M., 1996, *Boże Narodzenie w kulturze polskiej*, Poznań.
- Borejszo M., 1997, *Wielkanoc w kulturze polskiej*, Poznań.
- Cegiela A., Markowski A., 1982, *Z polszczyzną za pan brat*, Warszawa.
- Cieślikowa A. (red.), 2002, *Mały słownik odmiany nazw własnych*, Kraków.
- Cybulski M., 1988, *Język piętnastowiecznej części „Psalterza floriańskiego”*: ortografia, fonetyka, fleksja, Łódź.
- Decyk-Zięba W., Dubisz S. (red.), 2003, *Teksty staropolskie. Analizy i interpretacje*, Warszawa.
- Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S., 2001, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Dubisz S., 1988, *Między dawnymi i nowymi laty*, Warszawa.
- Dubisz S., 2005, *Język. Historia. Kultura*, Warszawa.
- Dukiewicz L., Sawicka I., 1995, *Fonetyka i fonologia*, Kraków.
- Dunaj B., 2006, *Zasady poprawnej wymowy polskiej*, „Język Polski” LXXXVI, s. 161–172.
- Furdal A., 1965, *O przyczynach zmian głosowych*, Wrocław.
- Greszczuk B., 1996, *O wartości fonologicznej dźwięków i, y. (Uwagi polemiczne)*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie”, Językoznawstwo 3, s. 77–86.
- Greszczuk B., 1997, *Diachronia i synchronia czy panchronia w językoznawstwie*, „Język Polski” LXXVII, s. 112–116.
- Greszczuk B., 2000, *Zwierciadło małopolsko-pomorskich kontaktów onomastycznych (w świetle badań rękopiśmiennych źródeł parafialnych wsi Osobnica w pobliżu Jasta)*, „Onomastica” XLV, s. 211–219.
- Greszczuk B., 2000a, *Archetypy starotestamentowe w polskich przekładach psalmów: problemy lingwistyki stosowanej*, Rzeszów.

- Grybosiowa A., 1975, *Rozwój funkcji składniowej imięstówów nieodmiennych w języku polskim. Związki z nomen*, Wrocław.
- Grybosiowa A., Kowalska A., 1979, *Materiały do ćwiczeń z gramatyki historycznej języka polskiego*, Katowice.
- Grzenia J., 1998, *Słownik nazw własnych. Ortografia, wymowa, słotwórstwo i odmiana*, Warszawa.
- Grzenia J., 2008, *Słownik nazw geograficznych*, Warszawa.
- Jodłowski S., 1930, *O formach w oddziale, w zwierciadle i w oddziale, w zwierciadle*, „*Język Polski*” XV, s. 129–142.
- Jodłowski S., 1979, *Losy polskiej ortografii*, Warszawa.
- Kamińska M., 1981, *Psalterz floriański: monografia językowa, cz. 1: Ortografia, fonetyka, fleksja imion*, Wrocław.
- Karaś M., 1969, *O ludowych gwarach Rzeszowszczyzny [w:] Z dziejów kultury i literatury Ziemi Przemyskiej*, red. S. Kostrzewska-Kratochwilowa, Przemyśl, s. 345–364.
- Karpluk M., 1964, *Relikty prasłowiańskiego I epentetycznego w staropolskich nazwach miejscowych*, „*Onomastica*” IX, s. 29–63.
- Karpluk M., 1993, *Mowa naszych przodków. Podstawowe wiadomości z historii języka polskiego do końca XVIII w.*, Kraków.
- Karpluk M., 2001, *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*, Kraków.
- Klemensiewicz Z., 1981, *Historia języka polskiego*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S., 1981, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Kleszczowa K. (red.), 1996, *Słotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, Katowice.
- Kobylińska J., 1968, *Rozwój form dopełniacza liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego w języku polskim*, Wrocław.
- Koneczna H., 1932, *Próba objaśnienia przegłosu w językach słowiańskich*, „*Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*” XXV, s. 50–62.
- Koneczna H., 1965, *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich*, Warszawa.
- Kotula F., 2003, *Tamten Rzeszów, czyli wędrówka po zakątkach i historii miasta*, Rzeszów.
- Kowalska A., 1977, *Ewolucja analitycznych form czasownikowych z imięstowem na -ł w języku polskim*, Katowice.
- Kuraszkiewicz W., 1953, *Pochodzenie polskiego języka literackiego w świetle wyników dialektologii historycznej*, Wrocław.
- Kuraszkiewicz W., 1972, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Lehr-Spławiński T., 1947, *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*, Warszawa.
- Łoś J., 1922, *Gramatyka polska, cz. I: Głosownia historyczna*, Lwów – Warszawa – Kraków.
- Mańczak W., 1983, *Polska fonetyka i morfologia historyczna*, Warszawa.
- Mańczak W., 1998, *O praoczyźnie Słowian [w:] Z polskich studiów slawistycznych*, seria 9, Warszawa, s. 189–193.
- Mańczak W. 2004, *Prehistoryczne migracje Słowian i pochodzenie języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, Kraków.

- Mańczak W. (red.), 2001, *Praojczyzna Słowian*, Kraków.
- Markowski A., 1975, *500 zagadek o języku polskim*, Warszawa.
- Markowski A., 1993, *Polszczyzna znana i nieznaną*, Warszawa.
- Miodek J., 1983, *Rzecz o języku*, Wrocław.
- Miodek J., 1987 (1993), *Odpowiednie dać rzeczy słowo*, Warszawa.
- Miodek J., 1991, *Przez lata ze „Słowem Polskim”*, Wrocław.
- Miodek J., 1992, *O języku do kamery*, Rzeszów.
- Miodek J., 1996 (2000), *Jaka jesteś, polszczyzno?*, Wrocław.
- Miodek J., 1998 (2002), *Rozmyślajcie nad mową*, Warszawa.
- Miodek J., 2007, *Słowo jest w człowieku. Poradnik językowy*, Wrocław.
- Moszyński K., 1957, *Pierwotny zasięg języka prastowiańskiego*, Wrocław – Kraków.
- Moszyński L., 1972, *Rozwój systemu fonologicznego od wspólnoty językowej prastowiańskiej do języka Cyryla i Metodego* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 4: *Językoznawstwo*, Warszawa, s. 293–304.
- Moszyński L., 2006, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa.
- Nagórko A., 2010, *Podręczna gramatyka języka polskiego*, Warszawa.
- Osiewicz M., 2010, *Kierunki przemian polszczyzny w zakresie fonetyki (proponycja rozdziału podręcznika do nauczania treści historycznojęzykowych na studiach I stopnia)*, „Kwartalnik Językoznawczy” nr 2, s. 58–75.
- Ostaszewska D., Tambor J., 2008, *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- Perlin J., 2004, *Metodologia językoznawstwa diachronicznego*, Warszawa.
- Piątkowski C., 2007, *Gramatyka historyczna języka polskiego. Materiały do ćwiczeń*, Wałbrzych 2007.
- Podlaska D., 2003, *Gramatyka historyczna języka polskiego z elementami scs. i dialektologii*, Słupsk.
- Reczek S., 1988, *Słowo się rzekło, czyli monolog o kulturze języka*, Rzeszów.
- Rocławski B., 1986, *Zarys fonologii, fonetyki, fonotaktyki i fonostatystyki współczesnego języka polskiego*, Gdańsk.
- Rospond S., 1971, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Rospond S., 1976, *Mówią nazwy*, Warszawa.
- Rymut K., 1980, *Nazwy miast Polski*, Wrocław.
- Rymut K., 1999–2001, *Nazwiska Polaków*, t. 1–2, Kraków.
- Rzepka W.R., Wydra W., 1995, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław.
- Safarewicz J., 1988, *Języki italskie* [w:] *Języki indoeuropejskie*, t. II, red. L. Bednarczuk, Warszawa, s. 515–570.
- Sawicka I., 1995, *Fonologia* [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia*, red. H. Wróbel, Kraków.
- Sawicka I., 2007, *Fonetyka / Fonologia*, Opole.
- Sękowska E., 2002, *Fonetyka z elementami fonologii* [w:] *Nauka o języku dla polonistów*, red. S. Dubisz, Warszawa, s. 113–155.
- Siatkowska E., 1992, *Rodzina języków zachodniosłowiańskich. Zarys historyczny*, Warszawa.
- Stieber Z., 1962, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Stieber Z., 1966, *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Warszawa.

- Stieber Z., 1973 (1979), *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa.
- Strutyński J., 1982, *Elementy gramatyki historycznej języka polskiego*, Kraków.
- Strutyński J., 1991, *Podstawowe wiadomości z gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, Kraków.
- Strutyński J., 1995, *Gramatyka polska. Wprowadzenie. Fonetyka, Fonologia. Morfologia*, Kraków.
- Śmiech W., 1967, *Rozwój form czasu teraźniejszego czasownika w języku polskim*, Łódź.
- Taszycki W., 1961, *Staropolskie formy czasu przeszłego robiteh, robilichmy [w:] Rozprawy i studia polonistyczne II*, Wrocław.
- Taszycki W., 1963, *Wybór tekstów staropolskich XVI–XVIII w.*, Warszawa.
- Taszycki W., 1967, *Najdawniejsze zabytki języka polskiego*, Wrocław.
- Urbańczyk S., 1953, *Rozwój polskiej ortografii*, „*Język Polski*” XXXV, s. 81–93.
- Urbańczyk S., 1962, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa.
- Urbańczyk S., 1963, *Periodyzacja dziejów polskiego języka literackiego* [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 2, Warszawa, s. 223–235.
- Vrtel-Wierczyński S., 1963, *Wybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do roku 1543*, Warszawa.
- Walczak B., 1999, *Zarys dziejów języka polskiego*, Poznań.
- Wieczorkiewicz B., Sinielnikoff R., 1965, *Elementy gramatyki historycznej języka polskiego*, Warszawa.
- Wierzchowska B., 1971, *Wymowa polska*, Warszawa.
- Wierzchowska B., 1980, *Fonetyka i fonologia języka polskiego*, Wrocław.
- Wróbel H. (red.), 1995, *Gramatyka języka polskiego*, t. III: L. Dukiewicz, I. Sawicka, *Fonetyka i fonologia*, Kraków.
- Wróbel H., 2001, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków.

Słowniki

- Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Brückner A., 1970, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Długosz-Kurczabowa K., 1998, *Słownik szkolny. Etymologia*, Warszawa.
- Długosz-Kurczabowa K., 2003, *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Encyklopedia języka polskiego*, 1991, red. S. Urbańczyk, Wrocław.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 1993, red. K. Polański, Wrocław.
- Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, 1978, red. S. Urbańczyk, Wrocław.
- Kopaliński W., 1990, *Słownik symboli*, Warszawa.
- Mały słownik odmiany nazw własnych*, 2002, red. A. Cieślukowa, Kraków.
- Reczek S., 1968, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław.
- Sławski F., 1952–1982, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–5, Kraków.
- Słownik języka...*, 1962–1983, *Słownik języka Adama Mickiewicza*, red. K. Górski, S. Hrabec, t. I–XI, Wrocław.
- Słownik polszczyzny XVI wieku*, 1966–1999, t. 1–27, red. M.R. Mayenowa i F. Peplowski, Wrocław.

- Słownik prastowiański*, 1961–2001, red. F. Sławski, t. 1–8, Wrocław.
Słownik staropolski, 1953–2003, t. 1–11, red. S. Urbańczyk, Wrocław.
Słownik symboli i stereotypów ludowych, 1996 i 1999, t. 1: *Kosmos*, cz. 1–2, red. J. Bartmiński, Lublin.

Teksty, których fragmenty wykorzystano w ćwiczeniach

- Rzepka W.R., Wydra W., 1984, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław:
Biblia szarospatacka
Bulla gnieźnińska
Jezusa Judasz sprzedał...
Kazania świętokrzyskie
Legenda o świętym Aleksym
O chlebowym stole
Postuchajcie, bracia miła
Powiastrki umoralniające
Psalterz floriański
Psalterz puławski
Rozmyślanie przemyskie
Satyra na leniwych chłopów
Żywot świętego Błażeja
- Urbańczyk S., *Zarys dialektologii polskiej*:
 wybrane teksty gwarowe
- Vrtel-Wierczyński S., 1963, *Wybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do roku 1543*, Warszawa.
- Andersen J.Ch., 1978, *Księżniczka na ziarnku grochu* [w:] tegoż, *Baśnie*, Warszawa.
 Bahdaj A., 1987, *Stawiam na Tolka Banana*, Katowice.
 Brzechwa J., 2002, *Kaczka Dziwaczka* [w:] *Brzechwa dzieciom*, Białystok.
 Grochola K., 2006, *A nie mówiłam*, Warszawa.
 Herbert Z., 1961, *Z mitologii* [w:] tegoż, *Studium przedmiotu*, Warszawa.
 Kochanowski J., 1986, *Treny*, Wrocław.
 Mickiewicz A., 1986, *Dziady*, Warszawa.
 Mickiewicz A., 2004, *Ballady i romanse*, Kraków (stąd: *Lilie, Romantyczność, Świąteczniaka*).
 Musierowicz M., 1988, *Opium w rosole*, Warszawa.
 Rej M., 1971, *Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego*, Wrocław.
 Samozwaniec M., 1987, *Maria i Magdalena*, Szczecin.
Słownik języka..., 1962–1983, *Słownik języka Adama Mickiewicza*, red. K. Górski, S. Hrabec, t. I–XI, Wrocław.
 Staff L., 2004, *Deszcz jesienny* [w:] tegoż, *Wiersze*, Toruń.
 Żeromski S., 1982, *Ludzie bezdomni*, Warszawa.

WYKAZ SKRÓTÓW

Skróty bibliograficzne

ChS	Rzepka W.R., Wydra W., 1984, <i>Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543</i> , Wrocław.
Dług.Dub.	Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S., 2001, <i>Gramatyka historyczna języka polskiego</i> , Warszawa.
Kl.Urb.Le.	Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S., 1981, <i>Gramatyka historyczna języka polskiego</i> . Warszawa.
Sstp.	<i>Słownik staropolski</i> , 1953–2003, t. 1–11, red. S. Urbańczyk, Wrocław.
Strut.	Strutyński J., 1982, <i>Elementy gramatyki historycznej języka polskiego</i> . Kraków.
SXVI	<i>Słownik polszczyzny XVI wieku</i> , 1966–1999, t. 1– 27, red. M.R. Maye-nowa i F. Peplowski, Wrocław.
Urb.dial.	Urbańczyk S., 1962, <i>Zarys dialektologii polskiej</i> , Warszawa.

Skróty nazw zabytków języka polskiego

BG	Bulla gnieźnieńska
BZ	Biblia szarospatacka
KG	Kazania gnieźnieńskie
KŚ	Kazania świętokrzyskie
PF	Psalterz floriański
PP	Psalterz puławski

Pozostałe skróty

analog.	analogiczny	franc.	francuski
ang.	angielski	goc.	gocki
B.	biernik	gr.	grecki
C.	celownik	im.	imiesłów
cz.	czas	inf.	interfiks
czas.	czasownik	j.	język
czes.	czeski	licz.	liczebnik
D.	dopełniacz	lit.	litewski
f.	forma	lm.	liczba mnoga
form.	formant	lp.	liczba pojedyncza

łac.	łaciński	r.ż.	rodzaj żeński
łot.	łotewski	rzecz.	rzeczownik
M.	mianownik	rzecz. zbior.	rzeczownik zbiorowy
Msc.	miejscownik	sam.	samogłoska
N.	narzędnik	sans.	sanskryt
niem.	niemiecki	scs.	staro-cerkiewno-słowiański
niezach.	niezachowane	staroczes.	staroczeski
os.	osoba	stdniem.	starodolnoniemiecki
palat.	palatalizacja	stgniem.	starogórnioniemiecki
pie.	praindoeuropejski	stp.	staropolski
pierw.	pierwotnie	stwniem.	starowysokoniemiecki
podrozdz.	podrozdział	suf.	sufiks
pol.	polski	t.	temat
por.	porównaj	ter.	teraźniejszy
poż.	pożyczka, zapożyczenie	wielokr.	wielokrotny
pref.	prefiks	wsch.sł.	wschodniosłowiański
prus.	pruski	wyr.	wyrażenie
przyim.	przyimek	wyr. przyim.	wyrażenie przyimkowe
przym.	przymiotnik	zach.	zachodni
psł.	prasłowiański	zach.sł.	zachodniosłowiański
r.m.	rodzaj męski	zaim.	zaimek
r.n.	rodzaj nijaki	zdrob.	zdrobnienie
rom.	romański	złoż.	złożony
ros.	rosyjski	zob.	zobacz
rozdz.	rozdział		

DODATEK

Rozwój systemu wokalicznego

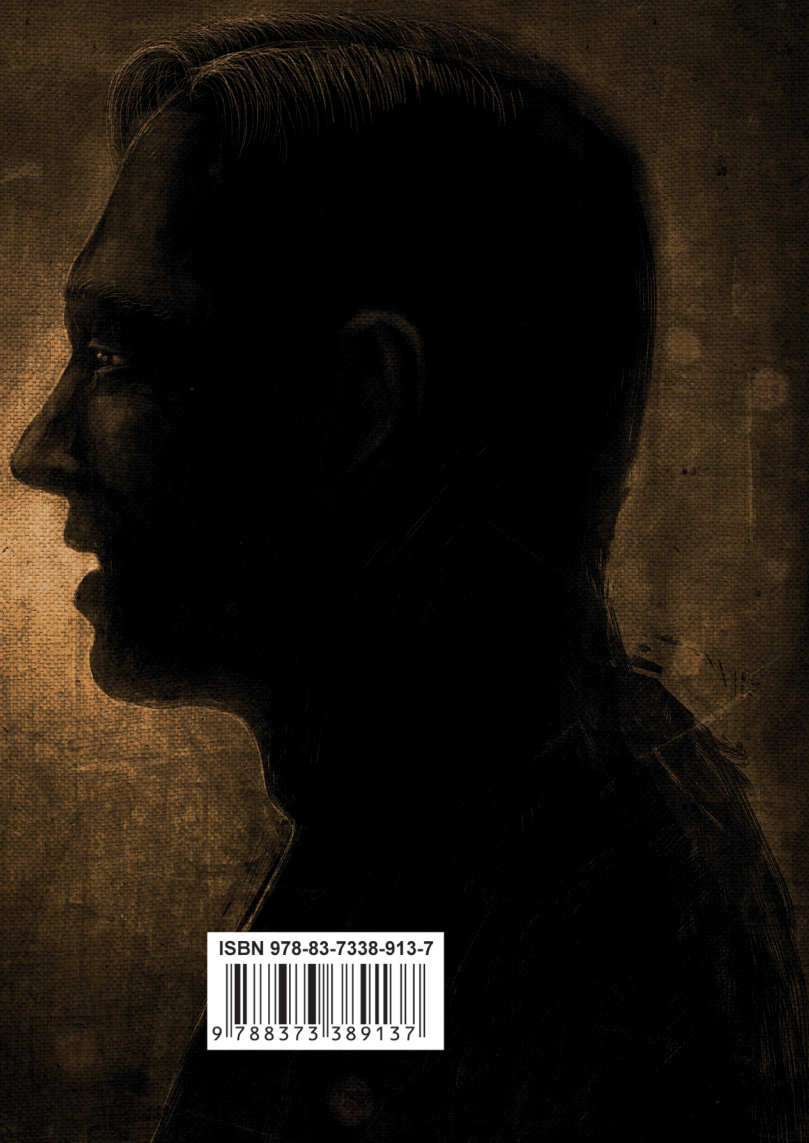
	VII–VIII w.	IX w.	X–XII w.			XIII–XV w.	XV/XVI–XVII/XVIII w.	XVIII–XX w.
	– <i>er, el, or, ol</i> + <i>o, a, e</i>	– <i>l', r', l, r</i> + <i>i, e, a, o, u</i>	+ <i>a, ɔ, o</i>	– <i>ɛ̃</i> + <i>e</i>	– <i>ɔ, b</i> + <i>e</i>	– <i>ɔ, ɛ̃</i> + <i>ą</i>	– <i>ą</i> , samogłoski długie + sam. pochylone <i>ǫ̃, ǫ̃̃, ǫ̃̃̃, ę</i>	– sam. pochylone <i>ǫ̃, ǫ̃̃, ǫ̃̃̃, ę</i> + sam. nosowa <i>ɔ</i>
	<i>l' r'</i> <i>l r</i>	<i>l' r'</i> <i>l r</i>	-----	-----	-----	-----	-----	-----
	<i>er el</i> <i>or ol</i>	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
	metateza grup spółgłoskowych	wokalizacja sonantów, powstają nowe samogłoski: <i>i, e, a, o, u</i>	przegłos samogłosek: <i>ɛ̃, ɛ, e</i> , powstają nowe samogłoski: <i>a, ɔ, o</i>	przekształcenie się <i>ɛ̃</i> w <i>e</i> po zakończeniu przegłosu	zanik i wokalizacja jerów, powstaje nowa samogłoska <i>e</i>	spłynięcie samogłosek nosowych	zanik iloczasu, powstanie samogłosek pochylonych i jasnych, różnicowanie samogłosek nosowych	zrównanie się samogłosek pochylonych z jasnymi, podniesienie artykulacji <i>ą</i>
kontrakcje: <i>ɛje, ɛjo, ɔjo, ɛjo, uje, ɛje, ije, aje, eje, oje, aja, ɛja</i> ; powstają nowe głoski <i>a, e, ɔ</i>								

Rozwój systemu konsonantycznego

	okres przedpolski	X–XII w.	XIII–XIV w.	XV w.	XVI w.	XVII w.	XVIII w.	XIX i XX w.
palatalne środkowo- językowe	j	j, ń	j, ń	j, ń, ś, ź, ć, ź	j, ń, ś, ź, ć, ź, k', g'	j, ń, ś, ź, ć, ź, k', g'	j, ń, ś, ź, ć, ź, k', g'	j, ń, ś, ź, ć, ź, k', g'
palatalne 2 miejsca artykulacji	brak	<i>č, š, ž, (č), r', c', ʒ', l', vl', ml', bl', pl'</i>	<i>č, š, ž, (č), r', c', ʒ', l', vl', ml', bl', pl'</i>	<i>č, š, ž, (č), c', ʒ', l', v', m', b', p', r'</i>	<i>l', v', m', b', p'</i>	<i>l', v', m', b', p'</i>	<i>l', v', m', b', p'</i>	<i>l', v', m', b', p'</i> <i>l', v', m', b', p'</i> spółgłoski <i>c', č, š, ž, (č), r', c', ʒ'</i> w wyr. obcych
półpalatalne	brak	miękkie warianty głosek: <i>s, z, t, d, n, r, v, l, p, b</i> w sąsiedztwie samogłosek szeregu przedniego	samodzielne fonemy <i>s^{l'}, z^{l'}, t^{l'}, d^{l'}, n^{l'}, r^{l'}, v^{l'}, l^{l'}, p^{l'}, b^{l'}, m^{l'}</i>	brak	brak	brak	brak	brak
nazwa procesu		jotacyzacja i palatalizacja psl.	zanik i wokalizacja jerów, przegłos	pełna palatalność fonemów półpalatalnych	polska palatalizacja głosek tylnojęzykowych			
nazwa procesu i stan spółgłosek twardych	spółgłoski twarde: <i>s, z, t, d, n, r, l, v, p, b, k, g, x</i>	utrata miękkości po zaniku jerów w niektórych wyrazach, np. <i>dnia</i> , <i>psa</i> , <i>mierny</i>	<i>s, z, t, d, n, r, l, v, p, b, k, g, x</i>	<i>s, z, t, d, n, r, l, v, p, b, k, g, x</i> + spółgłoski funkcjonalnie miękkie: <i>š, ž, č, ʒ, c, ʒ, r'</i>	depalatalizacja <i>l'</i> w pozycjach innych niż przed <i>i</i>	<i>r' > ʒ</i>	pisownia typu geografia – <i>k, g</i> przed <i>e</i> w wyrazach obcych	
				wpływ języka czeskiego, np. <i>serce, obywatel</i>	utrata miękkości spółgłosek wargowych w wygłosie i przed spółgłoskami			

Podręcznik jest świadectwem wysokich kompetencji merytorycznych i dydaktycznych autorek w zakresie językoznawstwa historycznego. Prezentowanie kontrowersyjnych koncepcji uczonych w wielu kwestiach kończy się wyborem jednej z nich, co świadczy o definiowaniu przez autorki własnej postawy badawczej. Wiedza historycznojęzykowa została przedstawiona rzetelnie i kompletnie, a ponadto przystępnie i w sposób zróżnicowany, w zależności od potencjalnej wiedzy i kompetencji odbiorcy. Zadania mają zróżnicowany stopień trudności, co jest zabiegiem motywującym do pogłębiania studiów w zakresie problemów, które od razu nie dają się rozwiązać. Podkarpacie jest w podręczniku zinterpretowane pod względem historycznojęzykowym ze szczególną starannością. To świadczy o regionalnym profilu kształcenia ogólnego i ma walor dydaktyczno-emocjonalny dla odbiorców.

Z recenzji prof. dr hab. Barbary Greszczuk

ISBN 978-83-7338-913-7

9 788373 389137